

Slovensko a jeho miesto pri obrane Európy pred Osmanmi

/300 rokov od ukončenia osmanskej prítomnosti v Uhorsku/

26. januára pred tristo rokmi sa v Srijemských Karlovičiach (Srbsko) uzavrelo jedno z dramatických období slovenských a uhorských dejín poznačené takmer stopäťdesiatročnou prítomnosťou Osmanov v tomto priestore. V tento zimný a podľa svedkov údajne nevlúdny deň podpísali mierovú zmluvu zástupcovia znepriatelených strán - Habsburgovcov (i Svätej Ligy) a osmanského sultána. Týmto diplomatickým aktom sa prakticky skončila turecká expanzia v Uhorsku. Uzavretý mier len potvrdzoval skutočnosť, že naprostá väčšina kráľovstva bola oslobodená spod osmanskej nadvlády a predstavoval tak nové nádeje a optimistickejšie výhľady do mierovej budúcnosti.

Využime toto výročie na obzretie sa do histórie uhorského kráľovstva so zámerom pokúsiť sa zamyslieť nad miestom Slovenska, ktoré zohralo pri zastavení prenikania Osmanov do ďalších častí strednej a západnej Európy. Hoci by sa toto konštatovanie mohlo zdať niekomu neadekvátne a hádam aj nadnesené, skúsenosti našich predkov a historický vývin Slovenska, Slovákov a ďalších národností žijúcich v 16. a 17. storočí na našom území to plne potvrdzujú. V minulosti pri posudzovaní podielu zastavenia prenikania Osmanov sa zvyčajne zvýrazňovala úloha jednotlivých habsburských panovníkov, či ich vojenských veliteľov, rakúskych krajín a Viedne, ako aj finančná pomoc, ktorá z mimoriadnych daní prúdila z českých krajín do cisárskej pokladnice. Zabúdalo sa však predtým a nehovorí sa o tom veľmi ani dnes, že rovnako nepopierateľné zásluhy na zastavení tureckého postupu do Európy malo Slovensko a jeho obyvatelia.

Korene osmanskej expanzie

Počiatky kontaktu obyvateľov uhorského kráľovstva s osmanskou mocou siahajú do stredoveku. Za vlády Žigmunda Luxemburského prišlo k prvým vojenským stretnutiam oboch krajín na Balkáne. Udalosťou, ktorá závažne ovplyvnila situáciu na Balkáne bola bitka na Kosovom poli v roku 1389. V nej Turci porazili spojené srbské, albánske a chorvátske vojská. Dátum tejto bitky predstavuje aj medzník od kedy hrozilo priame turecké nebezpečenstvo pre strednú Európu. Cisár Žigmund nepodceňoval silu svojho protivníka a uvedomoval si, že proti Turkom treba postaviť silnú armádu. Pomerne početná uhorská armáda posilnená o vojakov z Talianska, Francúzska, Burgundska, nemeckej ríše, Poľska, Čiech i Valašska sa stretla pri Nikopolí (r. 1396), kde vojská sultána Bajezida I. rozprášili oddiely európskej koalície. Týmto víťazstvom si Turci upevnili svoje pozície na Balkáne. Odvtedy s väčšou či menšou intenzitou ohrozovali Uhorsko.

Prelomom v dlhodobejšej osmanskej prítomnosti v strednej Európe bolo až ich víťazstvo pri Moháči v auguste 1526. Príčinou porážky nebola len slabosť vo vnútornej kríze nachádzajúceho sa Uhorska, ale najmä vojenská sila tejto euro-ázijskej veľmoci. Po Moháči bola krajina vydaná napospas Turkom. Zrejme len ich nedôslednosťou neprišlo k obsadeniu celej krajiny. Obranu krajiny nemohli zabezpečiť ani súperiaci protikráli Ferdinand I. Habsburský a Ján Zápoľský. K tragickému osudu uhorského štátu napomohol aj sám Zápoľský, keď sa stal vazalom a spojencom svojho protivníka, za čo ho pápež neskôr exkomunikoval z cirkvi. Stalo sa paradoxom, že panovník, ktorý prisahal pri korunovácii brániť svoju krajinu proti nepriateľovi, spájal sa pre zabezpečenie svojich panovníckych práv práve s týmto nepriateľom. Aj keď prirodzene konkrétna politická situácia v Uhorsku a celej strednej Európe bola oveľa zložitejšia, aby sme ju mohli zúžiť do takejto jednoduchšej schémy. V reakcii jednotlivých vrstiev uhorskej spoločnosti (privilegovaných i neprivilegovaných) i jednotlivcov napokon zvíťazil nielen púhy pud sebazáchovy, ale zdravý rozum založený na silnom pocite kresťanskej spolupatričnosti (solidarity) a zodpovednosti voči svojim potomkom.

Turecký záujem o strednú Európu motivoval najmä hlavný strategický cieľ – ovládnuť Viedeň, sídlo rakúskej vetvy habsburskej dynastie a narušiť tak stabilitu novovytvorenej európskej osi Madrid – Viedeň. Keď sa ciele nedarilo naplniť uspokojil sa sultán aj s pričlenením nových území k ríši, z ktorých získané príjmy mohol využiť na presadenie svojich plánov. Na Slovensku mali Turci záujem predovšetkým o stredoslovenskú banskú oblasť, kde sa ťažili nielen drahé kovy (zlato a striebro), ale najmä meď. Ešte na začiatku tureckej prítomnosti v strednej Európe (v prvej tretine 16. storočia) patrila táto banská oblasť k najvýznamnejším produkčným mediarskym oblastiam vo vtedajšom svete. Z tohto dôvodu hrozilo stredoslovenským banským mestám neustále nebezpečenstvo.

Veľkovaradínsky mier a nové rozdelenie Uhorska

Dve neúspešné vojenské výpravy, ktorých cieľom bolo ovládnuť Viedeň (v r. 1529 a 1532) akoby otupili silu osmanských útokov obsadiť územie strednej Európy. Po neúspešnom prvom obliehaní rakúskej metropoly, pri návrate časť osmanských oddielov prekročila Dunaj a vyplienila v čase pokojných vianočných a novoročných sviatkov oblasť juhozápadného Slovenska. Pri tejto lúpežnej výprave odvliekli Turci so sebou aj množstvo ľudí do otroctva. Prirodzene, že ohlas na toto prvé stretnutie s rabujúcimi tureckými vojakmi vyvolal veľké obavy aj v ostatných častiach Slovenska. Tieto a neskoršie dramatické udalosti takto zachytil v básnickej podobe jeden zo súčasníkov – Matúš Roškovecius:

Harcuje nepriateľ, Turek, Tatár ukrutný
na nás na křestany jako diabel rohatý.

Stína Turek zlostný, morduje nemislostně,

starých pomorduje, mladých preč odvodzuje -
panny poškvŕňuje,
ženy nešahuje,
svú vôľu provozuje.

(Spustošenie uhorskej zeme pod Turky... po r. 1597)

Keď ani s pomocou Turkov Ján Zápoľský nedokázal poraziť svojho protivníka na kráľovskom tróne, muselo nutne prísť k dohode oboch znesvárených strán. Výsledkom dlhotrvajúcich rokovaní bolo napokon v roku 1538 vo Veľkom Varadíne (Oradea) uzavreté tajné prímerie. V ňom sa len potvrdilo územné rozdelenie štátu na dve časti - podľa stavu ku dňu podpísania prímeria. Text prímeria naznačoval aspoň čiastočne nádej na optimistickejšie vyhliadky do budúcnosti. No v najdôležitejšom bode, žiaľ potvrdzoval rozdelenie jednoty územia štátu. Tento stav sa nezachoval dlho. Po smrti Jána Zápoľského (1540), využívajú Osmani zámienku obrany nástupníckych práv maloletého Jána Žigmunda Zápoľského na to, aby obsadili väčšinu územia kráľovstva. Necelých pätnásť rokov po Moháčskej bitke je krajina rozdelená na tri časti:

1. celú uhorskú nížinu (dnešné Maďarsko) spolu s hlavným mestom Budínom obsadili Osmani a neskôr pripojili k svojej ríši ako Budínsky pašalik
2. Sedmohradsko zostalo v držbe Zápoľského syna a jeho poručníkov
3. dnešné územie Slovenska spolu s časťou zadunajských stolíc ovládli Habsburgovci.

Slovensko jadrom a oporou kráľovského Uhorska

Slovensko sa tak stalo jadrom kráľovského Uhorska, odkiaľ sa organizovala obrana proti Osmanom. Sem sa presunul aj všetok štátny a politický život krajiny, jej najvyššie orgány a inštitúcie. Bratislava sa v roku 1536 stala novým hlavným mestom (oficiálne do r. 1783) zvyšku bývalého rozsiahleho štátu. Hlavná ťarcha zodpovednosti nad osudmi krajiny dolahla na obyvateľstvo slovenských stolíc. Boli to naši predkovia, ktorí odvádzali dane na vydržiavanie protitureckých armád. Tu sa vyrábali zbrane, strelivo, potraviny, nápoje i oblečenie na tylové zabezpečenie armád. V podstatnej miere sa muselo zúčastňovať aj na opevňovacích prácach obranných pevností. Dost' častým javom bolo, že obyvatelia miest museli ešte stravovať po mnoho týždňov a mesiacov v zázemí sa nachádzajúce vojenské (väčšinou žoldnierske, z celej Európy pozbierané) jednotky. Nezriedka, najmä pre nevyplatenie žoldu sa "odmenili" svojim živiteľom rabovaním miest a mestečiek.

Osmani po dobytí Budína sa snažili postupovať severnejšie a ovládnuť strategicky dôležité miesta ako východiská pre ovládnutie aj zvyšku uhorského kráľovstva. Postupne sa im podarilo obsadiť aj Ostrihom, Vyšehrad, Novohrad a ďalšie významné lokality, z ktorých čiastočne kontrolovali pohraničné územia alebo ich využívali na pustošenie protivníkovho vnútrozemia.

Bojová hranica a organizácia obrany

Protiturecká obrana na našom území bola spočiatku organizovaná do troch kapitanátov - komárňanského, banského a košického. V dôsledku tureckých územných ziskov bola obrana v roku 1564 zreorganizovaná do *Preddunajského vojenského dištriktu* (kam patrili všetky stolice na Slovensku). Túto zmenu organizácie obrany kráľovského Uhorska (Slovenska) si vynútila strata takých dôležitých oporných bodov, hradov a pevností ako boli napr. Šahy, Ďarmoty, Sečany a Filakovo, čím Turci výrazne zasiahli do domáceho vnútrozemia.

Dôležitým momentom pri budovaní protitureckej obrannej línie boli nové oporné body - novoveké fortifikačné opevnenia. Výstavbu týchto nových pevností si vynútili zmeny vo výzbroji a výstroji armád, najmä zavádzanie delostrelectva. Už v 16. storočí to znamenalo potrebu zásadne prebudovať opevnenia ako reakcia na revolúciu strelných zbraní. Nevyhnutne prišlo k zmodernizovaniu a prebudovaniu stredovekých pevností. Pôvodné hlavné obranné prvky - brány, hradby, staré bašty sa premenili na mocné a nepriestrelné bastióny a ravelíny. Vhodným pospájaním týchto prvkov, keď pôvodné hradobné múry nahradil široký zemný val vznikla novoveká mnohouholníková pevnosť, najčastejšie hviezdicového tvaru.

Na Slovensko prichádzali prestavovať staré a budovať nové pevnosti mnohí stavitelia z Talianska. Medzi najznámejších patrili - Domenico de Bologna, Ottavio a Giulo Baldigari, Giulo Ferrari, Francesco Pozza, Pietro Ferrabosco a ďalší. V tomto období vzniklo viacero pevností. Medzi najdôležitejšie však popri Bratislave patrili najmä Komárno, Nové Zámky a neskôr Leopoldov. Viacerí vojenski historici považujú protitureckú pevnosť *Nové Zámky* za prvú takto postavenú pevnosť nového fortifikačného (bastiónového) systému v Európe. Na mieste starej palánkovej pevnosti pri rieke Nitre vznikla moderná novozámocká pevnosť (s vonkajším obvodom 3 km), ktorá takmer sto rokov tvorila neprekonateľnú prekážku pre Turkov. Turci ju obsadili až v roku 1663, keď posádka kapitulovala pred vyhladovaním.

Turecké vojenské aktivity prinútili posúvať hranicu stále severnejšie. Pred obsadením viacerých pevností v druhej polovici 16. storočia na Slovensku tvorili pohraničnú líniu tiahnúcu sa od Bratislavy až po Košice tieto významné obranné lokality: Komárno (na Dunaji) - Nitra - Šaľa - Nové Zámky - Levice - Krupina - Hronský Beňadik - Nová Baňa - Zvolen - Víglaš - Modrý Kameň - Hajnáčka - Plešivec - Turňa.

Osobitnú kapitolu obrany tvorili banské mestá. Tie si sami organizovali spravodajskú (výzvednú) i signalizačnú službu. Z mnohých pamiatok z tohto obdobia sa dodnes zachovala jedna z dominánt Banskej Štiavnice - Nový zámok. Bol postavený (v r. 1564 - 1571) ako protiturecká pevnosť - vartovka - v systéme opevnení stredoslovenských banských miest. Táto obranná stavba slúži dnes ako jediné múzeum

protitureckých bojov v strednej Európe. V interiéroch Nového zámku sa nachádza expozícia Slovenského banského múzea približujúca najvýznamnejšie bitky, mapy, vyobrazenia pevností, zbrane a výzbroj, ale aj galériu vojvodcov oboch bojujúcich strán.

Osmanská správa na území Slovenska

Na dobytých územiach si Osmani vytvárali nové správne celky. Územie Slovenska tvorilo podstatnú časť štyroch sandžakov (sandžak, základná územnosprávna jednotka, tur. = zástava, prapor): *ostrihonského, novohradského, sečianskeho a filakovského*. Sandžak však nemal len administratívno - správnu, ale aj vojenskú funkciu. Na čele sandžaku bol beg, ktorý mal za úlohu okrem správy územia získavať financie z obsadených území a starať sa o ich obranu. Begovia organizovali výpravy, či trestné akcie zamerané na získanie koristi a udržanie svojej autority. Nezriedka také akcie plnili funkciu "cvičení" oddielov, najmä v časoch prímerí, aby posádky nehliveli a nestratili bojového ducha.

V čase tureckej prítomnosti na našom území dosiahla Osmanská ríša svoj najväčší mocenský rozmach a zároveň to predstavovalo aj najsevernejšiu hranicu jej výbojov v Európe. V tomto období už dosiahla taký stupeň rozvoja feudálnej spoločnosti, ktorý by sme mohli nazvať akýmsi "vojenským feudalizmom". Hlavnou úlohou sultána bolo udržať politicky a vojensky tento mnohonárodnostný konglomerát v celistvosti. Z tohto hľadiska treba chápať, že po dobytí určitého územia mal osmanský štát eminentný záujem na tom, aby sa na ovládnutom území hospodárske pomery stabilizovali. Z toho obdobia sa zachoval v našom jazyku termín "turecké hospodárstvo" - v pejoratívnom význame vyjadrujúce niečo koristnícke a charakteristické pre rozvrat a nestabilitu. Obsah tohto pojmu treba odlíšiť v pohraničí a na okupovaných územiach a na územiach trvalo pričlenených k ríši. Myslíme tým na postavenie ľudu na slovensko - tureckom pohraničí, pre ktoré sa zaužíval termín "dominium commune" - spoločného panstva. Bývalo totiž pravidlom, že väčšina dedín a sídlisk platila poplatky (feudálnu rentu a dane) pre obidve strany - svojim zemepánom i Turkom. Takže napokon poddaný ľud mal z tohto dvojitého vykorisťovania jediné východisko - útekem z nebezpečného územia zachrániť si holú existenciu. Postupne sa tieto pohraničné územia viac a viac vyľudňovali.

Ohrozenie aj vo vnútrozemí

Pokojne spať nemohli ani poddaní a obyvatelia vzdialenejších sídel. Okrem platenia spomínaných dávok a ďalších mimoriadnych daní, finančne prispievali na budovanie pevností a častokrát aj osobne pracovali na opevňovacích prácach. O živote a ohrození vidiečanov sa dozvedáme z množstva zachovaných výhražných listov, ktoré im posielali tureckí hodnostári. Adresátom boli obyvatelia miest, mestečiek a dedín. Ako jeden z typických príkladov takýchto dokladov odcitujeme z listu novohradského veliteľa Hedera pre obyvateľov obce Sitnianska (z 3. júla 1588): "Ja

Vám teraz môžem napísať, že ak prídete, dobre bude, ak neprídete Sefer aga, rytier s jeho jazdou znova príde k Vám. Vidiac tento list prídte. Ak neprídete, na moju vieru a česť, koho môžem chytiť a vašu dedinu spálím a Váš dobytok na poli postínam. Dozvedel som sa, že spávate v hutách, ale jednu noc Vám budú tesné aj huty a verte, že keď Vás vyhladám, bude mať aj mesto Banská Štiavnica škodu. Už Vám viac nenapišem, ale potom sa chcem s Vami so šablou rozprávať. Doteraz boli kopaničiari Vaším dobrým štítom, ale títo dobrí ľudia prišli. Vy ste štítom baní. Aj to som sa dozvedel, že chcete okolo dediny parkan (opevnenie, val) urobiť. Dúfam, že vyjdete na pole žať a orať, vtedy Vás ľahko nájdem. "

To však nebolo všetko. V mestách a mestečkách hrozili rabovaním aj žoldnierske habsburské vojská. Keď nedostali načas žold, "zobrali" si ho sami od miestneho obyvateľstva. Aj pre toto je pravdivé tvrdenie viacerých historikov, že slovenské obyvateľstvo zakúsilo viac utrpenia a strádania ako obyvateľstvo žijúce pod stálou tureckou správou.

Koniec osmanskej expanzie a jej dôsledky

Posledná tretina 17. storočia predstavovala posledný pokus o ovládnutie strednej Európy. V roku 1683 sa Osmani pokúsili naposledy obsadiť Viedeň. Už sa zdalo, že po dlhotrvajúcom obliehaní sa podarí pokoriť hlavné mesto protivníka, no nastal zlom. Spojené protihabsburské vojská za výdatnej pomoci poľského kráľa Jána III. Sobieskeho prerazili obklúčenie a porazili vojská Kara Mustafu. Týmto víťazstvo začalo postupné oslobodzovanie Turkami obsadených pevností a území. Ešte v tom istom roku oslobodili Ostrihom a po ňom nasledovali Nové Zámky (1685), Budín (1686), Jäger (1687) a napokon o desať rokov záverečné víťazstvo veliteľa habsburských vojsk princa Eugena Savojského v bitke pri Zente. To napokon znamenalo definitívne vyhnanie Turkov z Uhorska.

Turecká expanzia veľmi negatívne zasiahla do života všetkých obyvateľov mnohonárodnostného Uhorska. Po pripojení väčšiny územia kráľovstva k Osmanskej ríši sa stalo územie dnešného Slovenska jadrom pôvodného štátu a prevzalo na seba úlohu brániť zostatok krajiny zo všetkými z tohto vyplývajúcimi dôsledkami. Prítomnosť Osmanov na našom území sa celkovo negatívne prejavila na hospodárskom a kultúrnom vývine Slovenska. Vojnové udalosti a protihabsburské povstania uhorskej šľachty v 17. storočí, ktorých vojská operovali práve na Slovensku ešte zvyšovali spoločenský rozvrat a nestabilitu spoločnosti. Tieto dôsledky najviac postihli agrárnu výrobu, najdôležitejšiu súčasť feudálnej ekonomiky.

Priame ohrozenie života viedlo k vyľudňovaniu pohraničných území, čo priamo spôsobilo zhoršenie sociálneho

postavenia, najmä poddaných vo vnútrozemí. Počet obyvateľov krajiny spred roku 1526 poklesol o 30 - 40 %. Vyludnenie v niektorých oblastiach dosiahlo až 60 % pôvodného osídlenia. V kvantitatívnom vyjadrení to znamenalo, že na Slovensku (na území jednej tretiny bývalého Uhorska) žili asi dve tretiny uhorskej šľachty pôvodne obývajúcej stredné a južné oblasti krajiny. Okrem priamej tureckej hrozby aj tieto vnútorné migračné a demografické zmeny prispievali k hlbokému hospodárskemu úpadku krajiny.

Pri hľadaní odpovede na otázku podielu našich predkov pri zadržaní osmanskej expanzie do strednej a západnej Európy sa nám zdá pravdivé konštatovanie, že splnili so ctou svoju historickú úlohu (zodpovednosť). Keďže šľachta neplatila dane, najväčší podiel priniesol poddaný ľud a mešťania slobodných kráľovských i banských miest. Boli to oni, ktorí tak zaplatili najväčšiu daň odriekania, existenčného ohrozenia, a ktorých dlhodobé hrdinstvo pri obrane krajiny zatiaľ nepreniklo ani do inonárodných historiografií a ani do povedomia európskych národov.

Literatúra:

A History of the Ottoman Empire to 1730. Cambridge 1976.

BEŇKO, J.: Obrana stredoslovenských banských miest v r. 1552 - 1564. In: Historie a vojenství 1969, č. 1, s. 1 - 20.

DANGL, V.: Bitky a bojiská. Bratislava, Mladé letá 1984.

BRTÁŇ, R. (ed.): Historické spevy a piesne. Bratislava, Tatran 1978.

HORVÁTH, P. - KOPČAN, V.: Turci na Slovensku. Bratislava, SPN 1971.

KOLLÁR, V.: Protiturecké boje na Slovensku. /Expozícia Slovenského banského múzea/. B. Štiavnica 1971, 20 s. (+ obr. príl.).

KOPČAN, V.: Biblografia slovenskej turkológie a osmanskej expanzie na Slovensku. Bratislava, vyd. Slovenská orientalistická spoločnosť 1971.

KOPČAN, V. : Turecké nebezpečenstvo a Slovensko. Bratislava, Veda 1986, 216 s.

KOPČAN, V. - KRAJČOVIČOVÁ, K.: Slovensko v tieni polmesiaca. /Edícia: Tradícia a dnešok 4 zv./. Martin, Osveta 1983, 210 s.

MATUNÁK, M.: Život a boje na slovensko - tureckom pohraničí. /Edícia Pamäti a dokumenty - ed. V. Kopčan/. Bratislava, Tatran 1983.

Rabovali Turci... (ed. P. Horváth). Výber z kroník a listov zo 16. a 17. storočia. Bratislava, Tatran 1972.

RATKOŠ, P.: Slovensko za osmanskej expanzie v r. 1526 - 1532. /Prvá osmanská výprava na Slovensko/. Historický časopis 15, 1967, č. 2.. s. 219 - 234.

SALAMON, P.: Magyarország a török hódítás korában. Budapest 1886.

SUTTER - FICHTNER, P.: Ferdinand I. /Wider Türken und Glaubensspaltung/. Graz - Wien - Köln, Styria Verlag 1986, 303 s.

VLACHOVIČ, J.: Príspevok k problematike prenikania tureckej moci na Slovensko. Historický časopis 7, 1959, č. 2., s. 234 - 265.

Segmentácia textu na odseky
Eugénia Bajzíkova

Za posledné tri desaťročia, ako je známe, výrazne sa dostal do popredia výskum textu z lingvistického hľadiska. Jedným z podnetov bol fakt, že namiesto vety za najvyššiu jazykovú jednotku sa dosť všeobecne začal považovať práve text, a preto jeho skúmanie sa začalo rozvíjať aj v jazykovede z rozličných hľadísk a všeobecnejších princípov, než sa skúmali v štylistike funkčné štýly a ich žánre. Tomuto konštatovaniu prispel, respektíve predchádzal, tiež obrat v jazykovednom výskume k pragmaticko-komunikatívnym aspektom. Pritom sa vychádza z jednoduchého faktu: človek komunikuje nie slovami, vetami ale celým textom. Preto sa stal centrom pozornosti text. A tým sa výskum v lingvistike ako aj jeho praktické aplikácie dostali za hranice vety. Ide o posun k nadvetnej problematike, k nadvetnej syntaxi, k textovej syntaxi, k hypersyntaxi, k lingvistike textu či teórii textu atď. Uvedené termíny možno navzájom diferencovať, čo je v súčasnosti častejším faktom, alebo ich hodnotiť aj ako synonymné.

Nadvetná problematika, zahŕňajúca otázky výstavby, či tvorby textu, zaraďuje sa napríklad v rámci "hľadania" jej miesta v lingvistike:

a) do radu jazykových rovín, ak vychádzame zo základného členenia jazykových rovín podľa akademickkej Morfológie slovenského jazyka (1966), s vynechaním štylistickej roviny, ako najvyššiu rovinu jazykového systému v tomto rade:

- fonologická rovina,
- lexikálna rovina,
- morfologická rovina,
- syntaktická rovina a
- textová rovina.

b) do syntaktickej roviny ako jej súčasť, potom sa syntax člení na:

- syntagmatickú syntax,
- vetnú syntax,
- poloветnú syntax,
- súvetnú syntax a

textovú syntax.

V príspevku používame termín textová syntax, ktorý ako jednu súčasť širšieho pojmu textová lingvistika.

Centrálnym pojmom pri výskume presahujúcom rámec vety je text. Tento sa definuje z rozličných aspektov. Jedna z častých definícií textu znie: Text je základnou komplexnou jednotkou textovej syntaxe (textovej roviny či textovej lingvistiky), ktorá ako bilaterálna jednotka je relatívne uzavretá z hľadiska obsahu a formy, tvorená lineárnym usporiadaním základných elementárnych jednotiek textu, medzi ktorými existuje istá viazanosť-konexia. Tieto základné elementárne jednotky vytvárajú svojou konexiou jeho súvislosť čiže obsahovú stránku-koherenciu a nadväznosť čiže formálnosémantickú stránku- kohéziu. Spätosť obsahovej a formálnej (výrazovej) stránky vytvára uvedenú konexiu textu. Všetky prostriedky zúčastňujúce sa na konexii textu nazývame pri vlastných výskumoch konektory.

Ako základnú elementárnu jednotku textu určujeme vetu (resp. výpoveď). Treba však uviesť chápanie pojmu veta ako elementárnej textovej jednotky (ETJ) v textovej syntaxi. Do tohto pojmu zaraďujeme jednoduchú vetu (totožnú s ETJ), podradňovacie súvetie pre jeho možnosť transformácie do jednouchej vety: Neprišiel, lebo mal chrípku.- Neprišiel pre chrípku.- Priradňovacie súvetie, pri ktorom je možnosť transformácie na dve jednoduché vety, hodnotíme ako dve elementárne textové jednotky: Sľúbil, ale neprišiel.- Sôúbil. Ale neprišiel.- Z uvedeného konštatovania o priradňovacom súvetí hovoríme ako o prechodnom jave medzi vetnou a textovou syntaxou. Podobne pri polovetných konštrukciách, ktoré sa dajú pretransformovať na dve jednoduché vety, ide o dve elementárne textové jednotky. Napr. pri doplnku: Vrátila sa z výletu opálená.- Vrátila sa z výletu. A bola opálená.-

I keď základnou vlastnosťou textu je jeho konexia, teda viazanosť, nadväznosť, na druhej strane najmä z pragmatických aspektov táto celistvosť textu sa narúša. Ide o narúšanie jednotkami textu, ktoré vznikajú horizontálnym členením textu a sú viditeľné svojím grafickým vyznačením. K týmto jednotkám textu patrí odsek a kapitola.

Skôr, než sa budeme venovať odseku, treba uviesť dva základ-

né typy členenia textov, keďže z tohto členenia vyplýva odlišnosť výstavby istých typov textov. V prvom rade ide o členenie na texty písané a hovorené a v druhom rade na texty monologické a dialogické.

Pri členení textov na hovorené a písané vychádzame z konštatovania, že pri týchto dvoch typoch textu ide o jeden jazyk (sú názory, že sú to dva jazyky), pri ktorých dvojaká forma realizácie vyplýva z odlišnej techniky tvorenia týchto textov. Preto vznikajú dve realizácie jedného jazykového systému. Uvedená odlišnosť pri tvorbe je zrejmá už z vlastného pomenovania hovorený oproti písaný. V hovorenom type textu je to realizácia fonologických javov, najmä suprasegmentálnych prostriedkov, oproti grafickému označeniu interpunkčnými znamienkami napr. melódie zo suprasegmentálnych javov v písanom texte.

Členenie textov na monologické a dialogické, ktoré sa vždy neprekrýva s členením na hovorené a písané, výrazne sa odlišuje vo výstavbe týchto textov. Monologické texty sa vytvárajú v podstate lineárnou viazanosťou svojich ETJ v texte, kým v dialogických textoch sa lineárna viazanosť textu prerušuje striedaním replík hovoriacich, a tým vzniká osobitný typ textu. Preto sa dialogický text v rámci textovej syntaxe skúma ako samostatná problematika. textu.

Odsek, ktorý je hlavnou témou nášho príspevku, "realizuje sa" len v písaných monologických textoch. Z výskumov odseku v slovenskej jazykovede všimneme si základné prístupy k odseku. V rámci štylistických výskumov odsek hodnotí ako najnižšiu nadvetnú kontextovú jednotku J. Mistrík (najmä 1968, 1977), pri ktorej členenie je podmienené objektívnymi činiteľmi. Čelá odsekov podľa spôsobu nadväznosti autor delí na mäkké a tvrdé. J. Mlacek (1967) zdôrazňuje nielen osobitnú funkciu začiatku odseku, ale aj jeho konca. Pre horizontálne členenie textu na odseky uvádza dvojakú funkciu jazykových prostriedkov (priradovacie spojky, častice, slovesá atď.): vydeľovaciu a nadväzovaciu. J. Findra (1973) podľa vzájomného vzťahu medzi formou a motívom delí odseky (ako bilaterárne jednotky) na príznakové a bezpríznakové. Zisťuje princípy členenia (priestorové, časové, princíp postavy a pod.). E. Bajžíková (1983) zaraďuje tvorbu odsekov do textovej

syntaxe a uvádza prostriedky jeho externej (medziodsekovej) nadväznosti. Z krátkeho pohľadu vidno, že v slovenskej lingvistike sa istá pozornosť odseku venovala.

Pri základnom výklade odseku ako vyššej jednotky v textovej syntaxi uvedieme konkrétny odborný text:

MODÁLNA STAVBA VIET

Ú: Vety sa od seba odlišujú nielen gramatickou organizáciou, ale aj modálnou platnosťou.

J: Modálnosť je prítomná v každej predikácii, každá predikácia musí byť modálne sformovaná.

Rozlišujeme tri druhy modálnosti: postojovú modálnosť, istotnú modálnosť, voluntatívnu modálnosť.

Postojová modálnosť je základná. Označuje sa i termínom objektívna alebo konštitutívna modálnosť.

Istotnou modálnosťou hovoriaci vyjadruje presvedčenie o stupni platnosti výpovede.

Voluntatívnu (vôľovou) modálnosťou hovoriaci vyjadrujú postoj k významu hotovej výpovedi.

Z: Postojová a istotná modálnosť vyjadrujú postoj hovoriaceho k významu hotovej výpovede. Voluntatívna modálnosť patrí už do sémantiky vety (do propozície vety).

(Oravec, J.-Bajžíková, E.: Súčasný slovenský jazyk Syntax, 1981)

V úvode textu (Ú) sa prezentovala téma (signalizovaná už v nadpise kapitoly): Modálna stavba viet. Vo vlastnom jadre textu (J) rozčlenenom na 5 odsekov najprv sa zôraznila nutnosť modality v každej konštrukcii a keďže v ďalšom odseku sa uviedli 3 druhy modality, logicky sa text rozčlenil na tri ďalšie odseky. V závere (Z) sa len zhrnula základná odlišnosť medzi jednotlivými typmi modality.

Odsek je v uvedenom texte graficky vyznačená jednotka písaného monologického textu. Každý odsek má svoj obsah (napr. o postojovej modálnosti) a svoju formu (odrážkami vyčlenenú časť z celého textu). Nový obsah prináša nový odsek, to je základný princíp tvorenia odsekov. Ide tu o taký vzájomný vzťah medzi týmito dvoma zložkami odseku, pri ktorom je medzi nimi (medzi obsahom a formou odseku) zhoda, čím vzniklo základné, bezpríznačkové čiže objektívne členenie textu na odseky - bezpríznačkový odsek. Hovo-

ríme o základnom - systémovom tvorení odsekov.

Všimnime si tvorenie odseku, pri ktorom objektívny prístup sa kombinuje, alebo i nahrádza subjektívnym postojom autora:

Ú: Večer 11. júla 1843 v Hlbokom sa L. Štúr schádza s J.M.Hurbanom a M.M. Hodžom, aby si pohovorili o myšlienke uzákonenia novej spisovnej reči a aby "posúdili pilne aj ťažkosť kroku podobného".

1. To bolo tvárou v tvár k prítomnosti.

2. Rok sa míňal deň po dni. Rozmýšľať bolo o čom. Napr. o slovanskej kmeňovitosti, o samobytnosti slovenského kmeňa (národa), o jeho reči,

3. Premýšľal Hurban, Hodža. Každý po svojom.

4. Aj L. Štúr premýšľal po svojom.

5. Slovania sú národom kmeňovitým...

(Krajčovič, R.: Pri prameňoch slovenčiny (ESEJE), 1978)

Predložený text je úryvkom z jednej kapitoly knihy (Slovami Ľudovíta Štúra). Úvodný odsek (Ú) tvorí začiatok novej témy v tejto kapitole. Ďalšie časti textu autor segmentoval s tým cieľom, aby isté fakty zvýraznil, čím sa daný text rozčlenil na odseky príznakovo, subjektívne. Autor vytvoril príznakový odsek. Vzťah medzi obsahom a formou je v takomto type odseku v nezhode. Odsek 1 zhŕňa (najvšeobecnejším ukazovacím zámenom to vo funkcii odkazovania) celý predchádzajúci Ú odsek (splňa úlohu zdôraznenia a zároveň zámeno to núti čitateľa k návratu k Ú odseku). Odsek 2 je odsekom objektívnym, prináša nový časový údaj v porovnaní s Ú odsekom. Ale už ďalšie členenie textu na odseky 3, 4 a 5 je príznakovým, teda zámerným členením textu autorským subjektom.

Pokračujúce členenie textu v knihe R. Krajčoviča síce prináša v každom novom odseku novú tému, čo si vyžaduje aj nový odsek, ale zdôraznenie segmentácie na odseky sa zameriava na iný princíp tvorenia odseku, na jednu krajnú mieru "odsekovania" textu, pri ktorej sa odsek stotožňuje s jednou vetou (najkrajnejšia segmentácia textu na odseky je totožnosť odseku so slovom, resp. až s hláskou):

No reč Slovákov má veľa podnárečí...

.

Nuž potom ktorú za spisovnú?

.
Lenže sú tu bernolákovci.
.
A čo J. Kollár?
.
Napokon sú tu českí vzdelanci.
.
Takto slovani L. Štúra.

Vysvetlivky: (4 bodky) označuje neuvedenie celého odseku, ... (3 bodky) označuje prerušenie (apoziopezu) textu autorom, . (1 bodka) medzi odsekmi označuje vynechanie jedného celého odseku, pričom v tomto texte ide o vysvetlenia názorov L. Štúra k jednotlivým osobnostiam či hnutiam).

Súhrnne k stručnému základnému vymedzeniu odsekov:

1. Odsek ako istý segment textu vytvára sa "vstupom" novej témy či tematického prvku do textu (nového motívu, nového priestoru, času, postavy, situácie a pod.).

2. Odsek ako jednotka písaného monologického textu je sémanticky celostná jednotka, má svoj obsah (tému) a formu (grafické vyčlenenie).

3. Ak obsah a forma sú v zhode, vzniká objektívy, bezpríznačový odsek. Ak obsah a forma nie sú v zhode, vzniká subjektívy, príznačový odsek.

Pri samotnom odseku si všimame dva typy viazanosti v rámci celého textu.

Jedným typom je viazanosť na predchádzajúci odsek (alebo i dlhší text, resp. viazanosť na nadpis a pod.). Ide o začiatky odsekov, pričom si všimame realizáciu celej prvej vety odseku vo vzťahu k predchádzajúcemu odseku (resp. k textu). Okrem začiatkov odsekov býva na konci odseku naznačené pokračovanie v texte. Tento typ viazanosti odseku (jeho začiatkami a koncami) na "okolitý" text nazývame externou viazanosťou odseku, ktorá sa realizuje buď kontaktne na predchádzajúci odsek, alebo dištantne na vzdialenejší odsek alebo i celý text, na nadpis a pod.

Druhým typom viazanosti odseku je viazanosť vnútri odseku medzi jednotlivými elementárnymi jednotkami odseku. Tento typ vi-

viazanosti nazývame internou viazanosťou odseku, zhodujúcou sa s celkovým spôsobom viazanosti textu, ktorého odsek je súčasťou.

K základným možnostiam externej viazanosti odseku z hľadiska realizácie istými jazykovými konektormi patrí:

A) Lexikálne opakovanie, ku ktorému zaraďujeme a) doslovné opakovanie ako najjednoduchší prostriedok viazanosti (s mnohými variantmi), napr.

Bola tu však tradícia veľkomoravskej ríše, siahajúca do čias pred vznikom uhorského štátu.

Táto tradícia, ožívajúca existenciu mocného slovanského štátu, sa viazala na územie Moravy a Slovenska. (Dejiny slovenskej literatúry II, ďalej odborný text: OT) -

b) synonymické opakovanie, pri ktorom je častá textová synonymia, napr.

Prvý list, ktorý Štefan Ilčík tuodtiaľ písal matke bol plný hrozného zúfalstva.

Bol to človek, urazený vo svojej slobode a viere v dobro, človek urazený vo svojich základoch. (Urban)-

Lexikálne prostriedky tvorí ďalej antonymické opakovanie, metaforické opakovanie najmä v umeleckom texte, metonymické a asociačné opakovanie.

B) Zámenné opakovanie patrí k základným prostriedkom viazanosti textu ako prostriedku deiktickosti. Používanie zámen pri výstavbe odseku (aj celého textu), je závislé od druhu zámen. Napr. pri osobných zámenách 1. a 2. osoba sa používa v podmienkach dialógu, kým 3. osoba (sg. aj pl.) má všeobecnejšie použitie pri výstavbe textu ako odkazovací konektor, napr.

Z dvora sa týčila biela poschodová sypáreň ako strážna veža. Za ňou bol ovocný sad. (Bodenek)-

Ináč "sa správajú" pri výstavbe textu ako konektory napríklad vymedzovacie zámena, ktoré sa môžu perspektívne identifikovať (podobne i neurčité zámená), napr.:

Pozhovárali sme sa s Elenkou o všetkom. O sirotinci, o matke, o gazdovi. (Bodenek)-

Treba uviesť, že jednotlivé jazykové konektory zúčastňujúce sa pri výstavbe textu realizujú sa z hľadiska smeru nadväznosti:

1. anaforicky, s viazanosťou na ľavú stranu textu - ľavost-

ranná viazanosť (doteraz uvedené príklady majú tento smer viazanosti),

2. kataforicky, na pravú stranu textu - pravostranná viazanosť, napr.

- Do kostola si chodil doma?

- Tak niekedy. Na Vianoce a Veľkú noc. (Bodenek)

Obidva smery viazanosti sú vnútrotextové. Anaforická viazanosť je bezpríznaková (ide o základnú viazanosť pri tvorbe textu), ktorou "sa posúva" výstavba textu dopredu, kataforická viazanosť je príznaková, keďže navodzuje alebo priamo vyžaduje pokračovanie v texte.

3. exoforicky, s viazanosťou či nadväznosťou na mimojazykovú realitu, napr.

Vykročilo sa k Martinu. J. Francisci a Š.M. Daxner vykročili po štúrovsky - k ľudu Novinami a Ohlasom k mocným. (Krajčovič)-

Najširšie použitie pri výstavbe textu majú zo zámen ukazovacie zámená jednak so schopnosťou viazanosti všetkými smermi pri výstavbe textu (anaforicky, kataforicky i exoforicky) a jednak schopnosťou byť zhrňujúcim konektorom, napr.

- Bije ma a ješť dáva málo. Taký je náš gazda. (Bodenek)-

Toho večera pomodlila sa za Štefana celý ruženec

To bolo všetko, čo mohla Ilčíčka vykonať za svojho Štefana. (Urban)-

Ukazovacie zámená v úlohe tzv. identifikátorov (často popri doslovnom opakovaní) majú úlohu zdôrazňujúcu i zhrňujúcu:

Priniesli mu nové vydanie knižky. Toto nové vydanie ho vzpružilo do ďalšej práce. (OT)

C) Opakovanie gramatické, ku ktorému patrí viazanosť pomocou gramatických prípon (morfém), realizuje sa najčastejšie pri vynechávaní subjektu vety, napr.

Doktor pomaly popíjal kávu. Beztak mu už vychladla. (Johannides)-

D) Eliptické (ne)opakovanie zaraďujeme ku gramatickým (syntaktickým) prostriedkom viazanosti a je istým kondenzačným prostriedkom výstavby, napr.

Cez prestávku sme utiekli zo školy, kúpili si konzervy za

sedem korún alebo za tri koruny päťdesiat. V tej, čo bola za tri koruny päťdesiat, bol taký žltučký ovocný chlieb. (Šikula)-

- Tvoja domáca bola dobrá?

- Veľmi dobrá. (Šikula)-

Kúpil som mu flautu. Takú najlacnejšiu(Šikula)

E) Konektory vyjadrujúce sémanticko-syntaktické vzťahy vo vzťahu k predchádzajúcemu textu, resp. pri externej nadväznosti odsekov k predchádzajúcemu odseku, rozdeľujeme do dvoch skupín:

a) Konektory uvádzajúce vzťahy totožné so vzťahmi vo vetnej syntaxi, ako sú napr. vzťahy zlučovacie, stupňovacie, príčinné a i., napr.

Načo to spomínaš teraz, keď sme sa už vzali? Teraz budeme ľutovať? Alebo budeme robiť hlúposti? (Šikula)-

Iste by im prišlo ľúto. Aj chlapec by bol sklamaný. A Eve takisto budú chcieť rodičia zablahoželať. (Šikula)-

b) Konektory, ktoré sa využívajú len v textových, teda v nadvetných súvislostiach, keďže uvádzajú vzťahy nerealizované vo vetných konštrukciách, ako sú napr. sémantické vzťahy opravujúce, vysvetľujúce, zhrňujúce, vypočítavajúce a pod. Napr.

Už v predchádzajúcich kapitolách sme zdôraznili, že stará slovenčina na konci 12. stor. nemala jednotný samohláskový systém. (Krajčovič)-

Budíky boli moje súkromné diaľkové štúdium. Lepšie povedané - moja hodinárska prax. (Muller)-

Externá viazanosť odsekov z hľadiska jazykových prostriedkov môže sa realizovať všetkými naznačenými jazykovými prostriedkami. Podľa voľby jazykového prostriedku vzniká voľnejšia alebo tesnejšia viazanosť odseku na predchádzajúci odsek (alebo text).

Uvedené konštatovanie môžeme dokumentovať na jednom modeli prvej vety odseku, pričom postupujeme od najvoľnejšej viazanosti (lexikálnym opakovaním) k najtesnejšej (osamostatneným vetným členom):

Ilčík a Chovanec dostali sa k jednej čate. (Urban)

Ilčík s kamarátom dostali sa k jednej čate.

Oni dvaja dostali sa k jednej čate.

Dvaja dostali sa k jednej čate.

Oni dostali sa k jednej čate.

Dostali sa k jednej čate.

K jednej čate.

Záverom môžeme konštatovať, že odsek ako výrazný segment istého typu textu má svoje miesto vo výskume v rámci textovej syntaxe, pretože text, ktorého odsek je súčasťou, ako najvyššia jazyková jednotka slúži ako základný prostriedok na komunikáciu medzi ľuďmi hovorenými textami a ako prostriedok na "uchovanie" komunikácie v písaných textoch.

Literatúra

BAJZÍKOVÁ, E.: Nadväznosť odsekov z hľadiska textovej syntaxe. Slovenská reč, 48, 1983, s. 141-146.

BAJZÍKOVÁ, E.: Slovenský jazyk Textová syntax. Stimul-Centrum informatiky a vzdelávania FF UK Bratislava 1995, 89 s.

DOLNÍK, J.-BAJZÍKOVÁ, E.: Textová lingvistika. Stimul-Centrum informatiky a vzdelávania FF UK Bratislava 1998, 134 s.

FINDRA, J.: Odsek ako prvok epickej štruktúry. In: Litteraria, 15, Segmenty a kontext. Red. V. Kochol. Bratislava, SAV 1973, s. 66-119.

MISTRÍK, J.: Kompozícia jazykového prejavu. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, 171 s.

MISTRÍK, J.: Štylistika slovenského jazyka. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977, s. 398-405.

MLACEK, J.: Začiatok odseku v monologickom texte. Slovenská reč, 32, 1967, s. 335-341.

Morfológia slovenského jazyka. 1.vyd. Red. J. Ružička. Bratislava, SAV 1966, 895 s.

Ján Bosák

*Domáce, cudzie, internacionálne v postojoch slovenských
lingvistov*

*Len národ, ktorý žije úplne oddelene
od ostatného sveta, mohol by mať slovník
celkom svojský, bez cudzích prvkov.*
Henrich Bartek, 1933

1. Vzťah "domáci" jazykový prostriedok verzus "cudzí" jazykový prostriedok sa riešil pri prvých kodifikáciách každého zo slovanských jazykov. Tak to bolo aj v slovenčine: už Anton Bernolák (1762 -- 1813) vo svojom monumentálnom diele *Slowár Slowenský-Česko-Latínsko-Ňemecko-Uherský* (1825 -- 1827) označoval hviezdíčkou niektoré české slová. V rozkolísanej jazykovej praxi v poslednej tretine 19. storočia zasa Samo Cambel (1856 -- 1909) v publikácii *Príspevky k dejinám jazyka slovenského* (1887) v jednej z troch štúdií ostro vystúpil proti nadmernému používaniu rusizmov v slovenčine, ktoré bolo vtedy mimoriadne rozšírené -- ba možno povedať -- v martinskom centre aj prestížne (podrobnejšie Bosák, 1993).

V tejto súvislosti potom trochu prekvapuje, že v tom istom roku, keď S. Camblovi vyšla kodifikačná príručka *Rukoväť spisovnej reči slovenskej* (1902), osnovaná na delimitovaní slovenčiny od "iných" jazykov, Jozef Škultéty (1853 -- 1948), hlava a bard martinského centra, publikoval v Slovenských pohľadoch dovedy (aj podnes) najrozsiahlejší príspevok s touto tematikou *Cudzie slová v slovenčine*. Ako sám hovorí, v príspevku chcel "probovať cenu cudzích slov pre históriu Slovákov", a tak tu po prvý raz nachádzame pozitívne hodnotenie slov z obdobia

cyrilometodskej kresťanskej tradície, slová odrážajúce vplyv nemčiny (stredoveké mestá, baníctvo, remeslá), valašskej kolonizácie, čiastočne i maďarčiny. V podobnom duchu nájdeme takéto hodnotenia vývinu slovnej zásoby slovenčiny prakticky v každej súčasnej príručke či v učebnici. Pozoruhodné je to, že pokiaľ chcel J. Škultéty prezentovať historickú rovnocennosť Slovákov a slovenčiny s inými národmi a jazykmi a nechal bokom jazykovopolitickú stránku celej problematiky, jeho postoj je objektívny a maximálne tolerantný: *V cudzích slovách svojho jazyka majú národy vzácne historické svedectvá. Veľké z národov sa ani za ne nehanbia, neprenasledujú ich, nenahradzujú fabrikátmi, všelijakými divotvormi. Choroby výstredného, až do krajnosti vedeného purizovania mávajú malé národy... Akoby zachovalosť, plnosť a čistota jazyka vyžadovala čím menej cudzích slov!* (Škultéty, 1992, s. 140).

2. Ako sme už uviedli na začiatku, pri kodifikáciách národných spisovných jazykov v období národného obrodzenia bolo riešenie vzťahu "domáci -- cudzí" jazykový prostriedok základným predpokladom ich sformovania, prvé kodifikácie mali predovšetkým normotvorný charakter. No už v ďalších obdobiach, resp. z pohľadu sociolingvistiky v konkrétnych a odlišných jazykových situáciách, preexponovanie vzťahu "domáci" -- "cudzí" je charakteristické pre činnosť a postoje puristov. Napokon puristom hodnotenie "domáci" splynulo s výrazom "čistý".

V prvom ročníku časopisu Slovenská reč, ktorý začal vychádzať v roku 1932 ako prirodzená reakcia na bohemizujúce Pravidlá slovenského pravopisu (1931) a ktorý sa stal hlavným orgánom slovenských puristov, hneď v 1. čísle na s. 16 sa v rámčeku upozorňuje: "Vyhybujte zbytočným cudzím slovám!".

Vedúca osobnosť protičeského purizmu Henrich Bartek (1907 -- 1986) v 2. čísle uverejnil článok *K problému cudzích slov v slovenčine*, v ktorom navrhuje, aby sa pri cudzích slovách zisťovalo, či zodpovedajú štruktúre slovenského jazyka, a potom -- čo je na prvý pohľad u puristu prekvapujúce -- aby sa všímala aj ich funkcia v jazyku. Na škodu veci otázka skúmania funkčnosti cudzích slov zostala iba v deklaratívnej polohe (podobne ako motto tohto príspevku, ktorým H. Bartek uviedol svoj citovaný článok), naopak, v závere sformuloval také stanovisko, ktorého sa puristi pridržali a ktoré pretrvalo roky: *V spisovnej slovenčine posudzujeme cudzie slová podľa toho, či sú potrebné alebo nepotrebné. -- Potrebné cudzie slová, shodujúce sa svojou štruktúrou so slovenčinou, pokladáme za osožné, nepotrebné cudzie slová, hoci by sa ich štruktúra shodovala so slovenčinou, pokladáme za zbytočné, teda škodlivé, keďže každý jazyk buduje predovšetkým na svojom a zo svojho.* (Bartek, 1933 -- 1934, s. 182). Teda purista ako najvyššia autorita rozhodne o tom, či je isté cudzie slovo v domacom jazyku potrebné alebo zbytočné, či dokonca "škodlivé".

O rok neskôr sa jazyková čistota dostala už aj do názvu Bartekovho príspevku *Cudzie slová a čistota jazyková* (Bartek, 1934 -- 1935). Ešte ostrejšie pri posudzovaní miesta cudzích slov v slovnej zásobe slovenčiny bežne operuje s výrazmi "škodlivosť", "zbytočnosť", "nepotrebnosť" cudzích slov. A napokon príspevok zakončuje celkom nefunkčne: *So vzrastajúcim uvedomovaním si pôvodnosti jazyka vzniká odpor (! -- J. B.) proti zbytočným cudzím slovám* (op. cit., s. 6). V podstate všetci puristi obchádzajú zásadnú vec, že nový výrazový prostriedok z iného jazyka či jazykov prichádza (až na niektoré módne výstrelky)

z komunikačných potrieb, a teda nie je v domácom (preberajúcom) jazyku zbytočný. Okrem pomenovania novej realie alebo nového javu pri preberaní často ide o vyjadrenie ďalšieho významu, sémantickú či štýlovú diferenciáciu, pragmatickú hodnotu a pod.

3. V povojnových i v nasledujúcich rokoch rozvoj slovenčiny dosť ovplyvňovali politické rozhodnutia štátu; purizmus bol politicky "odsúdený", proti cudzím vplyvom (najmä českým) sa mohlo vystupovať viac-menej skryto. Slovenčina sa však najmä v 70. rokoch rozvíjala dynamicky a suverénne, takže napríklad J. Mistrik (1976) mohol reálne konštatovať: *Slovenčina nemá obavy pred cudzími vplyvmi, u nás sa nerobia také opatrenia ako vo Francúzsku, kde priamo vláda vydala jazykový zákon, na základe ktorého treba "vyčistiť" masovokomunikačné prostriedky, administratívne, reklamné a informačné texty od anglicizmov... Spoločenská situácia a prax ľudí dnes výrazne naznačuje, že jazyk je prostriedkom, nie cieľom, a preto si na komunikáciu vyberá to, čím sa možno dorozumieť najskôr, najpresnejšie a štylisticky najprimeranejšie. A na záver dodáva: Proces, ktorý sa predtým označoval ako preberanie, dnes má charakter internacionalizácie.*

Naozaj, v 70. rokoch všetky slovanské jazyky "zasiahla" výrazná internacionalizácia.¹ Navonok tento proces súvisel s tzv. vedecko-technickou revolúciou, ako aj s rovnakými spoločenskými, politickými a kultúrnymi podmienkami v bývalých socialistických krajinách. No zároveň sa v jazyku začali v širokom rámci prejavovať i vnútorné dynamické sily, zreteľné, protikladné rozvojové tendencie: tendenciu k demokratizácii začala výrazne konkurovať expanzívna tendencia k intelektualizácii, súvisiaca s terminologizáciou a internacionalizáciou.² Tieto tendencie a ich jazykové stvárnenie sú komplexne opísané v kolektívnej

monografii *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* (Horecký -- Buzássyová -- Bosák a kol., 1989). V tomto diele sa vyvážene a na rozsiahlom materiáli najmä z rokov 1970 -- 1985 ukázalo, nielen na kvantitatívne narastanie nových pomenovaní v súvislosti s novými vyjadrovacími potrebami a špecifickými situáciami v jednotlivých komunikačných sférach, ale súčasne aj na pretváranie, reštrukturalizáciu jestvujúcich slovotvorných modelov, i na dynamické tvorenie z domácich zdrojov.

Internacionalizácia -- zvyšovanie podielu cudzích slov v súčasnej domácej slovnej zásobe, ako aj zvyšovanie počtu prevzatých slov (utvorených najmä pomocou gréckych a latinských prvkov) predovšetkým v odbornej a publicistickej oblasti, no sčasti aj v bežnom hovorenom jazyku -- sa pokladá za univerzálnu tendenciu charakteristickú pre všetky spisovné jazyky (Jedlička, 1974). V súvislosti s jazykovou situáciou na Slovensku napr. K. Buzássyová viackrát konštatovala väčšiu otvorenosť slovenčiny ako stredoeurópskeho jazyka voči "absorbovaniu" internacionalizmov ako dôsledok historického faktu, že v bývalom Uhorsku takmer do konca 19. storočia bola úradným jazykom latinčina (porov. najnovšie Buzássyová, 1998). Po prvý raz tiež poukázala na to, že pri kultivovaní a regulovaní spisovnej slovenčiny bol na prvom mieste "vzťah" k bohemizmu, čo znamenalo, že sa dávala skôr prednosť medzinárodným slovám. Podiel internacionalizmov pri funkčnej diferenciacii slovenčiny, ako aj v diferencovanom fungovaní v rozličných komunikačných sférach odôvodnene pokladá za jednu z typologických charakteristík slovenčiny (ibid.).

4. Zložitejšiu situáciu v hodnotení prevzatých slov možno zaznamenať od 90. rokov, po zásadných spoločenských a politických zmenách v našich krajinách, keď "popri" internacionalizmoch,

spravidla v anglickej podobe, dochádza aj k dovtedy nevídanému prieniku samotných anglicizmov. V masívnom príleve anglicizmov sa vidí "ohrozenie suverenity" slovenčiny, jej "destabilizácia", ich používanie sa v mnohých prípadoch paradoxne pokladá za "nefunkčné" (má sa zrejme na mysli len nejazyková, teda národnoreprezentatívna funkcia), znovu ožila puristická floskula o "zbytočných výpožičkách z cudzieho jazyka" a pod. Tieto postoje ešte umocnil zákon o štátnom jazyku prijatý roku 1995, ktorým sa malo zabezpečiť predovšetkým používanie slovenčiny ako štátneho jazyka na celom území Slovenskej republiky, no tento zákon niektorí jazykovedci podľa francúzskeho vzoru využili najmä na zintenzívnenie "boja" proti anglicizmom.³

V hodnotení preberaných slov sa stretávajú dva rozdielne prístupy. Z pozícií tradične orientovanej jazykovej kultúry sa hľadajú "vhodné domáce ekvivalenty", pričom sa neprihliada na to, že domáci ekvivalent je zvyčajne viacslovný a nedajú sa od neho tvoriť ďalšie deriváty. Napríklad *broker* "dohodca" (na burze) sa v KSSJ⁴ hodnotí ako slangové slovo, pričom adjektívum možno utvoriť iba od tohto slova (*brokerská firma*). Hodnotenie je ďalej zacielené predovšetkým na inventár jazykových prostriedkov a postupov, či preberané slovo zodpovedá domácej štruktúre a pod. Hoci v komunikačnej praxi sa čoraz viac zvyšuje počet kompozít, v KSSJ sa veľmi frekventované slovo v oblasti informatiky *databáza* označuje ako slangové a nahrádza sa ekvivalentom "banka dát, údajov"; adjektívum *databázový systém* má formálne náročný ekvivalent "systém banky údajov". Aj vo vedeckej oblasti frekventované slovo *workshop* podľa KSSJ patrí do oblasti slangu a v slovenčine sa teda má používať namiesto neho "seminár, tvorivá dielňa"; neberie sa do úvahy, že *workshop* nie je

tradičný, ale interpretačný seminár. Aj poslovenčovaný prepis niektorých anglických slov je nefunkčný: v KSSJ nenájdeme slovo *jazz*, ale iba *džez*, hoci v oblasti populárnej hudby funguje iba pôvodná podoba. Uvádzané slová nie sú jednotliviny, ale typy charakterizujúce súčasné kodifikačné tendencie.

Proti podobnej orientácii oficiálnej kodifikácie možno postaviť viac argumentov vychádzajúcich zo súčasnej jazykovej praxe i postojov profesionálnych používateľov jazyka. Predovšetkým azda to, že jeden z hlavných atribútov spisovného jazyka -- celospoločenská platnosť -- by sa nemal stotožňovať "s celonárodnou zrozumiteľnosťou". Pri čoraz väčšej diferenciacii spoločnosti, a tým aj spisovného jazyka, treba akceptovať špecifické podmienky dorozumievania v jednotlivých komunikačných sférach a rozlišovať, kedy je prevzaté slovo iba otázkou "textu" (prípadne zámerne použitým okazionalizmom) a jeho pôsobenie v jazyku je iba dočasné (či u menej kultivovaných používateľov len exkluzívne), a kedy je komunikačnou nevyhnutnosťou pre profesionálnych používateľov jazyka. Rešpektovanie situácie vo viacerých komunikačných sférach súvisí aj s aktuálnou požiadavkou rešpektovať používateľa jazyka ako aktívneho účastníka rečových aktov, nestavať iba na reflexii externých pozorovateľov -- jazykovedcov.

O diferencovaných postojoch v hodnotení prevzatých slov svedčí napokon aj rozdielna, nejednotná (kvázi)terminológia. Najvšeobecnejšie sa v slovnej zásobe slovenčiny rozlišujú slová domáceho pôvodu a slová cudzieho pôvodu (označované ako prevzaté), pričom cudzie slová sa ešte klasifikujú ako úplne zdomácnené (napr. *hokej* a pod.) a nezdomácnené, ktoré prakticky nemajú šancu "vniknúť" do štruktúry slovenčiny (typ *röntgen*

a i.); tak dávnejšie L. Dvonč (1976). J. Mistrík (1976) hovorí nielen o preberaní slov (pričom za prevzaté slová pokladá udomácnené), ale aj o "požičiavani" slov (príležitostne či dočasne vypožičané slová). Doteraz v jedinej domácej monografii o problematike preberania slov *Galicizmy v slovenčine* O. Orgoňová (1998) tiež pracuje s výrazom "výpožičky". Nie inak ako za daň tradícii možno označiť aj to, že stále u nás vychádzajú iba slovníky cudzích slov, nie prevzatých.

Protiklad "domáci" jazykový prostriedok -- "cudzí" jazykový prostriedok bude v národných jazykoch vždy prítomný. Od jazykovedcov by sa však už dnes žiadalo jeho reálnejšie, citlivejšie a najmä perspektívnejšie posudzovanie, nestavajúce výlučne na tradícii, ale rovnako na aktualizácii komunikácie.⁵

Poznámky

¹ Dodnes sa skoro v každej práci o internacionalizácii ako prvá cituje monografia V. V. Akulenkina z r. 1972. Rozsiahly zoznam literatúry z posledných rokov sa uvádza v kolektívnej monografii *Tendenciya internacionalizacii v sovremennyykh slavianskikh literaturnyykh yazykakh* (1997). V tlači je tiež zborník referátov z medzinárodného vedeckého sympózia konaného r. 1997 v Bratislave *Internacionalizatsiia v suchasnykh slovanskyykh yazykakh: za i proti*.

² Tieto procesy za posledných 50 rokov sú podrobnejšie zachytené v sérii monografií o jednotlivých slovanských jazykoch *Najnowsze dzieje j#zyków s#lowia#nskich*, ktoré z príležitosti XII. medzinárodného zjazdu slavistov r. 1998 v Krakove vydal Uniwersytet Opolski (vedúci medzinárodného projektu S. Gajda); zatiaľ vyšli všetky zväzky okrem ukrajinského a poľského.

³ Nie je iste bez zaujímavosti, že v najnovšom Slovníku cudzích slov (1997) ešte vždy prevažujú slová francúzskeho pôvodu (3 238) nad obávanými anglicizmami a amerikanizmami (2 151); porov. Balážová -- Bosák, 1998).

⁴ Vychádzame z najnovšej kodifikácie v 3. vydaní Krátkeho slovníka slovenského jazyka (1997).

⁵ Príspevok vznikol v rámci vedeckého projektu č. 2/6082/99 *Prevzaté slová v súčasnej slovenčine*, realizovanom v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra Slovenskej akadémie vied (grantová agentúra VEGA).

Literatúra

AKULENKO, V. V.: Voprosy internacionalizacii slovarnogo sostava jazyka. Charkov 1972.

BALÁŽOVÁ, I. -- BOSÁK, J.: Prečo a ako sa prekladal český slovník cudzích slov. Slovenská reč, 63, 1998, s. 343 -- 351.

BARTEK, H.: K problému cudzích slov v slovenčine. Slovenská reč, 2, 1933 -- 1934, s. 178 -- 182.

BARTEK, H.: Cudzie slová a čistota jazyka. Slovenská reč, 3, 1934 -- 1935, s. 1 -- 6.

BOSÁK, J.: Sociolingvistický pohľad na kodifikáciu Sama Camba (1856--1909). In: Studia Academica Slovaca. 22. Red. J. Mlacek. Bratislava 1993, s. 26--36.

BUZÁSSYOVÁ, K.: Slovenčina ako stredoeurópsky slovanský jazyk (K problému jazykového zákonodarstva). Slovenská reč, 63, 1998, s. 131 -- 142.

DVONČ, L.: Formálna stránka prevzatých slov v slovenčine. In: Studia Academica Slovaca. 5. Red. J. Mistrík. Bratislava 1976, s. 65 -- 79.

HORECKÝ, J. -- BUZÁSSYOVÁ, K. -- BOSÁK, J. a kol: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989.

Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti. Zborník referátov z medzinárodného vedeckého sympózia konaného v Bratislave 9. -- 11. 10. 1997. Editor J. Bosák. Bratislava (v tlači).

JEDLIČKA, A.: Spisovný jazyk v současné komunikaci. Praha, Univerzita Karlova 1974.

Krátky slovník slovenského jazyka. Tretie, doplnené a prepracované vydanie. Red. J. Kačala -- M. Pisárčiková -- M. Považaj. Bratislava, Veda 1997.

MISTRÍK, J.: Štylistika prevzatých a cudzích slov v slovenčine. In: Studia Academica Slovaca. 5. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1976, s. 257 -- 270.

Najnowsze dzieje j#ęzyków s#lowia#nskich. Slovenský jazyk. Editor J. Bosák. Opole, Instytut Filologii Polskiej 1998.

ORGOŇOVÁ, O.: Galicizmy v slovenčine. Bratislava 1998.

Slovník cudzích slov. Spracoval kolektív autorov pod vedením V. Petráčkovej a J. Krausa. [Preklad L. Balážová, J. Bosák, J. Genzor, I. Ripka, J. Skladaná -- Správa lexikálnej bázy dát, počítačová redakcia a počítačové spracovanie V. Benko.] Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997.

ŠKULTÉTY, J.: Cudzie slová v slovenčine. Slovenské pohľady 1902. In: Jozef Škultéty. Dielo 7. Jazykoveda. Zostavil a edične pripravil J. Chovan. Martin, Matica slovenská 1992, s. 110 -- 140.

Tendencija internacionalizacii v sovremennykh slavianskikh literaturnykh jazykach. Editor L. N. Smirnov. Moskva 1997.

Spisovná slovenčina a čeština

Príspevok je zameraný na otázku vzťahu spisovnej slovenčiny k češtine z hľadiska vplyvu tohto blízko príbuzného kontaktového jazyka na historické osvojovanie si spisovného jazyka Slovákmi a na ich jazykové povedomie. Ťažiskom výkladu je hodnotenie delimitačnej spôsobilosti nositeľov slovenského etnojazykového povedomia vo vzťahu k češtine. Výklad smeruje k tomu, aby sa ukázalo, že táto spôsobilosť (v kvalite, v akej sa reálne prejavuje) je jedným zo špecifických znakov tohto povedomia.

Citáty z diela E. Paulinyho

Na úvod upriamime pohľad na niektoré poznatky o češtine vo vzťahu k slovenskému etniku z diela E. Paulinyho.

1. „Čeština sa teda na Slovensku v 15. storočí chápala ako celospoločenská podoba písomného jazyka formujúcej sa slovenskej národnosti. Teda medzi češtinou a slovenskými nárečiami bol v prvom rade vzťah hierarchický: čeština ako celospoločenská písomná jazyková forma sa chápala ako nadradená forma domácim nárečiam. Ale z faktu, že Slováci prijali spisovnú češtinu ako kultúrneho reprezentanta svojho jazyka, nijako nevychodí, že sa aj národnostným cítením pokladali za Čechov“ (Pauliny, 1983, s. 78).
2. „Za rekatolizácie vzrastá u evanjelikov úcta k českému jazyku ... Podobný osud českých evanjelikov najrozličnejších smerov viedol slovenských evanjelikov k úzkemu zblíženiu s českými protestantmi a k vzniku tézy o jazykovej a neskoršie i národnej jednote československej“ (op. cit., s.112).
3. „Treba spomenúť najmä hlasy Jungmannov, Palackého, Kollárov a Šafárikov. Tenorom všetkých hlasov bolo, že Slováci sú slabí na to, aby udržali svoj spisovný jazyk a literatúru písanú týmto jazykom. Štúrovi sa vyčítalo, že odtrhujúc Slovákov od Čechov, vedie ich do národnej záhuby“ (op. cit., s. 193).
4. Po roku 1918. „Spisovná slovenčina bola v tejto prvej fáze pod silným vplyvom češtiny ... Vyvinul sa taký stav, že češtinu ovládal (aspoň pasívne) každý Slovák, ktorý čítal ... Tento vplyv bol z jednej strany blahodárny ... Množiac sa funkcie spisovného jazyka si totiž vyžadovali neustále nové a nové jazykové prostriedky ... vybudúva sa terminológia veľmi rýchlo podľa

českých predlôh ... Pravdaže ... fakt, že na slovenčinu silne vplývala čeština, spôsobil, že zdedená predprevratová norma spisovnej slovenčiny sa dosť rýchlo porušila a oslabilá“ (op. cit., s. 228).

5. Po vydaní Pravidiel slovenského pravopisu v roku 1931. „Kultivovanie spisovného jazyka sa uskutočňovalo podľa starých pozitivistických zásad, ibaže v slovenčine namiesto historickej čistoty platí zásada tzv. „jazykovej svojskosti“, podľa ktorej má jazyk zachovať vlastné celonárodné črty a má sa vyvarovať cudzích vplyvov“ (op. cit., s. 258).

Delimitácia spisovnej slovenčiny vo vzťahu k češtine

Tieto poznatky naznačujú, že historické osvojovanie si spisovného jazyka formujúcim a rozvíjajúcim sa slovenským národom reprezentuje osobitný model prijímania spisovného jazyka, ktorý sa dá opísať takto: Najprv sa prijme geneticky príbuzný a štruktúrne veľmi blízky jazyk, ktorým sa kompenzuje absencia jazykového útvaru vhodného na plnenie funkcie spisovného jazyka. Akceptovaný jazyk má dvojsmerný vplyv. Jedným smerom je integračný vplyv, ktorý sa prejavuje ako tendencia k jazykovému a národnému zjednoteniu príbuzných etník. Druhým smerom je diferenciačný vplyv, ktorý sa prejavuje ako tendencia k zvýrazňovaniu sebaidentifikácie v pomere k príbuznému etniku. V konkurencii týchto smerov sa presadila druhá tendencia. Nahrádzanie prevzatého jazyka vlastným jazykovým útvarom v úlohe spisovného jazyka sa vyznačuje dvomi protirečivými znakmi: (1) úsilím o ostrú štruktúrnú delimitáciu vlastného jazyka vo vzťahu k štruktúrne veľmi blízkeму jazyku, (2) vnímaním tohto jazyka ako prirodzenej opory pri rozvíjaní vlastného jazyka. S prvým znakom súvisí sklon k puristickému zaobchádzaniu so spisovným jazykom, kým druhý znak je spojený s atendenčným prístupom k nemu, pri ktorom sa prihliada na vývinovú kontinuitu v prijímaní spisovného jazyka.

Náčrt modelu ukazuje, že pri prijímaní spisovného jazyka Slovákmi ide o akceptovanie češtiny ako jazyka, ktorý v istom historickom období sa ukázal ako optimálny komunikačný prostriedok vo vtedajších sférach pôsobenia spisovného jazyka, a potom o odpútavanie sa od nej, keď sa vytvárali podmienky na realizáciu vlastného jazykového potenciálu v kultúrnych sférach nad úrovňou sfér, v ktorých fungoval tzv. ľudový jazyk. Azda výstižne zachytíme sledovaný proces formuláciou, že spisovná slovenčina sa formovala ako kultivovanie vlastnej jazykovej substancie v spätosti so systematickým vyrovnávaním sa s historickou rolou češtiny v kultúrnych dejinách slovenského etnika. Výrazným komponentom dejín spisovnej slovenčiny je sústavné riešenie otázky, aká je optimálna miera českého jazykového elementu v spisovnej slovenčine vzhľadom na jazykové potreby Slovákov v historicky rozličných existenčných podmienkach. Vždy išlo o to, aby sa našla miera, ktorá je optimálna vo vzťahu ku konkrétnym podmienkam umožňujúcim alebo neumožňujúcim prirodzené

rozvíjanie slovenskej duchovnej substancie.

Spomínaná otázka je prítomná aj v súčasnej etape existencie spisovnej slovenčiny. Súčasné existenčné podmienky vo vzťahu k duchovnej substancii sú priaznivé. Otázka je, aká miera prítomnosti českého jazykového elementu je optimálna v týchto priaznivých podmienkach. V duchu funkčnej teórie spisovného jazyka a jazykovej kultúry odpoveď znie, že optimálnosť miery je určená funkčnosťou. Okrem toho, že toto univerzálne kritérium samo osebe nie je bezproblémové, čo sa ukazuje pri prenikaní cudzích prvkov do rozličných jazykov, v prípade posudzovania českého elementu v spisovnej slovenčine sa k tomuto kritériu pridružuje otázka delimitácie. Sprievodným znakom toho, čo som nazval odpútavaním sa od češtiny ako v istom historickom období akceptovaného spisovného jazyka Slováckmi, je delimitácia spisovnej slovenčiny v pomere k češtine. Na ilustráciu si pripomeňme, že A. Bernolák považoval za najsprávnejší ten úzus vzdelancov, ktorý je najmenej ovplyvnený češtinou, že štúrovská ortografická, fonetická a morfológická kodifikácia sa ostro odlišila od češtiny, že jednou z ideí, na ktorých bola založená kodifikácia S. Czambela, bolo odčešťovanie spôsobov vyjadrovania, že po roku 1932, kedy sa objavilo prvé číslo Slovenskej reči, preniká do metajazykového myslenia purizmus, ktorý sa stavia proti preberaniu slov z češtiny, že aj v súčasnosti časť jazykovej kritiky sústavne upozorňuje na nekritické a neodôvodnené preberanie českých prvkov, pričom sa v súvislosti s týmito prvkami uvažuje takto: „Z hľadiska jazykovej kultúry sa nám vidí táto skupina slov najagresívnejšia a zároveň najnebezpečnejšia. Prirodzeným spôsobom rozkladá vedomie používateľov slovenčiny a dotýka sa priamo identity jazyka“ (Pisárčiková, 1995, s. 80). Aplikácia kritéria funkčnosti je viac alebo menej zjavne ovplyvnená ideou o delimitačnej potrebe. Objavuje sa aj vtedy, keď sa zdôrazňuje aj pozitívum uplatňovaných bohemizmov, konkrétne tzv. kontaktných variantov, porov. „Kontaktové javy tak zohrávajú v slovenčine dvojakú úlohu. Negatívnou stránkou je stieranie hraníc medzi dvoma blízkymi jazykmi ...“ (Buzássyová, 1995, s. 91-92). Vidíme, že otázka delimitácie sa vracia do pozornosti tak pri puristickom prístupe k bohemizmu, ako aj pri tolerantnom prístupe, pri ktorom sa poukazuje na ich obohacujúcu rolu, takže zreteľ na delimitáciu neznamená tlak na nezaujaté posúdenie funkčnosti českých prvkov, ako je to pri prístupoch spätých s rozličným „kvantom“ skrytého či zjavného puristického zmýšľania. Na tomto mieste sa natíska otázka, nakoľko je aktuálna delimitácia spisovnej slovenčiny v pomere k češtine v súčasnosti, resp. prečo je stieranie hraníc medzi dvoma blízkymi jazykmi negatívny jav v takých podmienkach, v akých funguje súčasná spisovná slovenčina.

Moje stanovisko v tejto otázke je, že zreteľ na delimitáciu spisovnej slovenčiny vo vzťahu k češtine je umelo udržiavaný a že stieranie hraníc medzi týmito jazykmi v tom prejave, ako to pozorujeme na fungovaní bohemizmov v súčasnej slovenčine, nie je negatívnym javom. Čo ma oprávňuje k takémuto stanovisku? Najprv sa opäť vráťme k poznaniu, ktoré E. Pauliny v citovanej knihe (s. 187)

formuluje takto: „České kultúrne výrazivo sa prebralo do kultúrneho jazyka na Slovensku už od dávna, utvorila sa teda istá pevná tendencia obohacovať slovenský kultúrny slovník z českých zdrojov, na tom fakte sa nič nezmenilo ani za Štúra ... M. M. Hodža pokladá preberanie kultúrneho slovníka z češtiny za celkom prirodzené, ani to nijako neodôvodňuje“. Na toto poznanie nadväzujem, keď vyššie hovorím o tom, že jedným zo znakov nahrádzania prevzatého jazyka vlastným jazykovým útvarom je vnímanie češtiny ako prirodzenej opory pri rozvíjaní spisovnej slovenčiny. Tento moment bol stálym sprievodným príznakom (v rozličných obdobiach sa prejavoval s odlišnou intenzitou) formovania a kultivovania spisovnej slovenčiny a patrí k osobitostiam kultúrnych dejín Slovákov. Tento moment má svoju stopu v jazykovom povedomí a správaní generácií Slovákov. Dôležité je pritom zdôrazniť, že tento moment nijako neohrozoval kultiváciu spisovnej slovenčiny, primeranú k okolnostiam jej existencie. Formovanie a kultivovanie spisovnej slovenčiny prebiehalo so zreteľom na delimitáciu v pomere k češtine, ale historická jazyková skúsenosť ukazuje, že spisovná slovenčina sa primerane rozvíjala aj bez toho, aby sa v jazykovom povedomí používateľov spisovnej slovenčiny zakorenila umelá dôslednosť pri rozhraničení obidvoch jazykov. Zreteľ na delimitáciu bol zreteľom na ohraničenie tých komponentov formujúcej a rozvíjajúcej sa spisovnej slovenčiny, ktoré boli výsostne domáce so všeobecnou akceptovateľnosťou v sfére pôsobnosti spisovného jazyka a ktoré zreteľne manifestovali odlišnosť spisovného slovenčiny od češtiny. Rigorózna dôslednosť pri rozhraničovaní nebola potrebná a prakticky nebola ani realizovateľná.

Čeština vo vzťahu k spisovnej slovenčine

Konštituovanie a rozvíjanie spisovnej slovenčiny je zrejme špecifickým prípadom riešenia otázky spisovného jazyka v situácii, ktorá sa vyznačuje prítomnosťou blízkopríbuzných kontaktných jazykov. V takej situácii prichádzajú do úvahy dve možnosti, ako sa dá riešiť otázka prijatia spisovného jazyka. Buď sa vychádza z toho, že príslušné jazykové spoločenstvá vnímajú svoj spisovný jazyk ako dva varianty jedného jazyka, alebo sa k otázke pristupuje s argumentovanou ideou o koexistencii dvoch samostatných spisovných jazykov. V dejinách Slovákov a Čechov boli v hre obidve možnosti. Až v polovici 19. storočia sa jasne ukazuje, že otázka sa definitívne vyrieši v duchu „koexistenčného“ modelu. V dôsledku historickej, ekonomickej a kultúrnej dominancie českého jazykového spoločenstva bola otázka „rozhodovania sa“ pre jednu z týchto možností pre Slovákov oveľa naliehavejšia. Bol to práve tento národ, ktorý preferoval a napokon presadil „koexistenčný“ model.

Konkurencia „variantného“ a „koexistenčného“ modelu sa prejavovala v slovenskom jazykovom spoločenstve ako isté napätie medzi úsilím o potvrdenie svojej národnej identity a reálnymi existenčnými podmienkami, ktoré boli pre konštituovanie a rozvíjanie spisovného jazyka krajne nepriaznivé.

Toto napätie poznačilo postoj Slovákov k spisovnej češtine, ktorej existenčné podmienky boli nepomerne priaznivejšie. V historickej retrospektíve z pohľadu slovenského etnika spisovná čeština sa javí ako potenciálny funkčný jazyk a zdrojový jazyk, ale súčasne aj ako identifikačný jazyk, t.j. ako jazyk, ktorý je potenciálnym spisovným jazykom Slovákov - táto možnosť sa stala v istom období realitou -, ďalej ako jazyk, ktorý permanentne poskytoval slovenským komunikantom výrazové prostriedky podľa ich potreby bez toho, aby tieto prostriedky sa vnímali ako prevzatia z iných jazykov, ale súčasne ako jazyk, ktorý bol rozhodujúci z hľadiska jazykovej identifikácie slovenského národa, lebo identita konštituujucej a rozvíjajúcej sa spisovnej slovenčiny sa vnímala vo vzťahu k tomuto jazyku. Protirečivý pojmový komplex *potenciálny funkčný jazyk a zdrojový jazyk, ale aj identifikačný jazyk* azda dobre vystihuje historickú realitu týkajúcu sa vzťahu Slovákov k spisovnej češtine.

V tomto príspevku hlbšie neuvažujeme o otázke, ako sa dá vysvetliť, že sa presadil „koexistenčný“ model. Len pripomínáme okolnosť, ktorá sa už dávnejšie brala do úvahy (porov. Bělič, 1955), že politická hranica medzi Moravou a Uhorskom bola územnou, ekonomickou a etnopsychickou deliacou čiarou, ktorá zaiste zohrala dôležitú úlohu pri upevňovaní povedomia etnickej odlišnosti Slovákov od Čechov. Blízka príbuznosť jazykov a úzke kontakty medzi ich nositeľmi spôsobovali, že keď sa deaktualizovala politická hranica, oživila sa idea československého národa a jazyka. Reakcia na ňu bola, že sa vyzdvihovala svojbytnosť Slovákov, pričom sa argumentovalo tým, že slovenčina sa vyvíjala paralelne s češtinou ako samostatný jazyk, a poukazovalo sa na jej špecifické štruktúrne vlastnosti ako výsledok samostatného vývinu. V pozadí tejto argumentácie bola aktualizácia (po)vedomia národnej svojbytnosti, ktorého vyzrievanie podporovala politická hranica a ktorého sila pôsobila aj vtedy, keď sa hranica odstránila.

Etnojazyková analógia

Osvojovanie si jazyka aj používanie jazykových prostriedkov prebieha na základe analógie. Výrazu *analogický* pripisujeme význam „v tom zmysle, v tom duchu ako“. Dieťa si osvojuje jazykové prostriedky tak, že ich preberá od dospelých a používa ich v tom zmysle, v tom duchu ako oni (hoci napr.

jeho artikulačné schopnosti neumožňujú vyslovovať hlásky tak, ako ich produkujú dospelí, predsa sú

platné ako ich hlásky, lebo sú artikulované v tom zmysle, v tom duchu ako vnímané hlásky).

Produkto

vané jazykové výrazy rozličnými komunikantmi, ktorí už normálne ovládajú svoj jazyk, nie sú totož

né, sú len podobné, analogické, čiže výraz istého komunikanta je produkovaný v tom zmysle, v tom duchu ako „ten istý“ výraz iného komunikanta. Celkove môžeme konštatovať, že používanie jazykových prostriedkov istým komunikantom je analogické s používaním týchto prostriedkov inými komunikantmi, t.j. ide o používanie prostriedkov v tom zmysle, v tom duchu, ako ich používajú iní členovia jazykového spoločenstva.. Ešte všeobecnejšie: Jazykové správanie istého používateľa jazyka je analogické so správaním iných používateľov. To značí, že nejde o totožné, ale podobné správanie, také, ktoré zodpovedá správaniu iných, a to interpretovanému správaniu, pretože len na základe interpretácie sa vníma isté správanie ako analogické, teda správanie v tom zmysle, v tom duchu ako správanie iných. Môžeme zafixovať ideu, že jedným z radiácií jazykového správania je **etnojazyková analógia**. Atribútom *etnojazyková* sa vyjadruje, že ide o analogickosť jazykových správaní členov jazykového spoločenstva istého etnika. Jedinečnosť členov istého spoločenstva neprekáča pri fungovaní jazyka ako kolektívneho dorozumievacieho prostriedku preto, lebo v základe jazykového správania je analógia. Analógiou sa preklenuje rozdiel medzi používateľmi jazyka v prospech potreby spoločného komunikačného prostriedku.

Obrazne vyjadrené, analogické jazykové správanie členov jazykového spoločenstva zo synchronného pohľadu je horizontálnym rozmerom etnojazykovej analógie. Diachrónnym pohľadom sa dostávame k jej vertikálnemu rozmeru. Etnojazyková analógia funguje, prirodzene, medzigeneračne, lebo veď jazykové správanie príslušníkov jednej generácie je prevzatím správania predchádzajúcej generácie. Nejde, pravda, o mechanické prevzatie, o prevzatie, ktoré by znamenalo identitu medzigeneračného správania, ale o prevzatie založené na interpretácii, čo umožňuje analogickosť jazykového správania danej generácie vo vzťahu k predchádzajúcej generácii. Pravda, hranica medzi synchronným a diachrónnym nie je zreteľná. Z nášho hľadiska je však dôležité to, že medzigeneračná kontinuita jazykového správania istého etnika funguje na princípe analógie, že jazykové správanie istej generácie sariadi týmto princípom.

Používanie spisovného jazyka súčasnou generáciou Slovákov je teda analogické s používaním tohto jazyka predchádzajúcimi generáciami. Princíp analógie vysvetľuje, ako sa mení jazyk a súčasne zachováva jeho identitu. Jazykové správanie súčasných Slovákov nie je totožné so správaním predchádzajúcich generácií, ale zodpovedá mu, je to správanie v tom zmysle, v tom duchu ako tamto správanie, čo zabezpečuje historickú totožnosť jazyka a súčasne „zodpovedá“ za jeho premenlivosť. Predchádzajúce generácie z istých dôvodov vťahovali do používania spisovnej slovenčiny české prvky. Súčasná generácia sa jazykovo správa aj vo vzťahu k tomuto javu analogicky, t.j. neopakuje

mechanicky používanie českých prvkov z minulosti, ale uplatňuje ich v tom zmysle ako vtedy, čím sa zachováva historická kontinuita v používaní spisovnej slovenčiny aj v tomto aspekte jej fungovania a súčasne sa tým vyhovuje potrebe prispôbiť používanie jazyka aj v tomto ohľade súčasným podmienkam jeho fungovania. Princípom etnojazykovej analógie sa reprodukuje historickými, spoločenskými a kultúrnymi okolnosťami podmienená dispozícia (náklonnosť, náchylnosť) na selektívne komunikačné vťahovanie českého výraziva do slovenčiny a na utváranie výrazov na podklade medzijazykovej analógie (o tejto otázke podrobnejšie Dolník, 19992).

Etnojazykové povedomie

Táto dispozícia je vonkajším prejavom sprievodného príznaku slovenského etnojazykového povedomia. Slovenské etnojazykové povedomie - ako jazykové povedomie každého iného etnika - je založené na neuvedomovaných jazykových znalostiach, ktoré vytvárajú spoločný jazyk a ktoré tvoria jeden z komponentov etnickej solidarity. Jedinečnosť istého etnojazykového povedomia spočíva, pravdaže, v špecifických vlastnostiach sústavy jazykových znalostí. Špecifickým sprievodným príznakom slovenského etnojazykového povedomia sú jazykové znalosti dotýkajúce sa češtiny v takej miere a v takej kvalite, ktoré sú určené prirodzeným pasívnym ovládaním tohto jazyka, t.j. ovládaním, ktoré je následkom kontaktu slovenčiny s češtinou ako blízkopríbuzným jazykom (pričom vzájomný vplyv vyplývajúci z tohto kontaktu nikdy nebol vyvážený). Tým, že sa tieto znalosti stali sprievodným príznakom etnojazykového povedomia Slovákov - ako následok pôsobenia princípu etnojazykovej analógie za takých historických okolností, ktoré určili, akú rolu zohrá čeština v kultúrnych dejinách Slovákov - , vytvorili sa podmienky na to, aby sa pri istých výsekoch jazyka - dominantne v lexikálnej zásobe - ostro nevnímala hranica medzi znalosťami vzťahujúcimi sa na slovenčinu a češtinu. Fakt, že spisovná slovenčina sa konštituovala na podklade vlastného kultúrneho jazykového útvaru Slovákov, na podklade jednej zo svojbytných existenčných foriem ich jazyka a že sa rozvíjala ako svojbytný (originálny) jazyk, svedčí o tom, že tento sprievodný príznak nikdy nezahalil kontrastnú zložku opozičného vnímania („prežívania“) slovenčiny a češtiny. Pasívna znalosť češtiny ako špecifický fenomén v slovenskom etnojazykovom povedomí nikdy nezasiahla podstatu tohto povedomia, teda to, čo je v základe jeho identity, a to preto, lebo tomuto epifenoménu v slovenskom etnojazykovom povedomí bola „prisúdená“ osobitná funkcia: vo vzťahu k nemu sa utvrdzovalo slovenské etnojazykové povedomie ako jedinečné slovanské povedomie. Ukázalo sa, že prítomnosť tohto epifenománu prináša síce so sebou zahmlenie istých úsekov hranice medzi znalosťami slovenčiny a češtiny, ale súčasne slúži ako „historicky vyžiadaný“ osobitný vonkajší identifikátor bázy slovenského etnojazykového povedomia. Sila pôsobenia tohto epifenoménu bola v jednotlivých obdobiach odlišná (v závislosti od toho, ako vplývali príslušné podmienky na aktu-

alizáciu znalosti češtiny v jazykovom povedomí Slovákov), ale tento fakt nijako neovplyvnil zachovanie bázy slovenského etnojazykového povedomia.

Etnojazykové povedomie sa formuje a upevňuje v komunikačnej interakcii. Vo vzťahu k jazykovému povedomiu zahrnujúcemu znalosť spisovného jazyka sa nastoľuje otázka, aký vplyv má naň uvedomované vnímanie jazykových javov. V súvislosti s našou problematikou sa natíska otázka, akú úlohu zohrali uvedomované vplyvy na používateľov jazyka pri zachovávaní, resp. upevňovaní identity slovenského etnojazykového povedomia. Otázka si vyžaduje osobitný rozbor. Úloha tohto faktora je však zrejme značne obmedzená. Rozhodujúcu rolu hrá jazykový interakčný mechanizmus, prostredníctvom ktorého používateľa jazyka si neustále potvrdzujú kolektívne znalosti tvoriace bázu etnojazykového povedomia, ale aj filtrujú prvky vyskytujúce sa v reči, a to tak, že sa v tomto povedomí nehromadia znalosti, ktoré by oslabili jeho identitu. Preskúmanie tohto mechanizmu je predpokladom preniknutia do podstaty etnojazykového povedomia Slovákov, čo umožní adekvátne odpovedať aj na otázku, či jestvuje niečo ako „etnojazykový inštinkt“ Slovákov, ktorým si zachovali identitu etnojazykového povedomia aj v krajne nepriaznivých podmienkach. Je zrejme, že táto otázka siaha až po slovenskú etnickú „vitalitu“.

Kultivovanie delimitačnej spôsobilosti?

Vráťme sa k otázke delimitácie slovenčiny a češtiny v jazykovom povedomí bežného používateľa jazyka. Súčasné jazykovedné zásahy do spisovnej slovenčiny smerujú aj ku kultivovaniu príslušnej delimitačnej spôsobilosti. Vyššie som už vyjadril svoje stanovisko k otázke, nakoľko je zreteľ na delimitáciu aktuálny a či stieranie hranice medzi jazykmi (ako sa o tom doteraz hovorilo) je negatívny jav. Zavedením pojmu etnojazykovej analógie a poukázaním na špecifickosť slovenského etnojazykového povedomia sa podoprelo toto stanovisko náčrtom istej teórie, ktorá je orientovaná na pojmové uchopenie predpokladovej bázy narábania so spisovnou slovenčinou vo vzťahu k češtine, pričom sa berie zreteľ na historické okolnosti formovania a upevňovania tejto bázy a na jej „dedičnosť“, jej „odovzdávanie“ ďalšej generácii. Vzhľadom na opísanú špecifickosť slovenského etnojazykového povedomia isté „medzery“ v delimitácii slovenčiny a češtiny nie sú negatívnym, ale normálnym javom, teda ani negatívnym ani pozitívnym, lež takým, ktorý zodpovedá podmienkam, v ktorých sa povedomie formovalo a reprodukovalo, pričom je podstatné to, že Slováci sa ním jazykovo identifikujú tak dobre, ako sa identifikujú príslušníci iných národov. Hodnotenie tohto javu ako niečoho negatívneho prichádza do úvahy, keď (a) vychádzame z toho, že môže nejako škodlivo ovplyvňovať spisovnú slovenčinu, alebo (b) z toho, že toto povedomie v porovnaní s povedomím príslušníkov iných etníc (napr. českého etnika) v dôsledku tohto javu je menej rozvinuté (alebo sa vychádza z (a) aj (b)). Ani jedno z týchto východísk nie je primerané povahe sledovanej reality.

O škodlivosti vplyvu (a) môžeme hovoriť len vtedy, ak uplatníme hodnotiace kritérium, ktoré sa vyvodzuje z uvažovania o jazyku na logickom podklade, ktorý sa nedá stotožniť s logickým podkladom mechanizmu reálneho fungovania (aj spisovného) jazyka. Znázorníme si to príkladom. České slovo *prádlo* používané v sfére pôsobenia spisovnej slovenčiny sa javí ako škodlivé, keď úvaha o ňom je založená na týchto usudzovacích schémach:

Predpoklady: 1. Prevzaté slová, ktoré majú v preberajúcom jazyku plnohodnotné náprotivky, sú zbytočné.

2. Slová, ktoré sú utvorené v rozpore s derivačnými pravidlami, sú rušivé.

3. Slovo *prádlo* má plnohodnotný náprotivok v spisovnej slovenčine.

4. Slovo *prádlo* je utvorené v rozpore s derivačnými pravidlami v spisovnej slovenčine.

Záver: Slovo *prádlo* je zbytočné a rušivé v spisovnej slovenčine.

Tento záver sa včleňuje do ďalšej usudzovacej schémy:

Predpoklady: 1. Prevzaté zbytočné slová môžu vytlačiť z používania domáce plnohodnotné náprotivky.

2. Rušivé slová oslabujú systémovosť v jazyku.

3. Slovo *prádlo* je zbytočné a rušivé.

Záver: Slovo *prádlo* môže vytlačiť z používania domáci ekvivalent a (navyše) oslabuje systémovosť v jazyku.

Napokon:

Predpoklady: 1. Ak prevzaté slová môžu vytlačiť z používania domáce ekvivalenty, poškodzujú preberajúci jazyk

2. Ak rušivé slovo oslabuje systémovosť v jazyku, poškodzuje tento jazyk.

3. Slovo *prádlo* môže vytlačiť z používania domáci ekvivalent.

4. Slovo *prádlo* oslabuje systémovosť spisovnej slovenčiny.

Záver: Slovo *prádlo* poškodzuje spisovnú slovenčinu.

Logickým podkladom mechanizmu reálneho fungovania jazyka vo vzťahu k slovu *prádlo* je táto usudzovacia schéma:

Predpoklady: 1. Ak sa preberané slová rozšíria v sfére používania spisovného jazyka, sú včlenené

do tohto jazyka.

2. Ak sa slová utvorené v rozpore s derivačnými pravidlami rozširujú v sfére používania spisovného jazyka, sú včleniteľné do tohto jazyka.
3. Slovo *prádlo*, ktoré je prevzaté a slovotvorne nepravidelné, sa rozšírilo v sfére používania spisovného jazyka.

Záver: Slovo *prádlo* je včleniteľné do spisovného jazyka.

Toto usudzovanie implikuje etnojazykovú analógiu, ktorá „stráži“ identitu jazyka. Čo sa rozšíri (pravdaže v preukaznej miere) v sfére používania spisovného jazyka, nemôže byť zbytočné, rušivé, škodlivé. Za tradovanou opozíciou jazyková norma : jazykový úzus sa skrýva nenáležitá dôslednosť pri prenášaní istých úsudkov (napr. „čo je zbytočné, je rušivé, škodlivé“) z rozličných sfér činnosti človeka do sféry jazykovej činnosti.

Čo sa týka bodu (b), je zrejmé, že spomínané „medzery“ v delimitácii slovenčiny a češtiny sa ukazujú ako negatívny jav, keď jedným z hodnotiacich kritérií etnojazykového povedomia je delimitačná spôsobilosť v prípade kontaktných blízkopríbuzných jazykov. Čím jemnejšia je delimitačná spôsobilosť, tým vyspelejšie je etnojazykové povedomie. Takéto porovnávanie a hodnotenie je opäť následkom uplatnenia „vonkajšej“ logiky vo vzťahu k jazyku: „Je logické, že keď nositelia istého (materinského) jazyka nedokážu tak dôsledne oddeliť svoj jazyk od príbuzného jazyka ako nositelia iného jazyka, ich etnojazykové povedomie je menej rozvinuté“. Táto logika je však logikou platnou z hľadiska mechanického včlenenia delimitačnej spôsobilosti do triedy rozlišovacích schopností

človeka (menej rozvinuté jazykové povedomie je ekvivalentné napr. s menej rozvinutým hudobným sluchom). Z hľadiska „vnútornej“ logiky, ktorá je vlastná etnojazykovému povedomiu ako konkrétnej realite, prejav delimitačnej spôsobilosti je len špecifickým znakom istého etnojazykového povedomia, ktorý nemá funkciu hodnotiaceho základu. V rámci tejto logiky sa toto povedomie hodnotí podľa toho, či zaručuje jazykovú komunikáciu v súlade s potrebami jazykového spoločenstva na pozadí jeho etnoidentifikačnej potreby.

Výklad smeroval k tomu, aby sa ukázalo, že intervenčné kultivovanie delimitačnej spôsobilosti nositeľa slovenského etnojazykového povedomia nie je potrebná, nie je aktuálne. Slovenské etnojazykové povedomie sa formovalo a kultivovalo aj s touto delimitačnou spôsobilosťou a jeho súčasný stav je v úplnom súlade s komunikačnou a etnoidentifikačnou potrebou Slovákov. Túto potrebu „prežívajú“ Slováci v takej miere ako nositelia iného etnojazykového povedomia. Intervenčné kultivovanie delimitačnej spôsobilosti je pokusom o umŕtvenie špecifického znaku sloven-

ského etnojazykového povedomia. Potreba umŕtvenia tohto znaku môže mať len motiváciu, ktorá je spätá s tendenčným nazeraním na spisovnú slovenčinu, s takým nazeraním, ktoré zabraňuje jej vnímaniu ako konkrétneho historicko-spoločenského javu.

Literatúra

Bělič, J. : Sedm kapitol o češtině. Praha 1955.

Buzássyová, K.: Vzťah slovenčiny a češtiny a jazyková kultúra. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Red. J. Doruľa. Bratislava, Veda 1995, s. 87-96.

Dolník, J.: České slová v slovenčine. In: Studia Academica Slovaca. 21. Red. J. Mlacek. Bratislava , Stimul 1992.

Pauliny, E.: Dejiny spisovnej slovenčiny. Bratislava, SPN 1983.

Pisárčiková, M.: Jazyk súčasnej prózy a jazyková kultúra. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Red. J. Doruľa. Bratislava, Veda 1995, s. 73-81.

Martin Rázus - národný bard a básnik tragiky sveta

Martin Rázus patrí medzi najvšestrannejšie a rozsahom diela najproduktívnejšie osobnosti slovenskej kultúry. Bol nielen výrazným básnikom (lyrikom, baladikom a epikom), pohotovým prozaikom a v menšej miere i dramatikom, ale aj filozofujúcim esejistom, všestranným publicistom a autorom početných veršovaných bohoslužobných textov. Okrem toho a navyše bol aj zaujímavou osobnosťou. Možno povedať, že Rázus a jeho dielo je priamo kľúčom k poznaniu všetkého, čím žilo a čo trpelo Slovensko z obdobia pred prvej svetovej vojny až do jeho predčasnej smrti v roku 1937. Kľúčom preto, že na rozdiel od subjektívnej poézie Slovenskej moderny, vhlbujúcej sa predovšetkým do subjektívnych kríz individua a interesujúcej sa najmä o psychické záhady duše, Rázus bol básnikom objektívneho sveta, jeho každodenných chorôb a bolestí. Ukázalo sa to už v rokoch prvej svetovej vojny. Hoci žil značne izolovaný v chudobnej podtatranskej dedine, vojna krvavo zdramatizovala aj predtým pokojný život tejto dediny, cez jej mikrosvet posotila Rázusa do stredu najtragickejších a najosudovejších svetových udalostí. Odrhnutý od sveta našiel sa zrazu v jeho strede. Pod klenbou jeho malého dedinského obzoru nepredstaviteľnou silou rezonoval všetok bôľ, všetko sklamanie a utrpenie, túžby a zúfania celého ľudstva.

Rázus s veľkým roztrpčením sledoval, ako na vojnové popretie odvekých základných morálnych hodnôt reagoval výkvet vtedajšej európskej kultúry (D'Annunzio, Dehmel a iní). Polemizuje s kolaborantsky súhlasným stanoviskom všetkých kresťanských cirkví a so servilnosťou kultúry pred všemocným molochoom vojny. Zrada kultúry a zrada vzdelancov sú vôbec charakteristické motívy Rázusovej lyriky i baladiky vojnového obdobia. Hĺbkou a tragikou ich prežívania Rázus je jedinečný aj v nadnárodnom kontexte. Azda len mohutná satirická dráma rakúskeho Karla Krausa (*Posledné dni ľudstva*) má s ním porovnateľné

daktoré základné pocity. Pravda, Rázus je predovšetkým lyrik, i keď lyrik pevne zakotvený vo víre sveta. Svetová vojna prebudila v Rázusovi básnika – tribúna i básnika svedomie národa, básnika veštca i učiteľa, prenikavo mysliaceho človeka i psychológa nálad širokých ľudových vrstiev.

Napriek bezmedznému osobnému roztrpčeniu a všeludskému utrpeniu, napriek totálnemu rozvratu základných mravných hodnôt, Rázus práve v týchto vojnových rokoch dospel k odhodlaniu, neprispievať viac na „cudzie paláce“, nerozmnožovať moc a slávu iných, ale byť pánom na vlastnom, stavať svoj vlastný národný príbytok, bez ohľadu na mienku a záujmy „zlého suseda“. Vtedy, keď na existenciu Slovenska mimo hraníc Uhorska ostatní slovenskí predstavitelia sa ešte neodvážili ani pomyslieť, Rázus už v lete 1915 básnicky deklaruje potrebu pripravovať sa na bližšie nekonkretizovanú formu národnej nezávislosti, i keď o jej realizácii ešte nemal bližšiu časovú predstavu. Ani prevrat, ktorý znamenal vymanenie sa z otrockých maďarizačných obručí a vytvorenie samostatného česko-slovenského štátu, sa u Rázusa nezačal až Martinskou deklaráciou (30. októbra 1918), ale už od prvých októbrových dní 1918. Šestnásť dní pred 30. októbrom píše básnický hymnus národného oslobodenia, za aký možno považovať báseň *Hoj, zem drahá...* Básnika Rázusa možno teda plným právom považovať za predbojovníka slovenského národno-emancipačného procesu, ktorý vyústil do vzniku Česko-Slovenska.

V období prvej svetovej vojny a v prvej fáze vzniku česko-slovenského štátu Rázus však nebol iba národne zanieteným vlastencom, ale aj propagátorom ľudsky spravodlivejšieho usporiadania sveta. Slovenská národná myšlienka od čias národného obrodovania bola mimoriadne úzko zviazaná s ideou ľudskosti. Vernosť slovenskému národnému ideálu v režime ťažkého národnostného útlaku a nedemokratického štátneho zriadenia akosi automaticky znamenalo spojenie národného s etickým, s humánnym a demokratickým. Prepojenie národného s ľudským je základnou zložkou slovenského sebazáchovného procesu.

Kollár ju dokonca rozširuje na základnú ideu sebauvedomovacieho procesu všetkých slovanských národov: A vždy, keď zvoláš Slovan, „*at' se ti ozve člověk*“. V povedomí slovenských národovcov národ bol teda chápaný ako mravná hodnota, čo Vladimír Mináč – v esejach o slovenskom národnom pohybe v období romantizmu – sformuloval do vety: „stať sa skutočným Slovákom, úplným Slovákom, značí stať sa bratom všetkých ľudí; taký je vznešený odkaz našich dejín.“

V tomto zmysle chápal slovenský národne sebazáchovný proces aj Martin Rázus: slovenskosť ako najhumánnejší mravný ideál. Nebolo to len idealizovanie slovenského národného pohybu. V časoch, keď išlo doslova o prežitie, ohrozenie najelementárnejších podmienok národnej existencie, všetko, čo bolo mravne labilné, čo túžilo po spoločenskej kariére a nebolo ochotné biediť v existenčne takmer neúnosných podmienkach, sa od slovenského národného života odvracalo, rozmnožovalo utláčateľský nedemokratický režim.

Napriek tomu, čo som tu povedal o spojení národného a humánneho v slovenskom národnom hnutí, mladý Rázus bol veľmi kritický k slovenskému národnému spoločenstvu. Treba totiž vedieť, že už v o svojom vysokoškolskom období dospel k príliš pesimistickému hodnoteniu ľudského života. Jediný zmysel života videl v celoživotnom úsilí dvíhať, zhodnocovať život človeka, čiže v obetovaní sa v prospech iných, v snahe aspoň malým kamienkom prispieť k odvekému stavaniu budovy ľudskosti. Verný humánnemu chápaniu slovenskej národnej myšlienky Rázus v očakávaní národného oslobodenia videl triumf humánnejšieho, ľudskejšieho sveta. Približne od polovice roku 1917 jeho poézia nie je len v znamení očakávaného národného oslobodenia, ale v neskorších mesiacoch je aj prejavom úzkostlivých obáv z vývoja Slovenska po jeho politickom oslobodení. Len čo sa vznikom česko-slovenského štátu naplnila jedna z najtajnejších slovenských národných túžob, Rázus sa paradoxne, ale vzhľadom na svoje hlboko mravné chápanie národnej otázky celkom logicky dostáva do najťažších sporov so svojím národným spoločenstvom. Prevratový

patetik a rétor, akým bol v prvých týždňoch prevratu, sa rýchlo mení na vnútorne zlomeného pozorovateľa poprevratového karierizmu a iných spoločenských neduhov.

Nie je známe, či sa mladý Rázus dostal do priamych kontaktov s básnickým expresionizmom alebo či určité expresionistické postupy vo svojej predvojnovnej krátkej próze len mimovoľne anticipoval. Zbierka *Hoj, zem drahá...*, ktorá zachytáva prelom z feudálneho a byrokratického rakúsko-uhorského žalára národov do očakávaných nových čias, končí sa však veľkolepou „expresionistickou“ víziou nového, poľudšteného človeka a víziou potreby „prevratu“ nielen politického, ale aj prevratu mravného, priamo v človeku. Čím viac sa takáto Rázusova vízia ukazovala utopickou, tým viac temnel jeho pohľad a dityrambista prevratu stával sa čoraz zatrpknutejším epigramatikom poprevratových pomerov.

Treba vedieť, že spoločný štát Čechov a Slovákov vznikol nielen z povojnového usporiadania hraníc v Európe, ale aj zo spoločnej dohody zahraničných, najmä amerických Slovákov a Čechov, ako aj z rozhovorov zástupcov domáceho odboja (napríklad neskorší prvý predseda česko-slovenskej vlády Karel Kramář a predseda Slovenskej národnej rady Matúš Dula). Kým dohody amerických Slovákov a Čechov dostali aj písomnú podobu (Clevelandská dohoda z roku 1915 a Pittsburská dohoda, podpísaná aj Masarykom, z roku 1918), konzultácie zástupcov domáceho odboja ostali len v podobe ústnych príslubov. Na ich základe však vznikla Deklarácia slovenského národa z 30. októbra 1918 v Martine, ktorou sa Slováci prihlásili k spoločnému česko-slovenskému štátu. Dôsledkom zahraničných písomných i domácich ústnych dohovorov malo byť samosprávne postavenie Slovenska v spoločnom štáte. Pravda, spočiatku sa počítalo s prechodným obmedzením jeho samosprávy.

Vo všeobecnosti možno povedať, že sa na slovenskej strane nepredpokladal nezáujem českej strany o samosprávne postavenie Slovenska v spoločnom štáte. Naopak, očakávala sa jej dobrá vôľa v tejto otázke. Rázus ešte pred vypuknutím prvej svetovej vojny napísal, že

česko-slovenská spolupráca musí byť založená „na základe rovnocenných, reálnych, životných záujmov“ a dôverčivo argumentoval, že „bratia Česi nás“ v udržiavaní svojbytnosti „nie hatiť, ale... skôr napomáhať budú“.

Možno povedať, že očakávanie pozitívnych výsledkov spolužitia Čechov a Slovákov pred prvou svetovou vojnou a počas vojny bolo na slovenskej strane dosť všeobecné. Všeobecné aj napriek tomu, že koncom deväťdesiatych rokov 19. storočia na Slovensku sa sformovala skupina intelektuálov, ktorá jedinou možnosť záchranu Slovenska a Slovákov pred kruto sa stupňujúcou maďarizáciou videla len v národnom splynutí s Čechmi. Táto skupina – podľa ich časopisu *Hlas* nazývaná hlasistami – v čase pred prvou svetovou vojnou v slovenskom národnom spoločenstve nedosiahla výraznejší vplyv. Napriek tomu hneď po prihlásení sa Slovenskej národnej rady k spoločnému česko-slovenskému štátu zmocnila sa všetkej vlády nad Slovenskom. Veľkej časti českej politickej a kultúrnej reprezentácie vyhovovala fikcia o jednotnom československom národe, forsírovaná hlasistami. Medzi najpoprednejších hlasistov patrili Šrobár, Pavol Blaho, Štefánek, Ivan Dérer, spočiatku i Milan Hodža. Šrobárova vláda rozpustila ešte predvojnový slovenský orgán, Slovenskú národnú radu a jej miestne odbočky a pričínala sa o odstránenie všetkých náznakov dvojpolárneho usporiadania nového štátu, vyjadreného aj v pôvodnom názve *Česko-Slovensko*.

Očarenie Slovákov z vymanenia sa zo smrteľne zvierajúcich maďarských obručí bolo také veľké, že hlasistické likvidovanie slovenskej národnej svojbytnosti spočiatku nenarážalo na výraznejší slovenský odpor. Rázus bol mimoriadne roztrpčený z vývoja poprevratových pomerov; jeho roztrpčenosť však spočiatku nemala nacionálnu, ale predovšetkým etickú a sociálnu motiváciu. Rozjasané farby očakávaného šťastného a vysoko etického života v Rázusovej poézii i próze menia sa v symbolistické obrazy krajiny s množstvom „hlienu a bahna“, „bláznivých nočných ohňov, hniloby i ohyzdných pijavíc, kde nemožno orať, ani

kopať, ani domy stavať, ani sady pestovať, kým sa neodvodnia priestory, na nich má nájsť svoje blaho nie pár blyštekov a vodných ľalií, ani niekoľko pestrých motýľov a bohémских zlatohlavov, ale – celý vekmi ťažko bitý a ubolený národ!!!“

Ako som už uviedol, Rázus svojím osobnostným založením bol úplným protikladom subjektívnych básnikov Slovenskej moderny. Jeho básnickou doménou nebola kríza subjektu, ale kríza sveta a spoločnosti. Z rozličných prameňov, z jeho diela i z apologetickej formulácie známy je Rázusov odpor k „prílišnému básnickému subjektivismu, kde je mierou všetkého básnikovo často veľmi úbohého ja“. Rozpory a nezriadenosti spoločnosti rozochvievajú jeho úzostlivé vnútro. Namiesto očakávaného zrodu nového, vysoko mravného človeka v novovzniknutom , oslobodenom štáte stretá sa s nehateným rozmachom všeobecného egoizmu a mravnej bezzásadovosti. Korupcia, štréberstvo, neúprosná honba za osobným prospechom stáva sa mravným príkazom dňa. Keď sa k tomu pridružilo i sociálne zbedačovanie širokých vrstiev obyvateľstva a masové vystaľovalectvo za chlebom do cudziny, Rázusova roztrpčenosť dosahuje maximálne hranice únosnosti. Takmer päť rokov však všemožne potláčal nespokojnosť s pomermi v novom štáte, nechcel sa dostať do konfliktu s vládncami kruhmi; okrem iného aj preto nie, aby sa jeho kritika nechápala ako nesúhlas s novým štátom a nebodaj ako nostalgia za bývalým Uhorskom. Preto sa vyhýbal publicistike, do poézie vnášal abstraktné symbolistické pomenovanie a písal nadčasovú poéziu odosobnených „kresieb“ a meditatívnych „hovorov“.

Človek bytostne vrastený do problémov a rozporov sveta, akým bol Martin Rázus, však nemohol dlhodobo zotrvať vo vnucovanej si životnej atrofii, v izolovaní sa do seba a vo vyčleňovaní sa z verejného života. Okrem iného nemohol aj preto, že bol navyše človekom sociálne hlboko cítiacim a demokraticky založeným, neoddeliteľne spätý so životom a utrpením svojho uboleného národa. Preto na jeseň 1923 pretŕha svoju vnútenú si izoláciu

a s vehemenciou jemu vlastnou – v publicistike, v poézii i v próze – vtrhol do problematiky všedného dňa.

Ukázalo sa, že Rázusovi počas jeho okolnosťami vynúteného mlčania nebolo vzdialené nič z hrozivej situácie poprevratového Slovenska. Veľmi dlho sa vzpíeral vysloviť dôrazné nie! poprevratovému vývoju. Uvedomoval si, že to preňho bude znamenať krížovú cestu, ale nakoniec predsa radšej volil ústrky, hryzoviská, nadávky a morálne denunciantstvá, pretože chcel – ako sa vyjadril – aby ho „radšej hrýzli ľudia, ako svedomie“. Rázusova nespokojnosť sa týkala všetkých oblastí politického, hospodárskeho i kultúrneho života poprevratového Slovenska. Išlo o nespokojnosť zásadnú, nie parciálnu, nevymazateľne poznamenávajúcu samé základy jeho ľudskej existencie („že som sa ja musel, že som sa ja musel i len dožiť toho“).

Rázus hlavnú príčinu zlého postavenia Slovenska v novom štáte videl v skutočnosti, že po roku 1918 sa všetkej moci nad Slovenskom zmocnila úzka skupina čechoslovakisticky orientovaných intelektuálov, ktorá programovo potláčala akékoľvek prejavy slovenskej národnej identity v prospech iracionálnej fikcie etnicky jednotného československého národa. V záujme presadenia tejto fikcie bolo potrebné zaviesť tuhý centralizmus, podriadiť hospodárske záujmy Slovenska záujmom českého kapitálu a pretvárať Slovensko len v akýsi koloniálny prívěsok českých krajín, so všetkými dôsledkami, ktoré z toho vyplývali.

Na Slovensku zavládla obrovská nezamestnanosť, masové vystáhovalectvo, ale napriek tomu naň prúdili masy všelijakého úradníctva, vrátane pomocných zriadencov a úradníckych sluhov z českých krajín. Slovenské politické strany splynuli s českými, čím sa dostali do menšinového postavenia, bez vyhliadky na samostatnú slovenskú politiku a tým aj na obhajobu záujmov Slovenska. Bolo vôbec príznačné, že napriek tuhému centralizmu na Slovensku sa dlho udržiavali odlišné tarifné a daňové poplatky znevýhodňujúce slovenských podnikateľov a roľníkov, nehovoriac o nižšom príjme Slovenska zo štátnych rozpočtových

zdrojov a jeho obchádzaní pri poskytovaní štátnych objednávok. Napriek všeobecne forsírovanej snahe o splynutie dvoch národov sa teda udržiavala hospodárska a politická degradácia Slovenska.

Napriek uvedeným skutočnostiam Rázus za príčinu katastrofálneho postavenia Slovenska v novom štáte nepovažoval českých politikov a českých drobných ľudí, ktorí podľa jeho názoru iba využívali ponúknuté možnosti. Dôvody videl výlučne v slovenských vládnych činiteľoch, v ich morálnom zlyhaní, ktorí svoje osobné záujmy povýšili nad záujem Slovenska. Rázus bol totiž výrazný etik, v celom svojom živote, dokonca i v politickom angažovaní sa riadil etickými kritériami. Politiku chápal nie ako boj o moc, činnosť vedúcu k vlastnému zvýznamneniu a osobnej sebarealizácii, ale ako „povinnosť ľudskosti“, obetavosť v prospech ukrivdených a ponížených. Politika teda ako služba, rozdávanie a obetovanie sa až do krajnosti. Otvorené spochybňovanie slovenskej národnej existencie, prehnanou byrokraciou obmedzované demokratické princípy a predovšetkým bieda a masové vystaňovalectvo ho viedli k tomu, že od jesene 1923 začal otvorene vstupovať do politiky, otvorene sa angažoval za nápravu politických a sociálnych pomerov.

Pre Rázusovo chápanie vlastného politického angažovania je príznačné, že si pre svoje vystúpenie nezvolil významnejšiu politickú stranu, hoci mu takúto možnosť ponúkali. Vybral si politickú stranu bez väčšieho významu, ktorá sa až do konca jeho života nezmohla na viac ako na jedno poslanecké kreslo. Nie politickou váhou, ale silou svojej pravdy chcel ovplyvňovať slovenskú politickú scénu a získavať sympatie a porozumenie aj v iných politických stranách. Východiskom pre Slovensko bolo podľa neho úplné uznanie slovenskej národnej identity a postupné zavádzanie samosprávy (autonómie) Slovenska.

Rázus svoj politický program často charakterizoval ako program nacionálny. Bolo to pochopiteľné, veď mal do činenia s forsírovaným národným nihilizmom, agresívnym kozmopolitizmom a internacionalizmom, čo by pri nerozvinutom slovenskom národnom

organizme bolo znamenalo jeho nevyhnutný zánik. Netreba však zabúdať, že Rázus bol dedičom humánne chápanej slovenskej národnej myšlienky. Nacionalizmus znamenal preňho ľudskosť, hlboké mravné princípy a presadzovanie demokratických zásad. Rázus mal navyše mimoriadne vyvinuté sociálne cítenie, čo sa prejavovalo v jeho vytrvalej obhajobe sociálne najbiednejších vrstiev. Vždy mu išlo o to – ako napísal – kde sa národ „končí“, nie kde sa národ „začína“. Takto chápanému národnému kolektívu bol Rázus ochotný rozdať sa celý a celkom, nehľadiac na požadované obete:

že miliónom chcem byť voľáčim,
a svojim? sebe?? Bože odpusť,
už nestačím žiť – oh, už nestačím!

Od čias svojho vstupu do verejného politického života Rázus rozvinul horúčkovitú národnoobránnu činnosť. Jej výsledkom bolo nielen mimoriadne rozsiahle publicistické dielo, ale aj angažovaná poézia. Vo svojich obavách a zúfalstvách nevychádzal však iba zo žalostného postavenia Slovenska, ale z katastrofického precitovania celoeurópskej situácie. Jeho skalopevným presvedčením bolo, že generáciu „detí“ čakajú ešte väčšie otrasy a strádania ako generáciu „otcov“. Neveril v stabilitu povojnového usporiadania sveta. Očakával veľké sociálne nepokoje a zvraty v Európe, ale nebol prívržencom ruskej revolúcie. Na rozdiel od viacerých západných (ale aj domácich) intelektuálov jeho videnie sovietskeho Ruska bolo veľmi kritické. Odrazilo sa to nielen v jeho publicistike, ale aj v poézii.

Prvý vrchol svojej tvorby Rázus dosiahol v čase kataklizmy svetovej vojny a totálneho krachu humánnych hodnôt, keď celá dlhodobo budovaná civilizácia – podľa jeho pocitu – sa zvrátila kamsi do praveku poľudšťovacích dejín človeka. „Stroj sveta zmátal ktos’ ... hľa, Pravek kynie nám už pozdravom – udivený“ – napísal v tejto súvislosti. Jeho titanský

Ľudský subjekt v čase vojny bol v ustavičných zrážkach s behom a s usporiadaním sveta, s jeho intelektuálnymi a duchovnými veličinami. Rázusova vojnová poézia a próza nie je len travestiou súvekej vojnovkej ideológie, ale predovšetkým dramatickým vyrovnávaním sa s vojnovou „filozofiou“ a bolestným zápasom o elementárne životné hodnoty.

Celosvetová dráma sveta – v čase vojny – sa pre Rázusa stala najvnútornejšou individuálnou drámou, najbyťostnejšou osobnou problematikou. Autorov subjekt v dramatických konfliktoch so svetom dodal Rázusovej poézii ustavičný vzruch a dramatické napätie, vrcholy intelektuálnych i citových zrážok roznecovali jeho človečenské vnútro do krajnosti. Do značnej miery k podobnej situácii dochádza i v Rázusovej lyrike tridsiatych rokov. Jej náplňou sú ustavičné zápasy (nadľudskej intenzity) s vlastným osudom, vzdor proti všetkému a proti všetkým, nie hľadanie pokoja, ale púšťanie sa „za pasy“ s celým svetom. Rázusova poézia z tridsiatych rokov (do istej miery to platí i pre roky dvadsiate) ruší všetky dobové ilúzie o stálosti súvekeho sveta. Katastrofizmus je spoločným menovateľom mnohých básní zbierky *Cestou*. Súveký svet mu pripomína plavbu na Titanicu, ktorého cestujúci nevnímajú výstražné stonanie hĺbok. Úzkostná otázka „Čo bude – ó, rec – čo bude?“ je vysloveným alebo aspoň naznačeným podtónom väčšiny básní zbierky.

Rázusov katastrofizmus nemá obdobu vo vtedajšej slovenskej poézii. Navyše je znásobený často sa opakujúcimi motívmi vlastného stroskotania, pocitmi ochabnutosti, nevládnosti, životnej zlomenosti. Vždy mužný básnik, akým bol Rázus vo svojich predchádzajúcich zbierkach, v zbierke *Cestou* zaoberá sa aj myšlienkami svojho nevyhnutného odchodu. Je to osudové predvídanie silnej individuality, vzdorujúcej obrovskému tlaku všetko drviacich spoločenských žarnovov. Napriek altruizmu, ustavičnému zápasu o prijateľnejšie usporiadanie sveta, najmä sveta domáceho, slovenského, so životom sa lúčil ako sklamaný a nepochopený človek. Je príznačné, že ešte aj deň pred smrťou napísal báseň s rovnakým názvom, teda *Nepochopený*.

Sklamanie a silne katastrofické videnie sveta je charakteristické i pre Rázusovu poslednú väčšiu báseň *Stretnutie*. V nej kondenzoval celú tragédiu svojho – ako sa mu zdalo – pomýleného života. Z pomedzia života a smrti ešte raz posudzoval celý svoj tragický život. Nie je v nej nič viac, len číra ľudská bolesť, všeobsiahla a nemilosrdne obnažujúca celú tragiku individuálneho i spoločenského života. Osobná statočnosť neopustila Rázusa ani zoči-voči posledným veciam života. Do posledných chvíľ života tvoril. Pretože v dôsledku ťažkej sklerózy obličiek na konci života fakticky úplne oslepol, posledné svoje práce, napríklad novely *Bombura* a *Surovcovci*, iba diktoval. Usilovný robotník pera tvorivým robotníkom ostal aj v posledných dňoch svojho dramatického života.

Michal Gáfrik

HVIEZDOSLAV - UMELECKÝ PROFIL

Ján Gbúr

Život a dielo básnika, epika a dramatika, vedúcej osobnosti slovenskej realistickej literatúry na Slovensku v jej tzv. prvej vlne Pavla Országha Hviezdoslava (1849-1921), priťahoval pozornosť laickej, ale najmä odbornej verejnosti už za života autora. Doterajšie literárnohistorické monografie (Bujnák, P., 1919; Kostolný, A., 1949; Šmatlák, S., 1961; Šmatlák, S., 1969; Gbúr, J., 1998), ako aj iné biograficko-bibliografické, popularizačno-osvetovo orientované učebnicové spracovania básnikovho života a diela a špecializované výskumy metrickej štruktúry jeho lyrického verša, sémantiky a semiotiky tvaru a lexikálno-štylistických špecifik jeho poézie, reálnej a aktuálnej recepčnej hodnoty básnikovho verša a ďalších zložiek jeho mnohorozmerného umeleckého rukopisu, priniesli množstvo často až protichodných teoretických a predmetových poznatkov a informácií. Toto množstvo, ale najmä rozdielnosť uvedených poznatkov a informácií sa stalo príčinou toho, že sa zastiera podstata básnikovho diela, ba v istom zmysle je jedným z rozhodujúcich zdrojov problémovosti a nedorozumení pri jeho výklade. Z uvedeného dôvodu sa pokúsime načrtnúť literárny profil Hviezdoslava spriehľadnením tých biograficko-umeleckých črt autora, ktoré považujeme z doterajšieho poznania o ňom za dominantné a vystihujúce základovosť básnikovho diela a jeho zmysel pre dnešok.

Hviezdoslavov vstup do literatúry bol oveľa komplikovanejší ako sa na prvý pohľad zdá. Bolo to dané viacerými okolnosťami. Najviac však zauzľovaním osobnej línie samého básnika, ale aj zložitým a premenlivým domácim a inonárodným kontextom, do ktorého Hviezdoslav vstupoval a s ktorým sa vnútorne pomerne dlhý čas vyrovnával. Aj preto jeho zápas o básnickú tvár a vlastné miesto v literatúre trval pomerne dlhý čas. F. Miko (1982, s. 227-230) člení toto obdobie na tri etapy. Prvú etapu vymedzuje jeho cudzojazyčným, školským vstupom, druhý - „slovenský“ - vstup do literatúry hodnotí ako neskororomantický, na spôsob „sturmu und drangu“, a tretiu etapu charakterizuje ako „vlastný vstup“ básňami nevydanej zbierky Krb a vatra na prelome 70. a 80. rokov. Ak prijmem toto Mikovo členenie, ktoré vcelku odráža vývinové obdobie, v ktorom sa z neskorého romantika zrodil

Hviezdoslav zrelého umenia, potom v každej z uvedených etáp možno hľadať dominantnú črtu Hviezdoslavovho umeleckého a ľudského profilu.

Básnikov prvý vstup do literatúry má svoju predohru v jeho detstve a dospievaní. Na jeho počiatku bolo slovo. Slovo Biblie, Zpěvníka a Tranovského kancionálu. Mladý Hviezdoslav vyrastal totiž v evanjelickom prostredí, v ktorom liturgický a literárny jazyk biblickej češtiny bol prirodzenou súčasťou jazykového vedomia všetkých členov jeho rodiny. Tento jazyk si osvojil prostredníctvom biblických textov a piesní vieroučného a bohoslužobného obsahu, z ktorých mnohé boli českého pôvodu. Najmä Biblia a Tranovského kancionál sa mu stali, ako to sám viackrát potvrdil, „najživšími“ zdrojmi vieroučných poznatkov, duchovných predstáv o Kristovi, školou ozrejmovania a potvrdzovania si svojich životných predstáv, prameňom básnickej inšpirácie i prvou učebnicou estetiky a poetiky slovesného textu. Oblasť duchovna, transcendentna, do ktorej sa mladý „miškovecký“, „kežmarský“ a neskôr i „prešovský“ študent usiloval preniknúť a porozumieť duchovnému bytiu a jeho zmyslu pre hmotné jestvovanie človeka, sa stala zakladajúcou zložkou systému hodnôt jeho ďalšieho života a umeleckej tvorby. Na pôde inojazyčných - maďarských a nemeckých - básní, ktoré píše ako študent miškoveckého gymnázia (1862-1864) a kežmarského lýcea (1865-70), sa zjavne presadzujú motívy escholastického a prírodného radu (nádej, večnosť, smrť, nebo, hviezdy, jeseň, kvet, ...) a vedľa nich motívy slobody, pravdy, dobra, spravodlivosti, pokroku, domova, rodičov, pastiera, oráča a i. Mladý Hviezdoslav ich využil najmä vo svojich prvých lyrických reflexiách o zmysle života. Túto tému neskôr rozvinul vo vrcholných prírodno-reflexívnych cykloch (Prechádzky jarom, Prechádzky letom - 1898). Súčasne treba dodať, že po celé maďarské a nemecké tvorivé obdobie neopúšťa platformu romantickej vízie sveta, čo možno pripísať - okrem iného - aj tomu, že pri utváraní hodnotového základu svojej umeleckej koncepcie a štýlu hľadal opory u umelecky relevantnej časti autorov romantikov, zvlášť u tých, ktorí mu konvenovali svojou víziou vzťahu romantizmu (z neho najmä autorskou slobodou a autentickosťou tvorby, citovou voľnosťou, zmyslovou konkrétnosťou, prevahou ducha nad hmotou v poézii) s ideálmi humanity, pravdy, spravodlivosti, harmónie medzi ľuďmi (V. Hugo, S. Petofi, J. Arany, M. Vorosmarty, F. Schiller, J. W. Goethe, H. Heine). Aj keď si v inojazyčných veršoch nevytvoril vlastnú poetiku, ba jeho lyrickému tvaru často chýba umelecká svojbytnosť, je v nich prítomná inšpirácia aspoň trojakým smerom: k ideálu klasicistickej vznešenej krásy (najmä k rétorickej dikcii a k formovým tendenciám vo verši), ktoré odkazuje k hugovským literárnym sugesciám, k požiadavke dokonalej krásy postulovanej nemeckým romantizmom (vidieť to najmä v poetických obmenách - ruža, labuť

- motívu kvetu ako predmetu obdivu, ktorý sa považuje za základný symbol tejto estetickej línie) a k autentickej angažovanosti lyrického postoja v pohľade na predmetnú (sociálnu, národnú, ľudskú) skutočnosť, ktorú mu ponúkal ako protiváhu k hugovskej citovej exaltovanosti a „vysokým“ polohám jeho poetiky maďarský literárny romantizmus, zvlášť inšpiratívne na Országha pôsobilo, ako to sám potvrdil, petofiovsko-aranyovské ideové a umelecké riešenie otázky autochtonnosti ľudského a nadindividuálneho subjektu.

Druhý - „slovenský“ - vstup Hviezdoslava do literatúry má svoje minimálne tri etapy. Prvú by sme mohli vymedziť jeho básnickým debutom Básnické prviesenky Jozefa Zbranského (1868) a počiatočným rozbehom v oblasti dramatickej tvorby (Vzhľadanie - 1868, Pomsta - 1869), druhá etapa súvisí s jeho literárnou tvorbou v rokoch prešovských právnických štúdií a tretia etapa zahŕňa jeho poetickú „kozmológiu“ z obdobia rokov 1874-1875, v ktorom sa zrodil aj básnikov pseudonym Hviezdoslav.

O tom, že študent kežmarského lýcea rozširuje okruh svojich „osudových literárnych príbuzností“ o slovenských autorov, osobitne o A. Sládkoviča (dokumentuje to aj tým, že mu venuje svoj debut), je dostatočne známe. Podobne známa je aj „pomoc“ starších oravských národovcov pri ideologickom rámcovaní zbierky v duchu kanonizovanej „národnej“ ideológie. Najznámejšia je napokon etapa básnikovho procesu národného „prebudenia“ a uvedomenia, ktorá sa stala modelovým príkladom národne úžitkového výkladu Hviezdoslavovho diela najmä v staršej učebnicovej literatúre. V uvedenom kontexte vyznieva veľmi paradoxne riešenie uvedeného problematického miesta Országhovej biografie v diele, ktoré vzniklo ako reakcia na jeho falošné semiotizovanie. Ide o doplnkovú literatúru pre potreby školskej praxe - románovú biografiu N. Baráthovej (1991), v ktorej sa mal prezentovať „kežmarský“ Hviezdoslav ako obraz mladého nadaného študenta, ktorého obrátenie zo „Šavla na Pavla“ bolo dielom úporného premýšľania, pracovnej húževnatosti a vonkajšej pomoci rodiny a priateľov. Žiaľ, modelovanie románového sveta sa u Baráthovej realizuje spôsobom, ktorý vracia načrtnutý problém na jeho začiatok - k semiotizovanému obrazu Hviezdoslava. Básnik sa tu totiž prezentuje ako neohrozený rozprávkový hrdina, ktorý s mladým básnikom má spoločné nanajvýš iba meno.

Menej známe, ale o to pozoruhodnejší bol Országhov dramatický projekt, ktorý zahŕňa okrem uvedených drám aj trojdestvovú činohru Otčim, uverejnenú v almanachu Napred (1871) a nepublikované dramatické fragmenty z konca 60. rokov. Práve tieto fragmenty, ktorú sú, žiaľ, nedostupné a anotačný záznam, ktorý o nich urobil A. Pražák v spomienkovej knihe S Hviezdoslavom (1955), má pomerne nízku výpovednú hodnotu a výskumne je málo

validný, stoja na začiatku Hviezdoslavovho pokusu o tzv. epopejnú, resp. legendickú tvorbu. Hviezdoslav znepokojený vývojom, ktorý nebol v súlade s jeho predstavami o dejinnom poslaní ľudstva, zvlášť Slovanov, bolestne hľadá „kliatby poroby“ na slovanskú „postat“. Usiluje sa usvedčiť „nerozumnosť“ osudu faktami z dávnej minulosti - slovanskej i slovenskej. Na túto históriu hľadá ako na históriu slovenského a slovanského utrpenia. V zmysle princípov legendickej poézie, ktorej model našiel u V. Huga a I. Madácha (pravdepodobne aj u J. Kráľa, J. Bottu a V. Pauliny-Tótha v ich široko koncipovaných lyricko-dramatických skladbách epopejného charakteru), osvetľuje prítomné minulým a hľadá optimistický model života najmä cez ideu spravodlivosti a slobody. Jeho hľadačstvo súzvučiace s východiskovými formami zobrazenia v legendickej tvorbe je dvojaké: „historizujúce“ a „filozofizujúce“. Charakter prvej línie určil pozoruhodne veľký dramatický program na konci 60. rokov, ktorý minimálne dvoma znakmi inklinuje k epopejnosti tvorby: 1. Výberom historickej témy a postáv z histórie (tematicky čerpá najmä z antických, uhorských, českých, slovenských, ruských, srbských a nemeckých dejín) a zlomkovitým tvarom dramatických textov. Jeho základný letmotív - idea spravodlivosti a slobody - rozvedený najmä v motívoch „vyzliekania otroka z plášťa otroctva“ a „slavianskeho dňa slobody“, našli svoje uplatnenie v básnikovej tvorbe zo 70. rokov, konkrétne v „otvorených“ epických básňach Stropkov (1870), Hrdinstvo vekov dávnych (1871), Šulek a Holuby (1870-1871), K slávnosti desaťročia Memoranduma (1872), Duma nad hrobom Sládkoviča (1872). Országh, inšpirovaný pravdepodobne dobovou maďarskou historiografiou, tematikou dramatických pokusov V. Paulinyho-Tótha a J. Záborského a osobným poznaním historických pamätníkov východného Slovenska, konkretizoval v uvedených básňach myšlienku životnosti a historickej opodstatnenosti vývinovej cesty slovenskej spoločnosti. Jej ďalšie pokračovanie nájdeme v lyrickej tvorbe s filozofickým podtextom. Konkrétne v cykle Severné žiare (1870-1872) a v lyrických „pedspevoch“ k cyklu 21 „kozmickej“ Sonetov - Noc je (1878), Púť ducha (1878) a najmä Oblaky (1879) - modifikovanom tvare cyklickej dramatickej básni faustovského typu, kde sa synteticky spájajú postupy deskriptívno-reflexívnej lyriky, epickej poviedky a dramatickej formy, teda postupy so žánrovými znakmi epopejnosti tvorby. Táto dramatická báseň, najmä prítomný motív „bieleho“ otroka v delacroixovskej morskej scéne potápajúcich sa „čiernych“ otrokov je typologicky blízka galérii antických, orientálnych a stredovekých vládcov, tyranov a kolonizátorov, ktoré sú súčasťou epopejných básní zo zbierky Duch a svet českého básnika „lumírovskej“ generácie a J. Vrchlického.

Známy spor okolo almanachu *Napred* nastolil nielen otázky ideálu tvorivého individualizmu, modernej poézie a modernej politiky, generačného problému, sentimentalizmu a pseudoobjektivismu porevolučnej literatúry a autentickejši básnického prejavu romantického typu, idealizmu a realizmu, ale aj otázku formy verša a problematiku tzv. medziliterárneho „importu“. Pracovne možno tento problém zhrnúť do podoby otázky: má literárna genéza Hviezdoslavovho (realistického) jambického sylabotónizmu svoj začiatok v napredovských polemikách alebo až v jeho neskoršej tvorbe? Odpovede na uvedenú problematiku sa rôznia. Ukazuje sa, že nemožno vyvodzovať jednoznačné závery o českej ceste jambického veršového rytmu v Hviezdoslavovom verši na základe básnikom recipovaných jambických textov českých básnikov (V. Hálka, J. Vrchlického, J. Neruda). Pri riešení tejto otázky treba vychádzať z predpokladu, že určujúcim faktorom literárneho vyjadrovania Hviezdoslava bola poetika „vysokého“ štýlu, ktorá sa pre neho už v prešovskom prostredí stávala synonymom „veľkého umenia“ a anticipáciou vysokej národnej kultúry, teda niečím, čo sa na Slovensku, azda len s výnimkou jeho obľúbenca J. Hollého, nepestovalo. Rytmus ako neoddeliteľná vrstva kvality jazykových prvkov sa „zúčastňoval“ na umeleckom stvárňovaní reality, pričom bol úzko zviazaný s existenciou uvedeného znaku Hviezdoslavovho básnického jazyka. Napokon o tom, že rytmická „vzostupnosť“ sa pociťovala už v napredovskom období ako idealizujúci „komentár“ k lyrickému obrazu, dokladá okrem Országhovho aj Banšellova báseň *Poslanie priateľovi* (1871), v ktorej sa programovo nastoľuje otázka slovenského realistického jambu bez zdôrazňovania inonárodných tradícií jambického sylabotónizmu.

V polovici 70. rokov sa mladý básnik „ukotvuje“ pracovne (v roku 1874 odchádza z dolnokubínskeho súdu do Senice za koncipistu k advokátovi Š. Fajnorovi, o rok neskôr skladá advokátsku skúšku v Budapešti a začína krátku takmer dvojročnú epizódu „pravotárčenia“ v Námestove; v tom istom roku sa vracia do Dolného Kubína, kde pracuje vo funkcii podsudcu), rodinne (v máji 1876 sa ožení s Ilonou Novákovou, dcérou oravského seniora Samuela Nováka) a literárne: roztvára tematiku „nočnehviezdných“ priestorov. Z okruhu tejto tematickej orientácie sa zrodil na rozhraní rokov 1874-1875 aj pseudonym Hviezdoslav, ktorý ako znak básnictva bol v tom čase motivovaný, mal svoj denotát. Neskôr, keď táto tematika prestala byť v jeho tvorbe dominantná, stratil svoj obsah a stal sa iba významovo vyprázdneným emblémom, čím sa vytvoril priestor pre jeho semiotizáciu. Na pôvodný význam „sláviť hviezdy“ sa postupne nanášali funkčne upravené významy: „ten, ktorého sláva siaha k hviezdám“, „ten, ktorého slávia hviezdy“ (Mikula, V., 1976). O tom, či

sa dočkáme ďalšieho posunu v druhej semiotizácii básnikovho pseudonymu záleží od toho, či budeme chcieť sa vrátiť k jeho vnútornému svetu. To je však už iný problém, ktorý presahuje rámec tohoto portréту.

Po odchode Hviezdoslava z miesta podsudcu v Dolnom Kubíne do Námestova, kde si otvoril advokátsku kanceláriu, začal - hoci s „rozmrzelou dušou“, v „bezcieľnej všednosti“ a „naničhodnom živorení“ - uvažovať o vydaní svojej druhej básnickej knižky. Pomocnú ruku v tomto smere podali Hviezdoslavovi J. Škultéty a J. Vlček, ktorí sa obrátili listom na J. Pokorného, aby zabezpečil vydanie knihy v niektorom z pražských vydavateľstiev. 30. októbra 1880 Hviezdoslav posla Pokornému rukopis svojej básnickej zbierky s dvoma pracovnými titulmi (Krb a vatra, Spod Choča) a s upozornením, že „Rádbych bol zaiste, keby sa zbierka tam v Prahe len odtlačila, bo snád' by sa našli závadnosti, pre ktoré by u nás nemožnou bola a ja nič po nič - ostatne ani toho sa neľakám - mohol bych byť prenasledovaný. Ved' známe sú Vám naše veškeré veřejné pomery!“ Hviezdoslavove obavy sa nenaplnili z dôvodu, že zbierka pre finančné problémy Pokorného vydavateľského podniku nevyšla. Je to zaiste škoda, lebo mohla mať vo vývine Hviezdoslavovej poézie, ako na to upozornil S. Šmatlák (1968, s. 42-43) „zjavne rozhraničujúci význam“, ba v istom zmysle mohla „zavŕšiť etapu básnikovho mladistvého lyrizmu... až dvojnásobným účtovaním s romanticko-kozmicným svetom jeho niekdajších básnických predstáv, myšlienok a dúm.“ Hoci básne z rukopisu zbierky postupne vychádzali v časopise Slovenské pohľady v rokoch 1881-1884, bolo to iba náhradné riešenie, ktoré nemohlo uspokojiť ani básnika, ani jeho čitateľov.

Na začiatku dlhej „námestovskej“ tvorivej periódy (1879-1899) badať odklon Hviezdoslava od problematiky antinómie zeme a hviezd a presunutie záujmu na tematiku sveta chalúp a „chladných hradov“. Týmto spôsobom si vytvoril predpoklady pre tvorbu epických sujetov. Uprednostnenie epicko-reflexívneho pohľadu na ľudové postavy vo svete oravského kraja vyplynulo u neho z potreby zobrazit' premenu sociálnych ideálov na trvalé hodnoty vpísané do prirodzenej podstaty človeka. Hviezdoslavov demonštruje polemické vyrovnávanie sa so sociálne zložitou skutočnosťou na dedine sa v epických fragmentoch z tohto obdobia: Z našej dediny, Zmier, Jano Bodora, Ilona Žltovlas, Katuľa Barešová. Hviezdoslav v nich preberá do epického postoja veľa z plebejskosti svojich romantických básní spoločensky burcovateľského charakteru (napr. Duma na rumoch, 1874). To však spôsobuje, že jeho fragmenty dosahujú vysokú mieru ideovej a sociálnej operatívosti, majú členitý charakter rozprávania, vysokú frekvenciu striedania „kontaktných“ aktivít rozprávača,

hypertrofiu lyrického vyjadrovania a prerývanú celistvosť výpovede ústiacu do jej celkovej neukončenosti. Obranou sociálnych práv ľudí na spôsob patriarchálneho postoja vzdelanca a kritikou predstaviteľov „panskej“ spoločnosti Hviezdoslav prezentoval názor, podľa ktorého prekonanie krízového stavu vtedajšej spoločnosti možno dosiahnuť emancipáciou ľudového stavu. V 80. a 90. rokoch hľadá na uvedený problém liek v podobe spoločensko-triednych kompromisov, ako o tom svedčia nielen rozsiahle „vľkolinské“ lyricko-epické cykly (Hájnikova žena - 1884-1886, Ežo Vľkolinský - 1890, Gábor Vľkolinský - vychádza až v 3. zväzku básnikových Zbraných spisov básnických, 1901; Dve návštevy - 1920), ale aj rozsahom menšie epické básne (Bútor a Čútor - 1888, Na obnôcke - 1889, V žatvu - 1890, Poludienok - 1891, Večera - 1892). Vznik týchto epických textov súvisí ešte s jednou podstatnou skutočnosťou, na ktorú sa často zabúda, a to s tvorbou jednotného, prosperujúceho sociokultúrneho modelu národného spoločenstva. Hviezdoslav v nich prezentoval model založený na homeostáze dvoch kultúrnych tradícií v jej pokračovaní: zemianskej, nadväzujúcej na európsku (uhorskú) univerzalistickú stredovekú tradíciu so sekularizovanou slovesno-rétorickou kultúrou, a sedliacku (poľnohospodársku, roľnícku, gazdovskú) tradíciu. Týmto spôsobom postavil folklór a ľudovú hmotnú kultúru na úroveň „vysokej“ zemianskej tradície, tvoriac tak celospoločensky záväzný typ tradície. Z recepčného hľadiska je táto časť Hviezdoslavovej tvorby najmenej problematická. Napriek tomu sme svedkami viacerých pokusov o jej prozaické úpravy s jediným cieľom: demonštrovať jednu z ciest prekonania komunikačných prekážok medzi Hviezdoslavom a jeho potencionálnym čitateľom. Žiaľ, ostatná „prozaická úprava“, ktorú možno označiť za určitú formu vnútoliterárneho prekladu, sa vydarila zo všetkých najmenej. Konkrétne ide o Moravčíkov intrapreklad časti Hájnikovej ženy (Slovenské pohľady, 1995), v ktorom „upravovateľ“ siahol na autorskú komunikačnú stratégiu dosť nešťastne, pretože dramaticky posunul prvky jedného z konštitutívnych znakov Hviezdoslavovho rukopisu - figuratívnosť, „vysoký“ étos výrazu - smerom k ich neadekvátnemu scivilneniu a k posunutiu lyrických komponentov do eroticko-frivolných polôh. Celkom inú komunikačnú stratégiu možno pozorovať pri intersemiotických formách nadväzovania na Hviezdoslavovu tvorbu. Najmä vizuálne médiá prispeli nielen k reklame básnikovho diela, ale poskytli pre literárne málo vzdelaného príjemcu návod na vnímanie Hviezdoslavovej tvorivej metódy. V tejto súvislosti treba upozorniť na televíznu filmovú podobu balady Zuzanka Hraškovie (1991, scenár V. Šíkula, dramaturgia J. Liptáková, réžia F. Chmiel), ktorá prispela k spresneniu literárnohistorických stanovísk k básnikovmu baladickému žánru a osobitne k časti výkladov vytvárajúcich z nej reprezentatívny text

poromantického typu sociálnej balady. Realizátori televíznej adaptácie Zuzanky Hraškové pochopili Hviezdoslavov baladický príbeh v jeho neosudovej tragickosti, pričom nosný konflikt textu (macocha - polosirota) nezaťažili sociálnymi, ale psychologickými súvislosťami, čo je charakteristické nielen pre túto, ale aj pre ďalšie básnikove balady zo začiatku 20. storočia (U kaplice, Anča a i.) zaradené do tzv. kratšej epiky.

Vzrast nových pozitívnych vedeckých poznatkov v 19. storočí neobyčajne výrazne zaktualizoval aj v poézii nepomer medzi intelektom a citom. Hviezdoslav, ktorého vesmír neustále inšpiroval k hlbokým básnickým úvahám na rozličné témy ľudského života, začal sa v polovici 80. rokov zaujímať o dobové technické a civilizačné výdobytky kozmologickej povahy, vrátane prírodovedných modelov sveta. Tento jeho záujem bol motivovaný snahou o obohatenie predstáv o ceste, ktorú určil Stvoriteľ, ako aj o ceste, ktorou kráča človek vesmírom svojich skúseností. V cykle Sonety (1886) sa jeho básnické predstavy nasycujú istotou viery v usporiadanosť krásy viditeľného sveta. Hľadá stopy Boha v stvorenej krásе vesmírnych tvarov. A hoci nezabudne vyjadriť svoj hold „verneovskému“ sebavedomiu človeka poznať a pochopiť mechaniku slnečného systému, „nepasuje“ ho za pravého odkrývača „večných právd“ lebo, ako dodáva, len ten, kto je zakotvený v Bohu môže vidieť vesmír a jeho zmysel zblízka. Podobným spôsobom rozvinul veľkú tému kresťanskej viery - nádej v ľudskom živote, ktorú vníma ako základnú životnú situáciu a stav pochybností človeka na konci 19. a začiatku 20. storočia. Jeho starozákonný Agar, Kain, Ráchel, Sen Šalamúnov i Vianoce, jeho novozmluvná dráma Herodes a Herodias, jeho žalmické a hymnické skladby Žalm žaloby, Deprofundis, Advent, Prosba, Hymn vzkriesenie, Hymn jarný, Žalm života sú priestorom na vyslovenie kristologickej perspektívy ľudského bytia: ísť ďalej a pretvárať všetku ľudskú nedokonalosť, najmä bolesť a hriechy, na kresťanskú nádej, v ktorej človek nestráca zmysel v reálny optimizmus. Uvedený pojem u Hviezdoslava dostatočne nepochopíme, keď sa neponoríme aj do jeho iných lyrických i epických postojov z uvedeného obdobia. K obrazom reality „trhového“ sveta, najmä k obrazom ľudského zla, „lomozu všednosti“ a porušovania humanity, ktoré sú prítomné vo viacerých básňach trojdielného lyrického cyklu Letorosty (1885, 1886-1887, 1896), v Steskoch (1903, v úplnosti v 5. Zväzku Zbraných spisov básnických Hviezdoslava v roku 1921) a Dozvukoch (1909-1911), pribudnú jeho obavy a znepokojenia nad krízovými javmi v medziľudskej komunikácii, najmä nad vojnou ako koncentrovaným smrtiacim priestorom, zrodeným práve zo zlyhania tejto komunikácie (svedčí o tom najmä znelkový cyklus Krvavé sonety, 1919).

Hviezdoslavov spôsob básnického zobrazovania po návrate do D. Kubína (1899), nadobúda síce angažovanejší charakter, pod čo sa v podstatnej miere podpísali jeho kultúrno-politické aktivity v čase pred i po vzniku Československej republiky (pri kreovaní jej prvého Národného zhromaždenia sa dokonca stal predstaviteľom tohto zákonodárneho zboru), ale i jeho postoje v čase revolučných pohybov v Rusku (dôkazom je najmä cyklus básní z rokov 1916-1919 *V jesennú polnoc*), avšak celkovo nevybočuje z budovanej koncepcie syntetického umeleckého diela. Podstatným znakom tejto koncepcie je monumentálnosť (úplnosť, univerzálnosť, polyfunkčnosť) výpovede, na ktorú upozornili viacerí slovenskí literárni vedci. Tá sa prejavuje nielen v charakteristických znakoch jeho poetiky (zážitková opisnosť, operatívnosť výrazu, parnasistický „vysoký štýl“ a i. - Miko, F., 1975), ale aj v šírke a cyklickosti jeho lyriky, epiky a drámy a v žánrovej skladbe (lyrická pieseň, reflexívna báseň, príležitostná báseň, prírodná lyrika, sonet, elégia, žalm, óda, hymnus, lyricko-epická báseň, poéma, duma, balada, povesť, legenda, biblická poéma, epická poéma, spoločenský epos, historická dráma). Napĺňanie tejto koncepcie ho nútilo suplovať mnoho „vecí“ z oblasti literatúry. Napríklad žánre, ktoré v slovenskej literatúre nejestvovali alebo neboli dostatočne rozvinuté. To, čo nevedel pokryť vlastnou tvorbou, nahrádzal - na sklonku svojho života - prekladmi inonárodnej literatúry. V rámci svojho - ako vraví S. Šmatlák (1969, s. 118) - „vkusového tradicionalizmu“ prekladal predovšetkým známe diela (Hamlet, Faust, Tragédia človeka a i.) známych klasikov svetovej literatúry (Shakespeare, Goethe, Schiller, Mickiewicz, Slowacki, Puškin, Lermontov, Petofi, Arany, Madách). V tomto inštitucionálno-reprezentačnom výbere treba hľadať - okrem iného - známu motiváciu smerujúcu k hľadaniu argumentov o rovnocennosti slovenčiny s básnickými jazykmi svetovej literatúry. Iná vec je, že jeho prekladateľská koncepcia - ako to zistil A. Popovič (1965, s. 180) - je „iba zhrnutím zásady romantikov, ktorí sa usilovali, zachytiť príznačné črty originálu, prejavujúce sa nie v jeho všeobecnej podstate, ale v jeho zvláštnej podobe.“ Hviezdoslav do tejto koncepcie zahrnul aj pretrvávajúci spor o samotnú existenčnú podstatu slovenského kultúrno-národného modelu. Tento spor, ktorý možno v skratke charakterizovať ako spor dvoch kultúrnych tradícií - „nízkej“ sedliackej a „vysokej“ zemianskej -, sa pokúsil preklenúť jediným možným riešením: syntézou oboch kultúr. V dôsledku spájania špecificky slovenského a európskeho záväzného kultúrneho modelu jeho dielo „kolíše“ medzi „domácim nadväzovaním“ a „európskymi historickými a generačnými súvislosťami“ (Zajac P., 1975, s. 78-79). Súčasne sa tento model podpísal na paradoxnosti a rozporuplnosti jeho postavenia v spoločensko-kultúrnej realite dneška. Oficiálne je najľudovejší, najslovenskejší, ale súčasne - najmä v

„ľudovom“ čitateľskom povedomí - nepopulárny básnik. Vo svojej oficiálnej prezentácii sa stal priam kultovou, reprezentatívnou osobnosťou slovenskej duchovnej tvorivosti, avšak v recepcnej praxi je stále autorom „nezrozumiteľnej“, „zložitej“, „vysoko kultivovanej“ poézie. To, čo je z artistnej literárnej kultúry najzreteľnejšie vpísané do Hviezdoslavovej autorskej stratégie a postoja - básnický jazyk s jeho štrukturovanosťou a tvarovosťou, najmä však s „idiomaticky silne podfarbenou lexikou licenčných výrazov“ (Rédey, Z., 1997, s. 65), práve to najviac čitateľsky odrádza (a to aj inak dobrej literatúre naklonených čitateľov). Vychádzajúc z recepcného hľadiska možno by celý problém vyriešili metatextové činnosti, napríklad kvalitné intrapreklady alebo intersemiotické preklady jeho textov. Vychádzajúc z pozície autora celý problém zmyslu jeho tvorby by sa mal riešiť inak. Jeho riešenie by malo zostať iba na takom čitateľovi, ktorý je schopný formulovať poznatok o prečítanom, o spôsobe existencie prečítaného. Takýto názor prezentoval samotný Hviezdoslav. V básni Netrápte sa, piesne moje(Stesky, 1903) dal svojim potencionálnym čitateľom návod na recepcnú stratégiu vlastných textov. Jej signály zakódoval v spojeniach: „neviete byť“ („piesne moje“, J. G.) „ľahké“, „neviete sa kloniť“, „zriedkavé sú dary ducha“, „nesnádno každému sa prispôbiť“. Touto básňou dal najavo všetkým, že jeho dielo nebude nikdy zdrojom oddychu či mimoliterárnych pragmatizmov, ale podnetom k dialógu a reflexii a primárnou plochou estetickú identifikácie.

LITERATÚRA:

- BARÁTHOVÁ, N.: Študent. Bratislava, Mladé letá 1991.
- BUJNÁK, P.: Pavol Országh-Hviezdoslav. Liptovský Mikuláš, Tranoscius 1919.
- GBÚR, J.: Hviezdoslav a česká poézia. Prešov, Náuka 1998.
- KOSTOLNÝ, A.: P. O. Hviezdoslav. Život a dielo. Bratislava, Štátne nakladateľstvo 1949.
- MIKO, F.: Pavol Országh Hviezdoslav - problém výkladu textu ako problém poetiky. In: P. O. Hviezdoslav - Text a kontext. Acta Musei Litterarii Pauli Országh-Hviezdoslav. Dolný Kubín-Nitra 1975, s. 6-26.
- MIKO, F.: Hodnoty a literárny proces. Bratislava, Tatran 1982.
- MIKULA, V.: Hviezdoslav jako automýtus. In: Biografistika v systéme literárneho vzdelania. Acta Musei Litterarii Pauli Országh-Hviezdoslav. Dolný Kubín 1976, s. 95-105.
- MORAVČÍK, Š.: ... aby Hviezdoslav z neba zostúpil. Slovenské pohľady 1995, č. 2, r. 4, s. 89-95.
- POPOVIČ, A.: Slovenský blankvers. In: Litteraria. Z historickej poetiky II. Bratislava, SAV 1965, s. 162-187.
- PRAŽÁK, A.: S Hviezdoslavom. Bratislava, SVKL 1955.
- RÉDEY, Z.: Morfológia poézie v recepcii (Od syntaktiky k pragmatike). Univerzita Konštantína Filozofa, Fakulta humanitných vied, Ústav literárnej a umeleckej komunikácie, Nitra 1997.
- ŠMATLÁK, S.: Hviezdoslav. Zrod a vývin jeho lyriky. Bratislava, SVKL 1961.

ŠMATLÁK, S.: Hviezdoslav. Básnik národný a svetový. Bratislava, Obzor 1969.

ZAJAC, P.: Ežo Vlkolinský a jeho prepis do prózy. In: P. O. Hviezdoslav - Text a kontext. Acta Musei Litterarii Pauli Országh-Hviezdoslav. Dolný Kubín-Nitra 1975, s. 75-90.

Gbúr Ján, 18. 1. 1953, PhDr., CSc., docent, Katedra estetiky a vied o umení, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, vedúci katedry.

Hviezdoslav a česká poézia (1998); Rukoväť literatúry (1998), spoluautor; Pavol Országh dramatik (v tlači), spoluautor. Okrem toho publikuje štúdie v odbornej tlači.

Ján Gbúr, Žižkova 27, 04001 Košice.

ČO: SF O69396

R.Č.: 530118/057

Sakrálna architektúra na Slovensku

Ivan Gojdič, Bratislava

Slovensko sa po prvý krát dostalo do kontaktu s kresťanstvom v 3.-4. st. po Kr. Kresťanstvo v tom čase nové, milánskym ediktom cisára Konštantína Veľkého so starou vierou Rimanov zrovnoprávené náboženstvo sa nášho územia dotklo prostredníctvom rímskych légií. Severná hranica rímskeho impéria Limes Romanus prebiehala po toku Dunaja a predsunuté opevnené stanice boli budované na jeho severnom brehu, na územi dnešného Slovenska. Archeologické nálezy fragmentov rímskych, už kresťanskými symbolmi označených náhrobkov v okolí Komárna na sútoku Dunaja s najväčšou riekou prameniaca na území Slovenska - Váhom, jednoznačne potvrdili prítomnosť vyznavačov tohoto náboženstva i v tejto časti strednej Európy - budúcej vlasti Slovákov. Najvýznamnejší nález, presahujúci svojim významom rámec Slovenska sa však podaril v priestoroch bývalého rímskeho oporného bodu na devínskom brale nad sútokom Dunaja a Moravy. Na tomto strategicky nesmierne dôležitom skalnom útvaru, v tzv. Karpatskej či Bratislavskej bráne, ktoré o niekoľko storočí neskôr sa stalo jedným z najvýznamnejších veľkomoravských hradísk, boli archeológmi odkryté základy stavby zo 4. storočia. Nevelká obdĺžniková budova, v ktorej sa našiel železný kríž, bola interpretovaná ako ranokresťanský sakrálny objekt, najstarší na sever od Dunaja. Ústupom rímskych légií zo stredodunajskej časti Limes Romanus sa na niekoľko storočí s najväčšou pravdepodobnosťou "vytratili" zo Slovenska aj zvyšky kresťanstva.

V 5. až 6. storočí po Kr. sa do strednej Európy postupne presúvajú slovanské kmene, ktoré čoskoro dosahujú početnú i keď ešte nie mocenskú prevahu na novoosadenom území. Dostávajú sa tu do kontaktu s kmeňmi Gótv, Húnov, Lógarov, no predovšetkým s nomádskymi kmeňmi Avarov, ktorí na území bývalej rímskej provincie Panónia vytvorili vlastnú ríšu. Toto, z hľadiska Slovanov neľahké obdobie vrcholilo vznikom prvého slovanského štátneho útvaru - Samovej ríše, vojensko - kmeňového zväzu, i keď nedlhého časového trvania (623-658 p.Kr.). Samová ríša bola akýmsi predznamením dozrievania doby na vznik ďaleko väčšieho a silnejšieho slovanského štátneho zväzku, ktorý museli zobrať na vedomie vtedajšie mocenské centrá na západe i východe Európy.

Koncom 7. a začiatkom 8. st. nadobúda v strednej Európe

rozhodujúce postavenie slovanský živel. Jeho význam si uvedomujú i cirkevné strediská Západu a na naše územie prichádzajú prvé skupiny mníchov - misionárov predovšetkým zo Škótska a Írska. Vďaka nim sa Slovania po prvý krát dostávajú do kontaktu s kresťanskými ideami a tie sú s ich národnými osudmi spojené dodnes ...

Písomné pramene i archeológia zaznamenávajú v prvých desaťročiach 8. st. existenciu dvoch slovanských útvarov na našom území a v jeho bezprostrednom susedstve. Sú to kniežatstvá rozprestierajúce sa na oboch brehoch rieky Moravy - západné kniežatstvo Moravské a východné Nitrianske. A práve v centre Nitrianskeho kniežatstva Nitrave, dnešnej Nitre pod zalesneným masívom Zobora na západnom Slovensku bol postavený a vysvätený kresťanský chrám. Stalo sa tak okolo roku 829, kedy na požiadanie nitrianskeho kniežaťa Pribinu ho vysvätil salzburský arcibiskup Adalram. O význame tejto stavby, ktorej presné miesto a podobu doposiaľ nepoznáme svedčí to, že tento úkon vykonal najvyšší predstaviteľ jednej z najdôležitejších vtedajších cirkevných provincií. A je to pochopiteľné, Pribinov chrám nebol prvou kresťanskou svätyňou iba na Slovensku, ale s najväčšou pravdepodobnosťou v celej strednej i východnej Európe. Prebiehajúce archeologické výskumy stále jednoznačnejšie naznačujú, že jeho miesto bolo na vrchole výrazného skalného ostrohu nad meandrom rieky Nitry uprostred rozľahlého hradiska, pod dnešnou biskupskou katedrálou - neskoršou pokračovateľkou Pribinovho kostolíka. Pribinovi osobne však bolo súdené pokračovať v diele budovateľov kresťanských chrámov úplne inde. Okolo roku 833 bol knieža Pribina z Nitry vyhnaný moravským kniežaťom Mojmirom a usadil sa pri Blatenskom jazere v Panónii, kde v Blatnohrade (Zalavár - Réceskút v dnešnom Maďarsku) vystaval svoje nové sídlo s pozoruhodnou trojlodnou bazilikou.

Zjednotením Moravského a Nitrianskeho kniežatstva Mojmirom vznikol nový mocný štátny útvar Slovanod - Veľkomoravská ríša. Napriek pomerne krátkemu trvaniu ani nie jedného storočia poznamenala celý ďalší vývoj strednej Európy, popri mocenských zápasoch ešte viac z hľadiska jej kultúrneho a náboženského rozvoja. Veľká Morava, nečakaný konkurent Franskej ríše na východe bola pod jej nesutálym tlakom. Popri vojensko-hospodárskych pákach sa na to využívali i franské misijné aktivity a tak Mojmirov nástupca, knieža Rastislav, v snahe o obmedzenie vplyvu Franskej

ríše, požiadal o vyslanie misionárov pre Veľkú Moravu priamo pápeža Mikuláša I. Keďže sa uňho nestretol s odozvou, rovnakú žiadosť predostrel i byzantskému cisárovi Michalovi. Roku 863 prichádzajú z poverenia cisára Michala na Veľkú Moravu bratia Konštantín a Metod zo Solúne (Thessaloniki) vc Grécku a začína sa jedna z najvýznamnejších misií v dejinách kresťanskej Európy. Misia, pri ktorej sa na našom území stretávajú dve formálne odlišné, no v tom čase ešte ideovo blízke vetvy kresťanstva - byzantská a rímska.

Rozvojom Veľkej Moravy s jej svojbytnou kultúrou, budovanou na domácom, slovanskom jazyku a vlastnom písme sa vytvorilo nové civilizačné centrum pre takmer celú strednú a východnú Európu. Hmotných dokladov tohoto významného obdobia sa v podobe architektúry zachovalo veľmi málo. Sú to fragmenty predovšetkým sakrálnych stavieb a opevnení. Na území Slovenska je nutné spomenúť trojapsidový kostol na akropole Devínskeho hradiska, ktoré bolo sídlom kniežatstva Rastislava a je v písomných prameňoch tých čias uvádzané ako Dowina. Na neďalekom návrší v Bratislave nad brodom cez Dunaj bola uprostred veľmožského hradiska s mohutným drevozemným opevnením odkrytá trojlodňová bazilika, veľmi podobná tej, ktorú dal na Blatnohrade vybudovať knieža Pribina. No najväčší počet veľkomoravských lokalít na Slovensku sa prirodzene preskúmal na území Nitry. Veď to bolo centrum, mocenské i cirkevné, celej východnej časti ríše s najstarším, dodnes existujúcim biskupstvom na východ od Álp, založeným okolo roku 880. Výskumy v Nitre zďaleka nie sú ukončené a predovšetkým na hradnom kopci, Pribinovom sídle je ešte možné očakávať ďalšie významné nálezy. V lesoch nad Nitrou sa týčiaceho vrchu Zobor existoval už v tom istom období benediktínsky kláštor, ktorý prvý uhorský kráľ Štefan I. Svätý povýšil v ropku 1006 na opátstvo. Pozoruhodný archeologický nález sa podaril na lokalite Kostolec v Ducovom pri svetoznámyh kúpeľoch v Piešťanoch. Bol tam odkrytý opevnený veľmožský dvorec so sakrálnou kruhovou stavbou - rotundou s podkovovitou apsidou, pri ktorej boli odhalené murované základy dvoch obytných stavieb.

Veľkomoravské hradiská neboli doložené iba na území západného Slovenska, archeológia dokázala priamu spätosť s centrálnou časťou Veľkej Moravy i v prípade severného Slovenska na hornatom regióne Liptova a Spiša pod Vysokými Tatrami, ale i na východnom Slovensku

napr. odkrytím základov rotundy v Michalovciach. Zdá sa však, že je stále možno očakávať i potvrdenie faktu, že na Slovensku sú zachované doposiaľ stojace architektúry, ktoré priamo dokladajú skutočnú podobu veľkomoravských stavieb. Stále prebiehajúci výskum kaplnky sv. Margity v Kopčanoch, nevelkej stavby 1,5 km vzdialenej od najväčšieho veľkomoravského sídla v Mikulčiciach na druhom brehu rieky Moravy, už dnes potvrdzuje, že je to jeden z najpozoruhodnejších a najstarších objektov u nás. Rotunda stojaca vysoko v lesoch nad obcou Nitrianska Blatnica je iba niekoľko kilometrov vzdialená od hradiska Kostolisko-Ducové a jej pôdorysné rozmery sú úplne zhodné s rozmermi veľkomoravskej ducovskej rotundy. I to môže veľa naznačovať

Vnútorne rozbije, tlak a intrigy zo strany západoeurópskych mocenských centier a napokon príchod bojovných staromaďarských kmeňov a ich víťazstvo nad Bavormi pri Bratislave v roku 907, znamenalo postupný zánik Veľkej Moravy. Pôvodne predstavy, že tým na približne dve storočia bolo Slovensko spustošené a so spretrhanými väzbami na odkaz Veľkej Moravy sa ukazujú ako mylné. Výskumy dokazujú opak; novovznikajúci uhorský štát postupne zaberajúci i severnejšie časti Slovenska nelikvidoval ale využíval staršie slovanské hradiská a sídla pri mocenskom spravovaní a hospodárskom ovládaní krajiny. Úzky kontakt slovanského, či už postupne slovanského obyvateľstva s usadzujúcimi sa Maďarmi dokladajú mnohé do maďarčiny prebraté slovanské legislatívne, výrobné či poľnohospodárske termíny. A dokladá to i Štefanom I. užívaný znak donesený k nám solúnskymi bratmi - dvojramenný kríž, ktorý je doposiaľ štátnym znakom Slovenskej republiky. I po zániku Veľkej Moravy s najväčšou pravdepodobnosťou nepretržite pôsobil kláštor na Zobore. Štefan I. ako horlivý šíriteľ kresťanstva medzi Maďarmi vydal nariadenie o nutnosti výstavby kostolov, ktoré by mali slúžiť vždy pre potreby 10 obcí. Toto rozhodnutie platilo i pre Slovensko a niet pochyb, že hlbšie pamiatkové a archeologické výskumy dokážu existenciu dodnes stojacich kostolov z tohoto obdobia. Ako príklad je možné uviesť aspoň dve stavby v okolí Nitry - kostolík v Dražovciach, vybudovaný na skalnej vyvýšenine nad údolím rieky Nitry, ktorému napriek nevelkým rozmerom obdivuhodne dominuje a pod lesmi stúlený kostolík v Kostolčanoch pod Tribečom s pravdepodobne najstaršími zachovanými nástennými maľbami na Slovensku. U oboch je možné predpokladať, že doba ich

vzniku nie je veľmi vzdialená dobe vlády prvého uhorského kráľa. Unikátom je rotunda na Trenčianskom hrade, ktorá vznikla v čase jeho počiatkov, najskôr v 11. storočí a krorež základy boli odkryté počas obnovovacích prác na hrade v 70-tych rokoch nášho storočia. Jej štvorlístkový pôdorys interiéru vpísaný do valca rotundy je priamym dokladom veľkomoravského odkazu, veď pôforysne zhodná rotunda sa odkryla na hradisku v Mikulčiciach. Rovnako hradisko v Bratislave na hradnom návrší nestratilo svoj význam ani po vzniku Uhorska, v 11. storočí tu už pôsobí kapitula a veľkomoravská bazilika sa rozširuje na chrám sv Salvátora. To je dôkaz vytvárania vyššej cirkevnej organizačnej štruktúry na Slovensku; rovnako ako fakt, že okolo roku 1100 sa obnovuje aj pôvodné Nitrianske buskupstvo.

S odstupom približne dvoch storočí sa na Slovensko uprela pozornosť i západných mníšskych rádov. Po Zoborskom opátstve sv. Hypolita a príchode východného rádu baziliánov za Štefana I. sa v priebehu 11. a 12. storočia vybuďovala celá sieť kláštorov, ktoré sa stali strediskami duchovného i hospodárskeho života. Už roku 1075 vzniká na strategicky mimoriadne dôležitom mieste v tzv. Slovenskej bráne, ktorou rieka Hron opúšťa stredoslovenské horské masívy a vteká do rovín južného Slovenska, benediktínske opátstvo v Hronskom Beňadiku. Opátstvo svojou polohou ovládalo i prístupy k najbohatšej časti stredného Slovenska, k banským revírom na drahé kovy a meď, čo sa ukázalo ako veľmi dôležitý moment o niekoľko storočí neskôr počas tureckých vojen. Na rovnako strategickom bode asi benediktíni vybuďovali opátstvo i v Krásnej nad Hornádom nad sútokom Hornádu a Torysy v Košickej kotline na východnom Slovensku, kde ho lokalizovali priamo na miesto staršieho veľmožského dvorca. Aj z kláštora na Skalke pri Trenčíne mohli ovládať údolie Váhu i priesmyk vedúci cez Biele Karpaty na Moravu.

Popri benediktínoch sa o niečo neskôr na Slovensku usadzuje i rehoľa premonštrátov; rovnako ako benediktíni si vyberá strategické polohy akými sú Bzovík na strednom a Jasov na východnom Slovensku na prístupových cestách k banským revírom, v Kláštore pod Znievom v kotline Turca, či v Lelesi na vyvýšenine nad ramenami rieky Tisy v juhovýchodnom cípe Slovenska. Zakladajú sa i kláštory ďalších reholí napr. cisterciánov, kartuziánov, johanitov, neskôr i žobravých rádov dominikánov a františkánov. Mnisi so sebou privádzali i staviteľov, ktorí na Slovensku šírili

v západnej Európe vrcholiaci románsky sloh. I keď tieto kláštory prešli mnohými prestavbami, prípadne ako napr. Krásna úplne zanikli, predstavujú niektoré ich dochované chrámy najkrajšie ukážky románskej architektúry u nás. Je to možné konštatovať o monumentálnom chráme v Diakovciach na južnom Slovensku i o areáli kostola v Bíni, ťažko poškodenom za druhej svetovej vojny, no opäť obnovenom a v blízkosti ktorého stojí krásna rotunda s interiérom členeným dvanástimi nikami symbolizujúcimi apoštolov.

Je pochopiteľné, že popri kláštoroch sa budujú i farské kostoly vo všetkých väčších sídlach, rovnako ako kostoly mestských žobravých rádov. Veľká väčšina mestských farských kostolov však s postupujúcim rozvojom miest bola alebo úplne nahradená novými, modernejšími gotickými, alebo postupne prestavaná. Z tých, čo sa aspoň čiastočne zachovali je možné uviesť napr. kostol v Krupine v jednom z najstarších miest na Slovensku, brániacom prístup k stredoslovenským banským mestám z juhu a dve mohutné románske stavby v najvýznamnejšom slovenskom banskom meste v Banskej Štiavnici – bývalý farský kostol, neskôr prebudovaný na mestský hrad a kostol rehole dominikánov.

Vidiek bol v období románskeho slohu výrazne obohatený o dominanty i keď rozmerovo nevelkých, no mimoriadne pôsobivých sakrálnych stavieb. Popri farských kotoloch tu vznikali i zemepánske kostolíky, ktoré boli v západnej časti lode obohatené o tzv. pánsku emporu, na ktorej sa počas bohoslužieb zdržiaval vlastník obce. Pôdorysne predstavovali obdôžníky lode na ktorú sa napájali podkovovité, polkruhové, štvorcové alebo polygonálne apsidy. Stavebným materiálom bol kameň, na južnom Slovensku i tehla. Medzi najkrajšie môžeme zaradiť kostolíky v Kalinčiakove, Hamuljakove a Čiernom Brode na západnom Slovensku, Pominovciach, Klátovej Novej Vsi-Sádku a Iliji s vzácnym portálom na strednom Slovensku. Zvláštnu skupinu medzi románskymi sakrálnymi stavbami predstavujú rotundy s kruhovým pôdorysom s pristavanou alebo vpísanou svätyňou, akými sú napr. rotunda v Skalici a Križovanoch nad Váhom na západnom Slovensku alebo mohutná rotunda v Šiveticiach na Gemeri na strednom Slovensku. Atypickou stavbou sa javí pôvodne centrálny kostolík so štyrmi apsidami vytvárajúcimi akýsi štvorlístok, ktorý sa zachoval v Chrasti nad Hornádom na východnom Slovensku a je tu predpoklad, že po dôslednom výskume bude možné posunúť dobu jeho vzniku do skorších storočí.

Románsky sloh sa na Slovensku mimoriadne udomácnil, stal sa blízkym cirkevným predstaviteľom i ľudu. Svedčí o tom fakt, že v podstate posledná významnejšia románska stavba u nás (a zároveň jedna z najhodnotnejších), katedrála sv. Martina na Spišskej Kapitule na východnom Slovensku sa začala stavať roku 1245, približne sto rokov po gotiku reprezentujúcoim chráme Notre Dame v Paríži.

Už pred tatárskym vpádom roku 1241, ktorý mimoriadne ovplyvnil ďalší život krajiny sa však na Slovensko dostávajú prvé náznaky gotiky, slohu, ktorý popri baroku zanechal na Slovensku najviac sakrálnych pamiatok. Boli to opäť mnísi, ktorí so sebou prinášali poznatky o novom, úplne odlišnom architektonickom slohu západnej Európy. Donedávna najstaršie stopy gotiky bolo možné sledovať v premonštrátskom kláštornom kostole v Kláštore pod Znievom v Turci a v Šahách na južnom Slovensku. Predstavovali stavebné aktivity z obdobia okolo polovice 13. storočia a predovšetkým kláštor v Turci sa stal miestom inšpirácie pre široké okolie. Najnovšie výskumy na už spomínanom kláštore na Skalke pri Trenčíne však odkryl detaily, ktoré posúvajú hranicu príchodu gotiky na Slovensko už pred tatársky vpád. Popri týchto kláštorných stavbách sa však gotizujúce prvky objavujú i na zaujímavom tehlovom kostole v Kaplnej na juhozápadnom Slovensku a časovo je ho možné zaradiť do obdobia výstavby kláštora v Šahách.

Snaha kráľa Belu IV. opätovne zveľadiť Tatármi spustošené Uhorsko prostredníctvom prisťahovalcov - hostí predovšetkým z Nemecka, ale i Talianska a ďalších krajín zároveň spôsobila výraznejší nástup gotiky. I keď prvé kostoly stavané predovšetkým nemeckými hostami v druhej tretine 13. storočia predstavujú vo svojom princípe ešte stále románsku architektúru. No už stavby z konca 13. storočia nezvratne prinášajú na Slovensko víťazstvo gotiky. Je to obdobie konštituovania veľkej časti mestských sídiel, zlatá éra mestského urbanizmu na Slovensku a ruka v ruku s rozvojom miest sa tu objavujú aj žobravé mníšske rády. Nepôsobia však v mestách ako pasívna zložka, ale vnášajú do ich postupne utváraných siluet nové dominanty kostolov, svojimi kvalitami konkurujúcimi farským chrámom, ba často ich prekonávajúcich. Výskumy v posledných desaťročiach potvrdzujú vysokú architektonickú i výtvarnú vyspelosť veľkej časti rádových kostolov, či už františkánskeho kostola v Bratislave,

dominikánskeho v Košiciach, či minoritského v Levoči. Niet takmer mesta na Slovensku, kde by sa gotické kláštorné areály neobjavili. Nie sú to však iba mestá, sú to i vidiecke sídla, alebo priamo neporušená krajina, kde vznikajú nové kláštory. Spomeňme aspoň františkánsky kláštor v Okoličnom na severnom Slovensku pod Nízkymi Tatrami, alebo kartuziánske kláštory v Červenom Kláštore na východnom Slovensku. Prvý postavený v nádhernej scenérii Pienin pri rieke Dunajci a druhý na ťažko dostupných planinách Slovenského Raja.

Postupným rozvojom miest v 14. a 15. storočí sa i pôvodné farské kostoly stavajú stiesnenými či "nemodernými" a dochádza k ich nahrádzaniu novými gotickými, alebo aspoň k zásadným prestavbám v gotickom duchu. Ale i na vidieku je dodnes vidieť veže kostolov s románskymi združenými oknami a za nimi lode s evidentne gotickou architektúrou. Gotika nadlho ovládla architektúru, umenie a remeslo Slovenska.

Je možné uviesť nepreberné množstvo hodnotných sakrálnych stavieb v mestách i na vidieku. Z tých najvýznamnejších smerom od západu na východ Slovenska je možné z chrámov v mestách spomenúť napr. dóm sv. Martina a nevelkú, no profesionálne dokonalú kaplnku sv. Jána Evangelistu pri františkánskom kostole v Bratislave, kostoly sv. Mikuláša v Trnave a Prešove, kostol sv. Jakuba v Levoči a sv. Egídia v Bardejove, nádhernou maliarskou výzdobou obohatený kostol v Štítniku, kostol sv. Kríža v Kežmarku či obdivuhodný oktogonálny kostol v Novom Meste nad Váhom. Zvláštnu skupinu sakrálnych stavieb tvoria kostoly tzv. mestských hradov v stredoslovenských banských mestách ako napr. v Kremnici, Banskej Bystrici a Banskej Štiavnici. Medzi pomerne atypickú je možné zaradiť i skupinu dvojloďových kostolov na Spiši na východnom Slovensku, no táto dispozícia sa ojedinele objavuje i v iných oblastiach na Slovensku, napr. v Kremnici, Šamoríne na západnom Slovensku, ale i františkánsky kostol v Košiciach pôvodne predstavoval unikátne prevýšenú dvojloď s určite mimoriadnym pôsobením na veriacich.

Vidiecke gotické kostoly predstavujú množstvo typov, takmer všetky sú však charakteristické vyváženými proporciami, sugestívnosťou interiérov, bohatosťou kamenosochárskej výzdoby a prevdovšetkým v Turci, na Liptove, Spiši a Gemeri i pozoruhodnou výmaľbou. V krajine dokonale posadený kostolík v Martinčeku

neďaleko Ružomberka na severnom Slovensku, mohutnými príporami obohatený kostol v Dravciach na Spiši, jednoduchý, no o to pôsobivejší kostolík v Kraskove so šokujúco bohatou výzdobou interiéru na Gemeri, alebo štíhlou vežou okolie ovládajúci kostol vo Svinici neďaleko Košíc, to sú reprezentanti sakrálnych stavieb slovenského vidieka – s hodnotami približujúcimi sa najväčším chrámom slobodných kráľovských miest. Tu nie je možné aspoň krátkou zmienkou nepripomenúť drevené kostoly neskorej gotiky, ktoré sa nám vzácné zachovali na severe stredného a východného Slovenska ako napr. v Tvrdošíne na Orave a v Hervartove pri Bardejove.

Ak sme konštatovali, že románsky sloh vrcholí na Slovensku chrámom sv. Martina na Spišskej Kapitule, gotika dosahuje svoj vrchol výstavbou dómu sv. Alžbety v Košiciach. Táto svojou koncepciou skutočná katedrála i keď v porovnaní so západoeurópskymi vzormi menších rozmerov, predstavovala v čase vzniku bezkonkurenčnú stavbu v rámci celého Uhorska. Tvorcovia impozantnej trojlode, neskôr prestavanej na päťlode s dokonale prepracovanou kamenosochárskou výzdobou predovšetkým vstupných portálov a zvlášť na 17 metzrov vysokom pastofóriu majstra Štefana – neprekonanej kamennej rozprávke, vytvorili stavebnú huť, ktorá ovplyvnila architektúru v blízkom i ďalšom okolí, na kráľovskom dvore v Budíne i v sedmohradskom Kluži. Ďalšie kamenárske "čipky" – pohrebné kaplnky pri chrámoch v Spišskom Štvrtku a na Spišskej Kapitule, neskorogotická tvorba majstra Jána na východe Slovenska v Prešove a Sabinove sú už len záverom, doznievaním gotiky na Slovensku, slohu okolo ktorého chodíme stále v obdiv a úcte.

Nástup renesancie je v Uhorsku výrazne poznačený tureckým nebezpečenstvom a reformačným hnutím. V porovnaní s predchádzajúcimi storočiami sa i na Slovensku stavia podstatne menej chrámov, naproti tomu, hlavne po porážke uhorských vojsk pri Moháči v južnom Maďarsku roku 1526 a neskoršom páde Budína a Ostrihomu do tureckých rúk sa stavia podstatne viac pevností a opevnení miest i hradov. Síce prechodom správnych orgánov po páde Budína na Slovensko sa dóm sv. Martina v Bratislave stáva korunovačným chrámom uhorských kráľov a Trnava novým cirkevným centrom, ale ináč dochádza iba k zmenám vlastníkov veľkej väčšiny slovenských kostolov. Rýchly nástup reformácie a to v jej oboch vetvách, ktoré sa dotkli Slovenska – luterskej i kalvínskej,

znamenal po prevzatí kostolov od katolíckej cirkvi vážne ohrozenie ich interiérovej výzdoby. Ďaleko "civilnejšie" reformačné chápanie pôsobenia vnútornej výzdoby na veriacich zrazu postavilo jej existenciu do polohy nadbytočnosti. V nejednom prípade došlo k zničeniu oltárov či inej výzdoby, alebo k zatretiu nástenných malieb. No ozývali sa i hlasy na ich ochranu, ktoré už vtedy chápali vysoké umelecké hodnoty týchto diel. A tak ostal napr. zachovaný súbor gotických oltárov v chráme sv. Egídia v Bardejove a to v rozsahu a kvalite, ktoré nám závidí celý kultúrny svet.

Renesancia zvlášť vo svojej prvej etape predovšetkým predstavovala gotické kostoly a dopŕňala ich o renesančné architektonické prvky, ako tomu bolo napr. na kostoloch v Sabinove a Lipanoch na Šariši na východnom Slovensku, alebo v Rožňave na Gemeri. Boli to pravdepodobne talinski majstri, ktorí k nám doniesli tento "praktickejší", bežnému človeku v porovnaní s gotikou bližší sloh priniesli. Hneď po začatí tureckých vojen sa opevnili i staršie kláštory ako napr. v Hronskom Beňadiku a Bzovíku. Opevnili sa i kostoly predovšetkým na južnom a strednom Slovensku. Takými malými pevnosťami sa stali kostolné areály v Šenkviaciach pri Bratislave, Divíne na prístupe k banským mestám na strednom Slovensku, ale napodiv i severnejšie položené kostoly v Zemianskych Kostoľanoch na Hornej Nitre, či dokonca v Liptovských Sliačoch na severnom Slovensku. Mimoriadne sugestívne, ako menší hrad pôsobí ojedinelý novopostavený renesančný kostol s opevnením v Lančari na kopci v Malých Karpatoch na západnom Slovensku.

Renesancia však priniesla aj nový výtvarný prvok do interiérov vidieckych kostolov, ktorý pretrval renesanciu i baroko. Staršie trámové stropy alebo narušené klenby nahrádzala novými kazetovými stropmi s rastlinnou či figurálnou maľovanou výzdobou jednotlivých kaziet. Podobná výzdoba sa objavovala i na nových zábradliach organových chórov alebo novobudovaných speváckych či bočných empor. Tu bola výzdoba dopĺňaná i o výjavy z Biblie. Kazetové stropy, maľované zábradlia, ba dokonca i lavice "preteplili" strohé, vybielené interiéry kostolov evanjelickej i kalvínskej cirkvi.

Až začiatok 17. storočia, po vrátení veľkej väčšiny protestantských kostolov katolíkom a po vydaní viedenskej dohody "O náboženskej slobode obyvateľov kráľovských miest" dochádza i k výstavbe nových evanjelických kostolov v duchu doznievajúcej

renesancie a prispôsobené obmedzeniam stanovených kráľovským nariadením. Jedná sa halové stavby s emporami často obiehajúcimi i po obvode lode. Presbytéria boli vtiahnuté do lode a tak stavby z exteriéru pôsobili síce monumentálne no stroho, ani veža nemohla zdôrazňovať protestantský chrám. Takýchto stavieb niet veľa a niektoré z nich už patria katolíckej cirkvi a prešli prestavbami, spomeňme aspoň chrámy v Senici, Svätom Jure a kostol sv. Salvátora v Bratislave, všetky na západnom Slovensku, alebo pekný evanjelický kostol na prešovskom námestí.

Napriek ťažkému obdobiu, v ktorom sa renesancia prezentovala na Slovensku, predsa i u nás vzniklo niekoľko kvalitných stavieb, ktoré sa zaraďujú medzi vrcholné architektonické hodnoty. Sú to renesančné, alebo v renesancii prestavané zvonice na východnom Slovensku. Bohatá sgrafitová výzdoba exteriérov, štítkové atiky a harmonické spolupôsobenie s kostolmi vedľa ktorých boli postavené, to sú momenty, ktoré z nich robia architektonické a výtvarné šperky. Divák musí obdivovať výzdobu zvonice v Kežmarku či v Strážkach na severnom Spiši, alebo nad vznešenosťou Urbanovej veže v Košiciach, ktorá až do požiaru v roku 1967 niesla najväčší, 72 metrákový zvon na Slovensku. Prvky uplatňované na zvoniciach, predovšetkým štítkové atiky sa dostatočne uplatňovali i na vežiach starších, gotických kostolov ktorým dodali odľahčenie až vzlet. Neopakovateľne pôsobí symbióza ťažkej hmoty lode a veže s ľahkými často až veselými atikami, či už je to na kostoloch na Spiši či v Šariši - ako napr. v Kežmarku, Harakovciach, Spišskom Hrhove, Červenici, Svinii alebo Granč-Petrovci.

Baroko na Slovensku kráča ruka v ruke s vrcholiacou protireformáciou. Mimoriadna stavebná aktivita, napriek pretrvávajúcemu tureckému nebezpečenstvu, je spôsobené cisárskou podporou všetkých, ktorí sa vracajú a podporujú katolicizmus. Je to zároveň obdobie nového rozvoja vzdelanosti a všetkých druhov umení. Aj prvá baroková stavba na Slovensku je spojená so vzdelávacou novozriadenou inštitúciou - Trnavskou univerzitou. Univerzitný kostol sv. Jána Krstiteľa, postavený na gotických základoch dominikánskeho kostola sa stali inšpiračným vzorom pre množstvo barokových chrámov a zároveň predstavuje jednu z vrcholných stavieb tohoto slohu. Kým kostol sv. Martina na Spišskej kapitule i dóm sv. Alžbety v Košiciach, ako vrcholné ukážky románskeho a gotického slohu stáli na konci vývojového

reťazca oboch slohov, v prípade barokovej architektúry je laťka vrcholnej dokonalosti postavená hneď na začiatku v podobe trnavského univerzitného kostola z rokov 1633-40. A potom už nasledujú barokové kostoly jeden za druhým až do konca 18. st. Sú to kostoly ešte takmer renesančne strohé, ako napr. jezuitské kostoly v Trenčíne a Košiciach, či františkánsky v Prešove, alebo dynamicky rozohrané ako napr. sv. Trojice a Alžbetínok v Bratislave prestavaný a rozšírený biskupský chrám na hrade v Nitre s mimoriadne pôsobivým interiérom, či monumentálny ovál kostola v Dúbravke pri Bratislave. Snaha postaviť čo najväčšie množstvo kostolov i na vidieku viedla z cisárskeho podnetu k vytvoreniu projekčných kancelárií spracovávajúcich typové projekty. Napriek tomu životaschopnosť baroka a jeho celková obľúbenosť vyplývajúca z jeho zrozumiteľnosti, vrúcnosti, zdobnosti i spontánnosti, i keď často na úkor kvality a jej nahrádzania povrchnosťou ba až gyčovosťou, nedovolila aby typové projekty boli dôsledne typové. Každá obec nakoniec mala v detailoch odlišnú stavbu a spravidla na svoj chrám bola i patrične hrdá.

Baroko, presnejšie protireformácia, priniesla opätovný rozvoj kláštorných komunít, na mieste starších kláštorov vznikali rozľahlé areály a budovali sa kostoly mimoriadnych architektonických a umeleckých hodnôt. Za všetky uvedme aspoň dnešnú národnú svätyňu Slovákov - kláštor v Šaštíne na západnom Slovensku, piaristický kláštor v Nitre, postavenýž na mieste veľkomoravského sídliska a premonštrátsky kláštor v Jasove na východnom Slovensku s jedinečnou výzdobou interiéru.

18. storočie je i storočím stavby areálov Kalvárií na celom Slovensku, od jednoduchých súborov zastavení, až po areály s viacerými kostolmi a súbormi kaplniek. Vždy majstrovsky zakomponované do krajiny a dávajúce jej novú náplň a estetické vyznanie. K najhodnotnejším patria prešovská a košická na východnom Slovensku, no predovšetkým Kalvária v Banskej Štiavnici pozostávajúca z 3 kostolov a 17 kaplniek.

Samostatnú, no veľmi zaujímavú skupinu tvorí súbor drevených kostolíkov na východnom Slovensku zo 17. až 19. storočia na ktorom sa výrazne prejavil kontakt východného a západného kresťanstva. Neveľké zrubové stavby, neomylné osadené do neporušenej prírody predstavujú skôbenia byzantskej dispozície, základnej kompozície hmôt a interiérovej výzdoby s katolicizmom preferovaným barokovým

stvárením krovových konštrukcií a uvoľneného zľudoveného podania i celej výzdoby ikonostasu - steny oddelujúcej loď s veriacimi od svätyne. Tieto kostolíky predstavujú vrcholnú ukážku ľudového staviteľstva na Slovensku a do istej miery kontrastujú s materiálovo im príbuzným, no hmotovo, konštrukčne i dispozične neporovnateľne veľkolepejšími drevenými artikulárnymi protestantskými chrámami.

Šopronský snem za cisára Leopolda I. opätovne poskytol protestantom náboženskú slobodu, no zároveň stanovil tvrdé podmienky na výstavbu kostolov pre evanjelikov i kalvínov. A práve tieto tvrdé podmienky donútili staviteľov k maximálnemu tvorivému vypätiu, ktoré napokon vyústilo poväčšinou do halových stavieb na pôdoryse gréckeho kríža, postavených ako veľkopriestory s bravúrnou nosnou konštrukciou bez jediného klinca. Dnes ich návštevník stojí v obdive pred schopnosťou barokových tesárov - konštruktérov, rezbárov a maliarov a je to jedno, či sa nachádzate v chráme v Leštínach, Svätom Kríži alebo Hronseku na strednom Slovensku, alebo v obnovenom chráme v Kežmarku pod Vysokými Tatrami.

Barokom sa architekti i veriaci akoby "prejedli". 19. st. začína strohým, no premysleným klasicizmom a výstavbou predovšetkým nových, už murovaných protestantských kostolov. Tolerančným patentom pozbavených všetkých obmedzení pri výstavbe. A tak vznikajú chrámy halovej či centrálnej dispozície a napriek skromnosti interiérovej výzdoby, silného vnemového účinku vyvolaného veľkolepoťou čistých architektonických foriem. Je to možné konštatovať tak v prípade Veľkého evanjelického kostola v Bratislave, ako aj pri centrálach banskoštiavnického, banskobystrického, levočského či košického evanjelického kostola. Malou, no o to pozoruhodnejšou sakrálnou stavbou, akýmsi malým antickým chrámom je kruhový kostol so stôpovou ochodzou v Zemianskom Podhradí v Bielych Karpatoch, do ktorého zdanlivo malých priestorov sa zmestí obdivuhodné množstvo veriacich.

Z katolíckych kostolov tohoto obdobia je potrebné spomenúť do hmoty špitála zakomponovaný nevelký kostol sv. Ladislava v Bratislave s mimoriadne sugestívnym interiérom, kostol v Žiari nad Hronom, ktorý sa stal miestom posledného odpočinku prvého predsedu Matice slovenskej biskupa Štefana Moysesu a zaujímavú "skladačku" válcovej a hranolovej hmoty svätyne a lode kostola v Čataji pri

Trnave.

Celá druhá polovica 19. storočia je poznačená purizmom pri obnove starších, predovšetkým gotických kostolov a historizmom - charakteristickým uplatňovaním neoslohov podľa ľubovôle investora a fantázie architekta. Purizmus snažiaci sa o prinavrátenie údajne pôvodnej podoby stredovekých chrámov sa dotkol v podstate všetkých významnejších gotických kostolov Slovenska. Doplatili na to predovšetkým barokové interiéry a cibulové krovové konštrukcie veží, či neskoršie, často hodnotné prístavby. Oltáre boli nadradzané neogotickými, miesto cibúľ na vežiach sa spravidla objavili dlátkové strechy. Najvýraznejšie sa puristické metodické postupy dotkli dómu sv. Alžbety v Košiciach, ktorého prestavba je učebnocou obnovy pamiatok koncom 19. storočia z pozitívneho, no predovšetkým negatívneho zorného uhla.

S veľkou vervou sa architekti pustili do výstavby nových kostolov inšpirovaných historickými slohmi. A tak sa nám v Lučenci na južnom Slovensku objavuje mohutný neogotický kalvínsky kostol so statným kohútom na veži, v Bratislave neorománsky tzb. Blumentálsky kostol konkurujúci svojimi rozmermi i dómu sv. Martina. Romantický pôsobí spojenie torza gotického kostola v Mošovciach v Turci s novým gotizujúcim chrámom. Malými neoslohovými architektonickými perlami sú rodové pohrebne kaplnky ako napr. kaplnka Szrárayovcov v Michalovciach alebo Révayovcov v Turčianskej Štiavničke. Pri vysviacke nového historizujúceho kostola v Černovej na Liptove došlo k masakre obyvateľstva políciou. Veriaci si pri vysviacke žiadali svojho kňaza Andreja Hlinku, zástancu práv Slovákov. Tak ako na začiatku našich národných dejín kedy vysviacka kostola kniežaťa Pribinu v Nitre dala vedieť o Slovensku Európe, tak i v predvečer oslobodenia sa Slovákov zo stáročného područia, opäť vysviacka kostolôa a udalosti s ňou spojené upozornili Európu na tento národ a jeho osudy.

Súbežne s historizujúcimi tendenciami pri výstavbe kostolov i na Slovensku sa objavili niekoľko zaujímavých ukážok architektonického slohu prelomu 19. a 20. storočia - secesie. Veľmi pôsobivý kostolík v Muli na južnom Slovensku je prvou sakrálnou železobetónovou stavbou v Uhorsku. Atmosféru Sedmohradska preniesli na Slovensko kostoly v Oravskej Lesnej na severnom a v Hurbanove na južnom Slovensku. Vrcholným dielom

secesie je tzv. Modrý kostolík v Bratislave od popredného architekta Lechnera. Rovnako kvalitnou architektúrou je i mauzóleum v Krasnohorskom Pohradí na východnom Slovensku.

Vznikom Československej republiky a postupným presadzovaním sa finkcionalizmu, ako výsostne moderného architektonického slohu sa mení aj nazeranie na sakrálnu architektúru. Je to možné názorne ukázať na diele významného architekta Milana Harminca, ktorý po množstve historizujúcich stavieb prešiel na návrhy architektúr jednoznačne progresívneho poňatia a vytvoril hodnotné evanjelické chrámy v Žiline a Bratislave. Zaujímavo je riešený evanjelický chrám amfiteatrálneho usporiadania v Trnave, ktorý časovo ešte predstihuje moderné kostoly Harmoncove. Na východnom Slovensku súčasne prebiehala výstavba predovšetkým gréckokatolíckych kostolov, ktorých architektúra bola akousi zmesou postsecesie s byzantskými archetektonickými prvkami.

Kvalitatívnym vrcholom v modernej sakrálnej architektonickej tvorbe popri areáli kostola Kráľovnej pokoja v Košiciach s najväčšou vitrážou na Slovensku, predstavujú stavby legendy slovenskej architektúry Vladimíra Karfíka; v Bratislave-Petržalke kostol jednoducho až priemyselne pôsobiaceho charakteru a výrazná dominanta katolíckeho kostola v novopostavenom meste Baťovany dnes Partizánske na Hornej Nitre. Týmto Karfíkovým dielom sa na dlhé roky výstavba kostolov končí. Nastupuje ideológia ateistického marxizmu, ktorá nie len že nedovoľuje výstavbu kostolov nových, ale administratívne bráni aj obnove historických kostolov, z ktorých sú niektoré dokonca vyhlásené za národné pamiatky.

Až krátke obdobie uvoľnenia v roku 1968 umožnilo začať so stavbou niekoľkých nových kostolov predovšetkým na východnom Slovensku. Hrdinstvo s akým veriaci bránili rozostavané objekty i po obsadení Československa vojskami Varšavskej zmluvy v auguste 1968 a tak táto prvá skupina nových sakrálnych stavieb po druhej svetovej vojne bola napriek nevôli vládnucej strany postupne dokončovaná a vysväcovaná. Spontánnosť a nadšenie veriacich po roku 1989 priniesli množstvo nových chrámov po celom Slovensku.

Kruh sa uzavrel; od stavby prvého kresťanského chrámu v centre samostatného Pribinovho kniežatstva uplynulo viac ako 1100 rokov, Slovensko je opäť samostatné a na prahu nového tisícročia sa díva do budúcnosti o ktorej verí, že bude zmysluplná. A modlí sa za ňu v tisíckach historických i nových chrámoch....

Ján Kačala

Kategória životnosti v lexikálnej a gramatickej rovine
v slovenčine

Filozofický termín kategória sa už stal pevnou súčasťou teoreticko-metodologickej výzbroje súčasnej jazykovedy, ako aj iných vedných disciplín. Označuje jednak množinu prvkov s istým spoločným znakom a jednak pojem odrážajúci najvšeobecnejšie a najpodstatnejšie vlastnosti javov skutočnosti a poznania. Prvý význam môžeme ukázať povedzme na spojení kategória podstatných mien: ide tu o množinu pomenovaní so spoločným všeobecným (kategoriálnym) významovým prvkom "chápaný ako jestvujúci samostatne bez ohľadu na čas". V tomto význame sa výraz kategória v jazykovede široko využíva v lexikológii aj v gramatike. V druhom uvedenom význame sa termín kategória rovnako upotrebuje predovšetkým v lexikológii a v gramatike, t. j. v morfológii a v syntaxi. Presvedčivo to možno ukázať aj na jazykovom koncepte životnosti: životnosť ako kategória sa vyskytuje na úrovni lexikálneho systému, ako aj na úrovni gramatického systému. V oboch prípadoch životnosť zahŕňa spoločné, ako aj rozdielne prvky. Spoločným významovým prvkom je označovací vzťah k živým bytostiam, resp. k živočíchom, t. j. k osobám a zvieratám; pravdaže, tento vzťah je v lexikálnej rovine a z druhej strany v gramatickej rovine stvárnenný na rozličnej abstrakčnej úrovni. Rozdielne znaky predstavuje jednak rozsah množiny jednotiek, na ktoré sa životnosť viaže na lexikálnej rovine a na gramatickej rovine a jednak spôsob vyjadrenia tohto významového prvku na lexikálnej a na gramatickej úrovni jazykového systému. Tieto rozdielne znaky sú rozhodujúce pri vymedzovaní lexikálnej životnosti z jednej strany a gramatickej životnosti z druhej strany, tak ako jestvujú a fungujú v našom jazyku. Spomínané spoločné a rozdielne znaky kategórie životnosti na lexikálnej a gramatickej úrovni systému jazyka budú predmetom našej pozornosti v ďalšej časti nášho

príspevku.

V rámci všeobecnej charakteristiky lexikálnej, resp. gramatickej kategórie sa žiada dodať aj poznámku v tom zmysle, že jazykové kategórie sú historickým javom. Z inej strany povedané: v systéme jazykových kategórií charakteristických pre istý jazykový systém, ako aj vo vnútornom usporiadaní jednotlivých jazykových kategórií, t. j. v ich štruktúre, síce panuje vysoký stupeň stability, ale nie nemennosť. Ako vo svojej práci O rozvoju kategorii gramatycznych z r. 1968 vraví J. Kurylowicz, v priebehu histórie istého jazyka niektoré gramatické kategórie vznikajú, iné zanikajú (c. d., s. 7). V ďalšom výklade zánik gramatickej kategórie autor ilustruje na osude kategórie gramatického rodu, ktorá v angličtine jestvovala ešte na začiatku terajšieho tisícročia, no v priebehu 11.-12. storočia zanikla. - Z vývinu nášho jazyka môžeme uviesť príklady na zánik jedného člena zložitejšie štruktúrovanej gramatickej kategórie. Tak sa z pôvodného sedemčlenného systému pádov po zániku vokatívu v stredoslovenských nárečiach a v spisovnej slovenčine vyvinul terajší šesťčlenný systém, pričom oslovovaciu funkciu vokatívu prevzal nominatív. Alebo z niekdajšieho trojčlenného systému prvkov kategórie gramatického čísla sa po zániku duálu (dvojného čísla) vyvinul dvojčlenný systém, v ktorom platí iba rozlišovanie významových prvkov "nie mnohosť" - "mnohosť" (to značí, že prvok dvojnosti sa bez osobitného významového a výrazového vyčleňovania stal integrálnou súčasťou širšieho prvku mnohosti). Rovnako sa oproti stavu zdedenému z praslovančiny silno zredukoval niekdajší zložitý systém gramatických časov, najmä minulých, na terajší trojčlenný, prípadne štvorčlenný systém.

Pri lexikálnych, ako aj pri gramatických kategóriách sa v jazykovednej literatúre vo všeobecnosti predpokladá ich vecná opora o mimojazykovú skutočnosť. Pri kategórii životnosti sú takouto opo-

rou rozdiely medzi osobami a neosobami, resp. živými bytosťami z jednej strany a vecami či predmetmi z druhej strany. Podľa S. D. Kacnelsona (1972, s. 22) tieto rozdiely "v mennej klasifikácii však ustupujú do úzadia a premieňajú sa na príznaky príslušnosti k triede podstatných mien". Autor zdôrazňuje formálny ráz tejto kategórie a jej nemotivovanosť (ibid.), ktorá, pravdaže, neznačí, že by pri nej sémantické základy klasifikácie neboli jestvovali. Súčasný stav v slovenčine je taký, že môžeme konštatovať jestvovanie lexikálnej kategórie životnosti a gramatickej kategórie životnosti popri sebe, paralelne a bez vzájomnej konkurencie. Lexikálna kategória životnosti sa vyvinula ako kategória lexikálneho systému nášho jazyka, kým gramatická kategória životnosti jestvuje a funguje ako súčasť gramatického systému. Tento stav akoby vyhraňoval pozíciu aj jednej, aj druhej kategórie navzájom, pričom sa to osobitne týka lexikálnej kategórie, keďže tá jestvuje ako bežná súčasť kategoriálneho systému v slovnej zásobe aj v tých jazykoch, v ktorých sa gramatická kategória životnosti neskonštituovala. Toto jestvovanie lexikálnej kategórie životnosti súvisí s podstatou ľudského poznávania, rozčleňovania skutočnosti a pomenovania: z neho vyplýva rozlišovanie živých bytostí a neživých predmetov a ich primerané označovanie lexikálnymi jednotkami. Aj zúženie obsahového a formálneho záberu gramatickej kategórie životnosti iba na pomenovania mužských osôb (v singulári rozmnoženej aj o pomenovania zvierat) prispieva k zreteľnejšiemu uvedomovaniu si lexikálnej kategórie životnosti, pri ktorej je súlad ľudského poznania s mimojazykovou skutočnosťou vyšší, "prirodzenejší" a pochopiteľnejší či prijateľnejší aj neodborníkovi. Aj lexikálnu kategóriu životnosti, aj gramatickú kategóriu životnosti teda vymedzujeme na základe rovnakých vecných predpokladov na významovej aj výrazovej rovine, ako aj súvzťažnosti prvkov tých-

to dvoch rovín. V obidvoch prípadoch najvšeobecnejší opis významu týchto kategórií bude tvoriť vyjadrenie "istý všeobecný, abstraktný jazykový významový prvok viazaný na zodpovedajúcu jazykovú formu". Pri špecifikovaní tohto vyjadrenia na lexikálnej úrovni a na gramatickej úrovni, prirodzene, musíme na obidvoch týchto úrovniach identifikovať samostatne významovú stránku, ako aj výrazovú stránku týchto kategórií. Významovú stránku lexikálnej kategórie životnosti tvorí prvok "živá bytosť", výrazovú stránku lexikálnej kategórie môžeme vyčleniť iba v slovnodruhovej dimenzii: uvedený významový prvok tvorí obsahovú stránku zodpovedajúcich podstatných mien. Takáto charakteristika výrazovej stránky lexikálnej kategórie je síce značne všeobecná, no zároveň ju treba pokladať za dostačujúcu na identifikovanie tejto kategórie z formálnej stránky prinajmenej na rozdiel od príbuzných významových prvkov realizovaných inými slovnými druhmi. Pravdaže, substantívna forma nepostačuje na diferencovanie pomenovaní živých bytostí od pomenovaní neživých bytostí, lebo tu tiež ide o formu substantíva. Na základe lexikálnej kategórie životnosti sa podstatné mená v našom jazyku členia na životné a neživotné. Životné sa ďalej členia na osobné a neosobné čiže zvieracie. Lexikálna kategória životnosti sa vzťahuje na celú substantívnu slovnú zásobu, bez ohľadu na gramatické vlastnosti jednotlivých substantív, to značí, že najmä na rozdiel od gramatickej kategórie životnosti sa podstatné mená z hľadiska lexikálnej kategórie životnosti rozčleňujú na životné a neživotné v rámci všetkých troch gramatických rodov ako základných gramatických tried substantív.

Podstatné mená patriace do triedy životných substantív sa vyznačujú aj významovými prvkami konkrétnosti a singulatívnosti či počítateľnosti, to značí, že ich integrálnou súčasťou je jestvovanie sústavy gramatických tvarov podľa gramatickej kategórie čísla, naprí-

klad murár - murári, gen. murára - murárov, dat. murárovi - murárom..., ovca - ovce, gen. ovce - oviec, dat. ovci - ovciam atď.

Podstatné mená vykazujúce z hľadiska kategórie čísla isté obmedzenia už nepatria medzi životné aj napriek tomu, že pomenúvajú živé bytosti, pravdaže, na vyššej abstrakčnej úrovni, v istom zoskupení či útware a podobne. Máme tu na mysli predovšetkým hromadné podstatné mená typu ľudstvo, členstvo, obyvateľstvo, vojsko, družina, vtáctvo, zverina atď., ale aj podstatné mená so skupinovým významom, hoci bez slovotvorného signálu hromadnosti, ako sú ľud, zbor, orchester, pluk, armáda, rada, čata, oddiel, pri ktorých sa spravidla už vyskytuje sústava tvarov diferencovaná podľa gramatického čísla. Za životné podstatné mená sa nepokladajú ani mená typu teleso so skupinovým významom "zbor, súbor", napríklad hudobné, umelecké teleso, alebo typu kruhy s významom "skupina ľudí so spoločnými záujmami", napríklad vojenské, finančné kruhy a viaceré iné, ktoré vznikli sémantickou deriváciou z mien s konkrétnym alebo abstraktným významom. Zato pribudnutie príznaku životnosti sprevádzané pribudnutím príznaku singulativnosti v rámci sémantickej derivácie pri menách typu služba s významom "službukonajúca osoba či osoby" hodnotíme ako utvorenie lexie s významom životnosti.

Toto rozhraničenie životných substantív od neživotných súvisí so špecifickým spôsobom jazykového pomenúvania a ukazuje, že ani lexikálna kategória životnosti nie je postavená iba na mechanickom odraze mimojazykovej skutočnosti v jazyku, ale že aj pri nej ide o výraznú účasť jazykového systému na utváraní jednotlivých typov pomenovaní podľa ich významových vlastností. Uvedené príklady zároveň ukazujú, že jazyková sémantika ako ideálna, obsahová stránka jazykových jednotiek sa spravuje vlastnými zákonitostami, a teda nie je iba výsledkom akéhosi zrkadlového obrazu označenej skutočnosti v našom vedomí, lež predovšetkým predstavuje svojský jazyko-

vý obraz sveta, ktorý človeka obklopuje.

Charakteristické pre mená patriace medzi životné substantíva je jestvovanie súvzťažných pomenovaní podľa prirodzeného rodu (podľa pohlavia), napríklad: muž - žena, boh - bohyňa, manžel - manželka, kráľ - kráľovná, Ivan - Ivana, býk - krava, pes - suka, káčer - kačica, srnec - srnka atď., ako aj paralelných pomenovaní mláďat, ktoré sa však do slovnej zásoby nezaraďujú podľa prirodzeného rodu, lež patria do gramatického stredného rodu, napríklad: dieťa, knieža, teľa, mláďa, orlíča, kurča. Pravdaže, tento systém párových pomenovaní podľa prirodzeného rodu nie je vybudovaný dôsledne a pri časti pomenovaní osôb alebo zvierat paralelné párové pomenovanie vôbec nejestvuje (napríklad kosec, pobehlica, lasica, sýkorka, sokol), pri iných sa zasa dobudúva len dodatočne, napríklad na potreby odborného vyjadrovania, prípadne na plnenie estetických a podobných cieľov (napríklad holub - holubica, vták - vtáčica). (Táto tematika je podrobne spracovaná v knižnej práci F. Mika o gramatických kategóriách podstatných mien z r. 1962.)

Trieda substantív vyznačených príznakom lexikálnej životnosti je živá a otvorená. Nové prvky do nej pribúdajú nielen na základe výsledkov prehľbujúceho sa a rozširujúceho sa ľudského poznania a rozvoja civilizačných výtvarných (tu ide o vonkajší, mimojazykový zdroj vzniku nových pomenovaní), lež aj na základe živých slovo-tvorných postupov, najmä tvorenia rozmanitých činiteľských mien, mien zamestnaní, zdrobnených a hypokoristických pomenovaní, prechýľovania mužských substantív na ženské a podobne (tu ide jednak o spomínaný vonkajší, ale aj o vnútorný, vlastný jazykový zdroj vzniku nových pomenovaní).

Protikladom triedy životných substantív je trieda neživotných substantív. Do nej okrem pomenovaní neživých konkrétnych a počítateľných predmetov patria aj abstraktné mená, látkové mená a už spomí-

nané mená so skupinovým či hromadným významom. Oproti triede životných pomenovaní pri nich nejestvuje tvorenie paralelných mužských a ženských pomenovaní podľa prirodzeného rodu, ako ani tvorenie pomenovaní mláďat. Ojedinelé "dvojice" typu čistič - čistička s významom "stroj" nie sú dokladmi na jestvovanie uvedeného modelu, keďže tu ide o samostatné tvorenie z toho istého základu (čist-ič, resp. čist-ička), nejde tu teda o prechýľovanie mužského mena na ženské, tak ako je to pri paralelných životných pomenovaniach. Aj trieda neživotných pomenovaní je živá a otvorená a rovnako v nej pribúdajú nové prvky, vznikajúce na základe nových pomenovacích potrieb z mimojazykových zdrojov, ako aj podľa početných živých slovotvorných postupov ustálených v našom jazyku.

Medzi triedou životných a neživotných podstatných mien na úrovni lexikálneho systému prebieha ustavičná interakcia. Základňou tejto interakcie je sémantický systém jazyka a konkrétne sémantická derivácia podľa viacerých princípov. Veľmi výdatným zdrojom vzniku paralelných pomenovaní spojených lexikálnou kategóriou životnosti/neživotnosti je sémantická derivácia na základe vzťahu človek - stroj, tak ako ju poznáme z prípadov typu čistič (živ.), množ. číslo -i a čistič (neživ.), množ. číslo -e, merač (živ.), množ. číslo -i a merač (neživ.), množ. číslo -e, činiteľ (živ.), množ. číslo -ia, činiteľ (neživ.), množ. číslo -e, štartér (živ.), množ. číslo -i a štartér (neživ.), množ. číslo -y (podrobnejší rozbor tejto problematiky podávame v osobitnom príspevku - pozri Kačala, 1997). Na tomto základe vznikajú slovnodruhové homonymá, ktoré sa pre dokázateľnú sémantickú príbuznosť a s tým súvisiaci spôsob utvorenia v novších slovenských výkladových slovníkoch spracúvajú v spoločnej heslovej jednotke (porovnaj Krátky slovník slovenského jazyka, 1997), pričom sa táto slovnodruhovú homonymia opiera najmä o rozdielne tvary týchto výrazov na základe gramatic-

kej kategórie životnosti. Podobne je to aj v prípadoch s opačným smerom sémantickej derivácie, t. j. vec - človek, tak ako je ustálená v slovách nedorastok (neživ.), množ. číslo -tky a nedorastok (živ.), množ. číslo -tkovia, nedorobok (neživ.), množ. číslo -bky a nedorobok (živ.), množ. číslo -bkovia, panák (neživ.), množ. číslo -y a panák (živ.), množ. číslo -ci, suchár (neživ.), množ. číslo -e a suchár (živ.), množ. číslo -i, štupeľ (neživ.), množ. číslo -ple a štupeľ (živ.), množ. číslo -pli a iných. Uvedené sémantické a gramatické parametre týchto pomenovaní, prirodzene, sú viazané iba na podstatné mená mužského rodu. Na mužský rod sú viazané aj niektoré vlastné mená, prípadne všeobecné mená využité aj ako vlastné mená, napríklad Detvan (obyvateľské meno a názov niekdajšieho slovenského študentského spolku v Prahe), Bojovník (názov časopisu utvorený zo všeobecného mena), pri ktorých s využitím v novej pomenúvacej situácii sa životné meno začalo chápať ako neživotné a podľa toho aj v príslušných pádoch ohýbať (pracovať v Detvane, uverejňovať články v Bojovníku). Menej živý prípad predstavuje sémantická derivácia na základe vzťahu mužské osobné meno - deň v kalendári ním označený; tu mužské osobné meno rovnako ako v predchádzajúcom prípade svoju neživotnú sémantiku prejavuje v istých tvaroch, napríklad po Jáne, o Jakube. Podobne je to aj pri sémantickom vzťahu typu mužské osobné meno - ním označená obec: aj tu ako formálny výraz tejto významovej diferenciácie fungujú tvarové rozdiely typu o Jurovi - vo Svätom Jure, (dať) Martini - (blížiť sa k) Martinu, (dať) Mikulášovi - k Liptovskému Mikulášu. Ako vidno aj z uvedených príkladov, často sa prechod od kategórie životnosti k jej náprotivku na úrovni slovnej zásoby uskutočňuje na pôde mužských podstatných mien, pri ktorých je rozvinutá aj gramatická kategória životnosti, takže sémantická diferenciácia sa mohla oprieť aj o formálne vyjadrenie, čím táto diferenci-

ácia nadobudla aj gramatickú povahu a adekvátny prejav na gramatickej, t. j. pádovej forme.

Zo starších fáz vývinu slovenského jazyka možno na prechod od životných všeobecných pomenovaní k neživotným vlastným menám uviesť príklady typu dvorník, množ. číslo dvorníci - Dvorníky, štitár, množ. číslo štitári - Štitáre, sokolník, množ. číslo sokolníci - Sokolníky a podobné, v ktorých sa zo životného mena zamestnania stalo neživotné meno obce s plnohodnotným vyjadrením formálnej príslušnosti k neživotným menám.

Sémantická derivácia spája však aj ďalšie pomenovania diferencované podľa lexikálnej kategórie životnosti, ktoré prekračujú rámec mužských podstatných mien. Pri pomenovaniach kožušinových zvierat máme pred sebou sémantický vzťah zviera - kožušina z neho; ukazujú to príklady typu líška, vlk, medvedík, bobor, norka, pes, zajac, svišť a viaceré ďalšie. Uvedené typy sémantickej derivácie by sme mohli ešte rozmnožiť.

Na pozadí lexikálnej kategórie životnosti sa nám jasnejšie ukáže aj podstata a kontúry gramatickej kategórie životnosti. Aj náš doterajší výklad zreteľne svedčí o nespochybniteľnej zviazanosti obidvoch kategórií najmä v sémantickej rovine. Pravdaže, pri gramatickej kategórii šiel jazykový vývin ďalej nielen smerom k vyššej miere abstrakcie, lež aj k presnému vyprofilovaniu sa gramatickej kategórie na rozdiel od lexikálnej kategórie, a to v sémantickej, ako aj vo výrazovej rovine. Gramatická kategória životnosti/neživotnosti sa etablovala v rámci podstatných mien mužského rodu a tým značne obmedzila sféru svojho pôsobenia v okruhu podstatných mien. Pritom pól životnosti (z protikladu životnosť - neživotnosť) sa v rámci významu "živá bytosť" zúžil a obmedzil sa iba na pomenovania mužských osôb; len v jednotnom čísle pomenovaní mužských živých bytostí sa životnosť ako gramatická kategória

uplatnila aj pri pomenovaniach zvierat v mužskom rode. Tejto gramatickej kategórii v iných jazykoch zodpovedajú rozličné klasifikátory ako osobitné morfematické signály životnosti, resp. neživotnosti, pričom podtrieda zvieracích pomenovaní aj v iných jazykoch stojí na hranici medzi životnými a neživotnými menami. Ako ukazuje V. Krupa (1980, s. 95-96), napríklad v modernej vietnamčine jestvuje osobitný klasifikátor pre označenia životných a osobitný pre označenia neživých objektov. Na druhej strane vo viacerých jazykoch Oceánie jestvuje klasifikátor pre osobné mená a ďalší klasifikátor pre pomenovania zvierat a neživých predmetov. Naproti tomu moderná indonézština má samostatné klasifikátory pre mená ľudských bytostí, pre mená zvierat a pre pomenovania neživých predmetov (ibid., s. 98).

Sémantická profilácia gramatickej kategórie životnosti/neživotnosti v stredoslovenských nárečiach a v spisovnej slovenčine, tak ako sme ju charakterizovali v predchádzajúcich riadkoch, bytostne súvisí s jej tvarovou profiláciou, ináč by o gramatickosti tejto kategórie ani nemohla byť reč. Táto pevná súvzťažnosť gramatického významu s gramatickou formou tvorí podstatu gramatickej kategórie životnosti. Gramatická životnosť v spisovnej slovenčine sa prejavuje týmito formálnymi znakmi: 1. homonymia pádových prípon v genitíve a akuzatíve jednotného aj množného čísla: chlap-a, hrdin-u - chlap-ov, hrdin-ov; 2. homonymia pádových prípon v datíve a lokáli jednotného čísla: chlap-ovi, hrdin-ovi; 3. jestvovanie bezpredložkového tvaru datívu jednotného aj množného čísla; 4. analogické morfológické pomery ako pri substantívach sú aj pri osobných zámenách 1., 2. a 3. osoby v jednotnom aj v množnom čísle (niet tu iba homonymie datívu a lokálu pri týchto zámenách v množnom čísle a pri zámene on a ono v jednotnom čísle); 5. jestvovanie osobitných životných tvarov pri kongruentných základných číslovkách v nominatíve:

dvaža žiaci (proti: dva stromy), piati žiaci (proti: päť stromov, ale aj päť žiakov), dvadsiati dvaža žiaci (proti: dvadsaťdva stromov, ale aj dvadsaťdva žiakov); 6. homonymia pádových prípon v genitíve a akuzatíve jednotného aj množného čísla životných substantív vyvoláva homonymiu kongruentných adjektív a adjektíválií: dobrého človeka - dobrých ľudí (rovnako aj: chápajúceho - chápaúcich, vyšetreného - vyšetrených, jedného - jedných, druhého - druhých, toho - tých, takého - takých, tvojho - tvojich atď.).

Vo všetkých prípadoch máme pred sebou výrazné formálne rozdiely. Najvýraznejší formálny znak - homonymia pádových prípon genitívu a akuzatívu jednotného aj množného čísla - zreteľne odlišuje životné podstatné mená od neživotných, v ktorých zasa ide o homonymiu nominatívu a akuzatívu jednotného aj množného čísla: buk - buky, stupeň - stupne (a v množnom čísle v nominatíve a akuzatíve aj jastraby, jelene). Na formálnych základoch stojí aj odôvodnenie uvedenej formálnej zhody genitívu a akuzatívu jednotného aj množného čísla životných substantív. Podľa F. Mika (1962, s. 44) dôvody treba hľadať v syntaxi, a teda v potrebe formálne odlíšiť pri mužských životných menách nominatív ako pád sémantického subjektu a akuzatív ako pád sémantického objektu, t. j. zásahu: Učiteľ-0 chváli žiak-a. "A tak sa v minulosti nahradila stará akuzatívna prípona, homonymná s príponou nom. sg., novou príponou, prevzatou z gen. sg." Naproti tomu obojstranný výskyt neživotných mužských substantív pri prechodnom slovese (Blesk-0 zasiahol strom-0.) je podľa autora zriedkavý, preto tu homonymia nominatívu a akuzatívu jednotného čísla, zdedená z východiskového stavu nášho jazyka, nie je na prekážku.

Ako sme videli pri rozbere lexikálnej kategórie životnosti v spisovnej slovenčine, životnosť na lexikálnej rovine jazykového systému sa bohato prestupuje so životnosťou na gramatickej rovine.

To sa osobitne týka pevne ustálených formálnych rozdielov medzi životnými a neživotnými maskulínami v prípadoch typu v Detvanovi - v Detvane, po Jánovi - po Jáne, o Petrovi - o Liptovskom Petre, ale najmä početných homonymných pomenovaní typu čistič - množné číslo čističi (životné) a čističe (neživotné), ktoré predstavujú veľmi živý, rozvíjajúci sa súbor pomenovaní v systéme súčasného spisovného slovenského jazyka. Lexikálna, ako aj gramatická kategória životnosti sa tak účinne zapája do živého prúdu významovo-výrazovej diferenciácie pomenovaní, ako aj do neprestajného obohacovania slovnej zásoby súčasnej spisovnej slovenčiny.

Literatúra

KACNELSON, S. D.: Tipologija jazyka i rečevoje myšlenije. Lenin-grad, Nauka 1972. 216 s.

KAČALA, J.: Významová a výrazová diferenciácia pomenovaní z hľadiska gramatickej kategórie životnosti. In: Studia Academica Slovaca. 26. Prednášky XXXIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava, Stimul 1997, s. 78-85.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala - M. Pisárčiková. 3., doplnené a prepracované vyd. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV 1997. 944 s.

KRUPA, V.: Jednota a variabilita jazyka. Bratislava, Veda 1980. 168 s.

KURYLOWICZ, J.: O rozwoju kategorii gramatycznych. Kraków, Polska akademia nauk - Oddzial w Krakowe 1968. 31 s.

MIKO, F.: Rod, číslo a pád podstatných mien. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1962. 256 s.

Status okazionalizmu v hovorenej slovenčine

Slovná zásoba je viacdimenzionálne diferencovateľný systém. V dimenzii centrálnych a periférnych prvkov lexiky nachádza svoj výraz protiklad bežného a zvláštneho, známeho a nového, frekventovaného a neopakovaného, používaného a jedinečného. Zvlášť, nové a jedinečné javy sú nielen v reči vždy nápadné. K pragmaticky príznakovým pomenovaniám (Slančová, 1998) patria nepochybne práve z dôvodu novosti, jedinečnosti a neočakávanosti okazionalizmy.

V "okazionalistických" prácach (pozri Liptáková, 1998 B) sa pri definičnom vymedzení okazionalizmov a ich začlenení do slovnej zásoby daného jazyka vychádza z troch základných vzťahov: zo vzťahu k jazykovému systému, k jazykovej norme a k jazykovému úzu.

Podľa vzťahu k jazykovému systému sa okazionalizmy bezvýnimočne hodnotia ako nové jednotky reči. Vlastnosť novosti ich veľmi úzko spája s neologizmami ako novými jednotkami jazyka a parolová príslušnosť ich zároveň od nich odlišuje.

Podľa vzťahu k jazykovej norme sa u jednotlivých autorov objavuje rozličné chápanie rozsahu okazionalných slov. Možno hovoriť o užšom a širšom chápaní okazionalizmov (Buzássyová, 1990). V prvom prípade sa za okazionalizmy považujú iba individuálne autorské slová, t. j. zámerné porušenia jazykovej normy, (Chanpira, 1966; Zemskaia, 1992) alebo, naopak, iba zákonité doplnenia prázdnych miest v slootovom

systéme (Kastovsky, 1982; Uluchanov, 1984). Pri širšom chápaní sa k okazionalizmom zaraďujú jednak príležitostné slová, t. j. svojrázne kombinácie prvkov jazykového systému, ktoré sa od slovotvornej normy istým spôsobom odkláňajú, ako aj tzv. potenciálne slová, t. j. normatívne realizácie systémových možností, tvorené podľa produktívnych slovotvorných typov (Lopatin, 1973; Buzássyová, 1979, 1990; Martincová, 1985).

Podľa vzťahu k jazykovému úzu sa okazionalizmy odlišujú od slov fixovaných jazykovou praxou. Na rozdiel od tzv. uzuálnych slov nie sú okazionálne výrazy súčasťou spoločenského či kolektívneho jazykového úzu, ale vyskytujú sa iba jednorazovo v reči individuálnych hovoriacich. Vnútro- a mimojazykovo akceptabilné okazionalizmy môžu perspektívne vlastnosť neuzuálnosti, a teda aj okazionalnosti, stratiť.

Pri skúmaní okazionalizmov v súčasnej hovorenej slovenčine vychádzame z ich širšieho chápania. Naše východisko sa zhoduje s tvrdením O. Martincovej (1985, s. 22), že širšie chápanie okazionalizmov je podporené komunikačným aspektom ich skúmania, pretože okazionalizmy nie sú iba špecifickými prostriedkami umeleckých textov, ale vznikajú v rôznych typoch komunikačných situácií.

V našom výskume (Liptáková, 1998 B) sme sa zamerali na nekonvenčné rečové správanie sa komunikantov v hovorenej reči. Komunikačno-lingvistickou analýzou 1300 jedinečných lexikálnych jednotiek odhaľujeme jednak komunikačné súvislosti vzniku a fungovania okazionalizmov v hovorenej komunikácii (autora okazionalizmu, jeho vzťah k novému pomenovaniu, typ komunikačnej situácie, v ktorej okazionalizmus tvorí, a ko-

munikačný zámer, s ktorým ho tvorí) (Liptáková, 1998 A), ako aj slovotvormotivačné (Furdík, 1993) rysy vzniknutých okazionalizmov, a to v konfrontácii s tvorením nových jednotiek jazyka (pozri napr. Liptáková, 1999).

Na základe takejto analýzy zachyteného korpusu okazionalných slov sa v našom príspevku pokúsime o definičné vymedzenie okazionalizmu vznikajúceho v hovorenej komunikácii.

Pri úvahách o statuse okazionalizmu v hovorených komunikátoch vychádzame zo všeobecných definičných vlastností okazionalizmu podľa A. G. Lykova (1976) a zo zistení K. Buzássyovej (1990) o odstupňovanej miere ich prítomnosti v rozličných typoch okazionalizmov. A. G. Lykov (op. cit.) uvádza deväť príznakov odlišujúcich okazionalne slovo od uzuálneho: 1. príslušnosť k reči, 2. utvorenosť (nereprodukovanosť), 3. slovotvorná odvodenosť, 4. nenormatívnosť, 5. funkčná jednorazovosť, 6. expresívnosť, 7. nominačná fakultatívnosť, 8. synchrónno-diachrónna difúznosť, 9. individuálna príslušnosť.

Okazionalne slová sa zhodne chápu ako špecifický rečový jav. Sú to teda slová, ktoré vznikajú príležitostne v momente reči (Martincová, 1985, s. 20). Príslušnosť k reči považuje A. G. Lykov (1976, s. 11) za najširší a najzávažnejší príznak okazionalneho slova a ostatné príznaky za konkréti- záciu tejto najvšeobecnejšej vlastnosti. Naše skúmanie "hovorených" okazionalizmov v slovenčine potvrdilo, že okazionalizmy sú fakty reči, pretože vznikajú priamo v texte a pre potreby textu: napríklad ak moderátorka v prúde reči nazve divákov, ktorí držia palce súťažiacim, *palcodržačmi*, dosahuje tým ozvláštnenie i úspornosť vyjadrenia alebo ak sa

v spontánnom súkromnom dialógu pomenuje morské akvárium pre kosatky *kosatkáreň*, tvorí sa v danej chvíli výstižný a úsporný výraz.

Utvorenosť, čiže nereprodukovanosť, okazionalizmu je v protiklade s reprodukovanosťou uzuálnych slov, t. j. s funkčnou opakovateľnosťou v hotovom tvare. Ako je známe a ako potvrdila i analýza "hovorených" okazionalizmov, za priaznivých vnútro- a mimojazykových podmienok sa príležitostne utvorené slovo môže začať v komunikácii reprodukovať (nielen v celospoločenskej, ale aj v skupinovej či rodinnej komunikácii). V takom prípade sa však okazionálny príznak zoslabuje a daný výraz sa začína v konkrétnom prostredí zaraďovať k bežným prvkom slovnej zásoby. Napr. adjektívum "*nanervený*" s významom "nervózny" utvorené dieťaťom sa začalo v rodine reprodukovať a stalo sa súčasťou rodinného komunikačného kódu. Podobne sa z okazionalizmu "*huboto*", čiže "rizoto s hubami", stal rodinný idiolektizmus.

Okrem príslušnosti k reči a nereprodukovanosti považujeme za absolútne platnú definičnú vlastnosť "hovorených" okazionalizmov synchrónne uvedomovanú vlastnosť neuzuálnosti. Použitie okazionálneho slova totiž neprekračuje rámec individuálneho kontextu a prípadnou uzualizáciou slovo okazionálny charakter stráca. Okazionalizmy ako neuzuálne lexikálne jednotky sú teda tvorené v jedinečnom komunikáte (niekoľko príkladov z bežnej komunikácie: *odprieteliť sa* - " prestať sa s niekým priateliť", *zinterniť sa* - "stať sa interným pracovníkom", *jogurtár* - "kto obľubuje jogurty", *chlebíkovač* - "sendvičovač, prístroj na prípravu obložených sendvičov"...). Z pove-

daného vyplýva, že na osi systém - norma - úzus - text sa okazionalizmy viažu na posledný článok reťaze (Martincová, 1985, s. 20).

Nominačná fakultatívnosť sa považuje za absolútne platnú definičnú vlastnosť okazionalizmov (Lykov, 1976, s. 25; Buzássyová, 1990, s. 71). Ide o príznak ukazujúci na odlišný charakter nominácie pri okazionalizme a neologizme. Okazionalizmy totiž zriedka pomenúvajú nové predmety a javy skutočnosti, t. j. z hľadiska nominácie sú fakultatívnym, nie záväzným faktom, pretože vznikajú ako široko chápané synonymá k jestvujúcim jazykovým vyjadreniam. Ak by sme odhliadli od špecifických stupňov jazykového vedomia (Horecký, 1991), mohli by sme za absolútne platnú vlastnosť "hovorených" okazionalizmov považovať i nominačnú fakultatívnosť. U detí predškolského veku, t. j. u autorov so spontánnym jazykovým vedomím, s nerozvinutou komunikačnou kompetenciou, však tvorba okazionálneho výrazu často nie je fakultatívnym, ale jediným spôsobom pomenovania javu. Na danom stupni ovládania jazyka dieťa niekedy jednoducho nepozná uzuálne synonymné vyjadrenie a práve z toho dôvodu utvára okazionalizmus: napríklad mušku ako časť mieridla dieťa nazýva *namierka*, televízneho hlásateľa *hovorič*, miesto spojenia auta a prívesu *zapo*, murovanú ohradu *zámurie* atď.

Slovotvornú odvodenosť považujeme za vlastnosť, ktorá pri "hovorených" okazionalizmoch neplatí absolútne. Počas výskumu sme sa presvedčili, že slovotvorná motivácia pri vzniku okazionálnych pomenovaní nesporne dominuje, no sú prípady, keď nový rečový fakt vzniká príležitostne na základe imitatívnej motivácie (napr. "Tvoje vlasy *ňovajú* ako zá-

Definičnú vlastnosť nenormatívnosti hodnotíme takisto ako graduálnu. V širšom chápaní okazionalizmov, t. j. zahrňujúc pod ne i potenciálne slová tvorené podľa produktívnych slovotvorných typov, nemôže nenormatívnosť platiť absolútne (porov. Buzássyová, 1990, s. 71). Časť zachytených okazionalizmov tvoria práve deriváty a kompozitá zodpovedajúce slovotvornej norme a vznikajúce podľa produktívnych slovotvorných postupov a typov (názvy osôb: $Z_S + -ár$; názvy miesta: $Z_{SV} + -áreň$; názvy deja: $Z_V + -nie$, $Z_V + -(a)čka$, internacionálne zloženiny; dejové pomenovania: $Z_S + -ovať...$).

Funkčná jednorazovosť okazionalizmu znamená slovami A. G. Lykova tvorbu slova na jedno použitie (1976, s. 18). Túto vlastnosť autor relativizuje tvrdením, že hovoriaci môžu niekedy nezávisle od seba tvoriť tie isté okazionálne slová

(pozri i Chanpira, 1966, s. 156; Martincová, 1985, s. 21). Náhodne zhodné tvorenie okazionalizmov zisťujeme i v našom materiáli. Zaznamenávame i jav tzv. okazionalnej synonymie, keď sa identický pojem označuje viacerými synonymnými, nezávisle utvorenými, výrazmi (často ide o nepatrne sa odlišujúce slovotvorné synonymá): kto tipuje - *tipovač* i *tipér*; sprievodca vo vlaku - *štikač*, *štikátor*, *štikmajster* i *kliešťikár*; kto je pod papučou - *papučiar*, *podpapučiar* i *papučista*; vreckovka - *fukovka*, *fukačka*, *nosovník*, *smrkadlo*, *smrkelník*...

V skúmanom type okazionalizmov sa graduálnym charakterom vyznačuje i definičná vlastnosť individuálnej príslušnosti. Väčšina "hovorených" okazionalizmov nemá všeobecne známeho autora, snád' s výnimkou populárnych humoristov, hercov či moderátorov v mediálnej komunikácii. Príslušnosť k individuálnemu autorovi považujeme za jednu z vlastností (ďalšími sú nominačná fakultatívnosť a funkčná jednorazovosť), ktorých nerovnaká miera prítomnosti odlišuje okazionalizmy vznikajúce v bežnej komunikácii od autorských (umeleckých, esejistických, čiastočne publicistických) okazionalizmov.

Expresívnosť sa považuje za záväznú vlastnosť okazionalizmov. E. Chanpira (1972, s. 256) tvrdí, že "okazionalizmy sú vždy expresívne, pretože každá deformácia jazykovej normy, každá aktualizácia (deautomatizácia) je nevyhnutne expresívna". Keďže vytvorenie okazionalneho slova je výsledkom subjektívnej reakcie človeka na istý úsek reality, nazdávame sa, že každý okazionalizmus je prinajmenej implicitne expresívny. Stupeň explicitne manifestovanej expresivity

(zvukovej, slovotvornej, významovej, kontextovej) sa musí pri každom okazionálnom slove posudzovať osobitne. Systémovo i empiricky prediktabilné neuzuálne výrazy bývajú v danej situácii menej nápadné, t. j. smerujú k neexpresívnosti.

V súvislosti s nápadnosťou okazionalizmov vyčleňujeme ako ich osobitnú vlastnosť neprediktabilnosť. "Hovorený" okazionalizmus všeobecne je pre prijímateľa nezvyčajný, neočakávaný prvok v replike komunikačného partnera. Stupeň neočakávanosti však opäť súvisí s tým, či je daný neuzuálny výraz systémovo predpovedateľný a či je takto vnímaný i recipientom.

Synchrónno-diachrónna difúznosť, t. j. schopnosť okazionalizmov byť indikátormi synchrónnej a diachrónnej dynamiky v slovnej zásobe (Buzássyová, 1990), sa prejavila i pri skúmaní "hovorených" okazionalizmov. Zachytený súbor okazionalizmov doložil produktívnosť viacerých slovotvorných typov v súčasnej lexike. Okazionalizmy sú síce periférne, no zároveň dynamické fakty reči, pretože sa nimi často aktivizuje dobovo aktuálna lexika (porov. Buzássyová, 1990, s. 69). Pečať dobovej aktuálnosti nesú napríklad depropriálne okazionalizmy (*mečiarovky* - "za Mečiara postavené úseky diaľnice"; *patejdlovka* - "Patejdlova platňa"; *nekalvodovať* - "neoponovať Kalvodovi"; *šarišizácia* - "prehnané zdôrazňovanie regiónu", *kevin* - "popletený ako rovnomenná filmová postava"; *esdebák* - "salezián, podľa skratky SDB"; *emdežetková čokoláda* - "čokoláda k MDŽ"; *avonista* - "predajca firmy Avon"; *švepsnúť si* - "vypiť si nápoj Schweppes"; *oamwayovať* - "zásobiť výrobkami firmy Amway" atď. V čase vysielania televízneho seriálu Manuela vznikla dokonca k menu hlavnej hrdinky

a k rovnomennému názvu seriálu okazionálna paradigma (*manue-
lovať sa* - "sledovať seriál", *manuelistka* - "pravidelná di-
vážka seriálu", *manuelychtivý divák*, *zmanuelizovaný* - "po-
sadený seriálom", *manuelský tik* - "pohodenie hlavou typické
pre hrdinku", *Maňa* - "skrátene hrdinkinho mena").

Synchrónno-diachrónnu difúznosť pokladáme skôr za vlas-
tnosť determinujúcu postavenie a význam okazionalizmov
v slovnej zásobe daného jazyka, než sa ich definičnú vlas-
nosť, preto ju v zhrňujúcom definičnom vymedzení okazi-
nalizmov vznikajúcich v hovorených komunikátoch neuvádzame.

V duchu predchádzajúcich úvah priradujeme "hovoreným"
okazionalizmom v slovenčine tri absolútne platné definičné
vlastnosti (príslušnosť k reči, nereprodukovanosť, neuzuál-
nosť) a osem graduálne platných definičných vlastností (no-
minačná fakultatívnosť, slovotvorná motivovanosť, nenorma-
tívnosť, viazanosť na kontext, funkčná jednorazovosť, indi-
viduálna príslušnosť, expresívnosť, neprediktabilnosť). Uka-
zuje sa, že okazionalizmy ako príznakovú vrstvu slovnej zá-
soby treba diferencovať podľa komunikačnej sféry, v ktorej
vznikajú, a napriek nesporným spoločným znakom možno hovoriť
o osobitných typoch okazionalizmov, v našom prípade o okazi-
onalizmoch vznikajúcich v spontánnej hovorenej reči. "Hovo-
rené" okazionalizmy plnia špecifické komunikačné funkcie
(Liptáková, 1998 A). Kým individuálne autorské slová, vznikajúce
v umeleckých, esejistických či literárno-publicistických textoch, sú zámerným tvorivým ak-
tom, ozvlášťňujúcim a estetizujúcim text, okazionalizmy
v spontánnej hovorenej reči uspokojujú skôr prozaickejšie
komunikačné potreby súvisiace s vekom autora (osobitné pos-

tavenie majú detské okazionalizmy, ktoré uspokojujú predovšetkým primárnu pomenovaciú potrebu) a s prostredím komunikácie (v súkromných rozhovoroch vznikajú spontánne ako prostriedok komunikačnej ekonómie a výstižnosti i ako prostriedok emocionalizácie vyjadrenia, vo verejnej komunikácii stúpa zámernosť ich tvorenia s cieľom humorne oživiť komunikát, vyjadriť hodnotiaci postoj alebo uplatniť komunikačnú skratku).

Literatúra

BUZÁSSYOVÁ, K.: O vzťahu potenciálnych a príležitostných odvodených slov k jazykovej norme. In: Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1979, s. 124 - 127.

BUZÁSSYOVÁ, K.: Okazionálna slovo tvorba ako indikátor synchronnej a diachronickej dynamiky. In: Metódy výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov. Zost. V. Blanár. Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1990, s. 63 - 73.

FURDÍK, J.: Slovo tvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča, Modrý Peter 1993. 200 s.

HORECKÝ, J.: Jazykové vedomie. Jazykovedný časopis, 42, 1991, s. 81 - 88.

CHANPIRA, E.: Ob okkazionalnom slove i okkazionalnom slovoobrazovanii. In: Razvitije slovoobrazovanija sovremennogo russkogo jazyka. Red. E. A. Zemskaja - D. N. Šmeľov. Moskva, Nauka 1966, s. 153 - 166.

CHANPIRA, E.: Okkazionalnye elementy v sovremennoj reči. In: Stilističeskiye issledovanija. Red. V. D. Levin.

Moskva, Nauka 1972, s. 245 - 317.

KASTOVSKY, D.: Wortbildung und Semantik. Düsseldorf, Pädagogischer Verlag Schwann 1982, s. 151 - 168.

LIPTÁKOVÁ, E.: Komunikačno-pragmatická dimenzia okazionalizmov v hovorených prejavoch. Slovenská reč, 63, 1998 (A), č. 1, s. 30 - 38.

LIPTÁKOVÁ, E.: Okazionalizmy v hovorenej komunikácii. /Kandidátska dizertácia./ Bratislava 1998 (B). 173 s. (príloha 62 s.). Univerzita Komenského. Filozofická fakulta.

LIPTÁKOVÁ, E.: Neužúalné pomenovania osôb. Slovenská reč, 64, 1999, č. 1, s. 3 - 12.

LOPATIN, V. V.: Roždenije slova. Neologismy i okazionalnyje obrazovanija. Moskva, Nauka 1973. 152 s.

LYKOV, A. G.: Sovremennaja russkaja leksikologija. (Russkoje okazionalnoje slovo). Moskva, Vysšaja škola 1976. 118 s.

MARTINCOVÁ, O.: Okazionální pojmenování a jejich tvoření v současné češtině. In: Filologické studie Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy. XIII. Praha 1985, s. 19 - 31.

SLANČOVÁ, D.: K pragmatickej charakteristike slovnej zásoby. In: Jazyk a kultura vyjadřování. Milanu Jelínkovi k pětasedmdesátinám. Ed. P. Karlík. M. Krčmová. Brno, Masarykova univerzita 1998, s. 185 - 191.

ULUCHANOV, I. S.: Uzualnyje i okazionalnyje jedinicy slovoobrazovatelnoj sistemy. Voprosy jazykoznanija, 1984, s. 44 - 54.

ZEMSKAJA, E. A.: Slovoobrazovanie kak dejatel'nost'. Moskva, Nauka 1992.

Limity slobody alebo o estetickkej norme.

Peter Michalovič

"Tvorba vychádza zo zadúšaných hrdiel. Dokonca aj vo vlastnom jazyku, napríklad vo francúzštine, je nová syntax cudzím jazykom v tomto jazyku. Ak tvorcovi nezvierajú hrdlo nemožnosti, nie je tvorcom. Tvorca je ten, kto vytvára svoje vlastné nemožnosti a zároveň tvorí. Ako hovorí McEnroe, nachádzame tak, že narážame hlavou o múr. Treba otôkať múr, pretože keby sme nemali rad nemožností, nebola by úniková cesta, to východisko, ktorým je tvorba, tá sila nepravdy, ktorá vytvára pravdu. Práve preto, že bežné vnímanie a bežné názory sú pevné, geometrické, treba písať v tekutom alebo plynnom stave. Bergson to robil vo filozofii, Virginia Woolfová a James Joyce v románoch, Renoir vo filme (a experimentálny film zašiel veľmi ďaleko v skúmaní stavov hmoty)."

Gilles Deleuze

Čo je to norma? Aké druhy noriem poznáme? Čím sa jednotlivé druhy noriem vzájomne odlišujú? Môžeme hovoriť aj o estetickkej norme? A ak áno, čím sa vyznačuje? Máme pred sebou prepletenec otázok, ktorý sa pokúsime rozplieť. Nebude to jednoduché, pretože problém normy intenzívne zaujíma filozofické myslenie prinajmenšom posledné dve storočia. "Foucault konštatuje, že na prelome 18. a 19. storočia sa zdravie, vzdelanie, výroba,

hygiena, kriminalita, architektúra, urbanizmus, bývanie a celý život človeka dostávajú pod dohľad normy." ¹ Je preto pochopiteľné, že o norme sa viedli a vedú siahodlhé diskusie, ktorých koniec je zatiaľ v nedohľadne. Napriek všetkým týmto ťažkostiam sa pokúsime ponúknuť jeden názor, ktorý vychádza aj z našej domácej- českej a slovenskej tradície. A to aj s tým rizikom, že s problémom estetickkej normy sa budeme zaoberať len v súvislosti s umením.

Kde však začať? Otázka nanajvýš potrebná, pretože od počiatku sa nám ponúka niekoľko možných prístupov k riešeniu tejto problematiky. Normu možno reflektovať z pozície výsostne metafyzickej a v tomto prípade by sme sa mali zamerať na odhalenie toho, čo je všetkým druhom vlastné, čo takpovediac tvorí ich esenciu, ktorá odoláva dejinným metamorfózam, je kontrafaktická a opakujúca sa bezo zmeny. Tento spôsob reflexie je nepochybne veľmi lákavý, ale po skúsenosti súčasného filozofického myslenia rezignujeme pred hľadaním definitívneho základu či pôvodu, toho, čo výstižne vyjadruje nemecký termín "**Grund**". Oproti tomuto prístupu môžeme postaviť empirické skúmanie, ktoré sa svojou podstatou bráni akejkoľvek metafyzickej špekulácii. Empirické skúmanie sa pokúša vzájomnou komparáciou rôznych sociálnych a kultúrnych systémov získať podstatu normy. Avšak aj tento prístup má svoje obmedzenia, ktoré spočívajú v tom, že to, čo takto získame, je vždy viazané na určitú konkrétnu societu a konkrétny historický čas. A okrem toho väčšinou sa takto pomenujú len určité parciálne vlastnosti toho-ktorého systému kultúrnych noriem, pričom otázka: "Čo je norma?" zostáva nezodpovedaná. Čo nám teda zostáva? Iste by sme mohli v enumerácii prístupov pokračovať ďalej, avšak zdá sa nám,

že by sme mohli začať priamo pomenovaním toho stanovisko, z pozície ktorého budeme problematiku normy artikulovať.

Zo všetkých možných prístupov sa nám najproduktívnejší zdá ten, ktorý sa odvíja z tradície francúzskeho sociologického myslenia. Za jeho zakladateľa sa považuje významný sociológ Émile Durkheim, ktorý normu definoval ako *"každý druh jednání, ustálený nebo ne, schopný vnějšího tlaku na jedince"*.² Norma je teda niečo, čo na nás vykonáva tlak zvonka, to znamená, že norma je to, čomu sa vedome alebo nevedome v procese sociokultúrneho vývoja musíme podriaďovať. Čo to však znamená, ak konštatujeme, že norma pôsobí ako tlak zvonka? Veď aj to, čomu sa tradičnou terminológiou hovorí prírodný zákon na nás pôsobí zvonka, či chceme alebo nechceme, prírodné zákony musíme rešpektovať, môžeme ich využívať, ale nemôžeme ich svojvoľne meniť. Napriek tomu však pociťujeme, že existuje nejaká diferenciacia medzi normou a zákonom. Pokúsme sa ju teraz metodicky jasne artikulovať. K tomu nám môže pomôcť výstižný príklad, ktorého autorom je francúzsky etnológ Claude Lévi-Strauss. Vo svojich rôznych textoch uvádza tento zvláštny trojuholník.³ Na jeho vrchole stojí surové mäso. V ľavom dolnom rohu mäso zhnité a naopak v pravom dolnom rohu varené, alebo ak chcete, môže tam byť aj mäso pečené. Ak si všimneme jednotlivé izolované prvky, tak nám tento tento príklad nepovie nič. Ak si však budeme všímať vzťahy, ktoré uvádzajú prvky do vzájomných relácií, tak nám môže povedať veľmi veľa, dokonca toľko, že sa môže stať kľúčom k metodickému rozlíšeniu medzi normou a zákonom. Tak teda, surové mäso môže byť spracované tak, že jednoducho zhnie. V tomto prípade nemusíme vynaložiť žiadnu námahu, stačí, keď surové mäso necháme vonku na vzduchu a ostatné za nás zariadi príroda. Ale surové mäso môže byť spracované aj

inak, a to tak, že sa uvarí alebo upečie. Spôsoby, ktorými to môžeme urobiť, je veľké množstvo. Ak si zalistujeme v lepšej kuchárskej knihe, zistíme, že mäso môže byť spracované na francúzsky, maďarský, čínsky, anglický a mnohé iné spôsoby. Na jednej strane máme teda zhnité mäso, ktoré do jeho podoby spracovala príroda, na strane druhej máme varené alebo pečené (inak upravené) mäso, ktoré do tejto podoby spracovala kultúra. Dôležité pre tieto dve odlišné možnosti spracovania toho istého materiálu je to, že prírode patrí to, čo je spontánne a **univerzálne**, kdežto kultúre zase patrí to, čo je viac alebo menej arbitrárne a **normatívne**. Príroda vždy a všade spracováva mäso len jediným spôsobom a to tak, že ho nechá zhnúť. Tento spôsob je univerzálny a má povahu zákona, ktorý sa vždy a všade presadzuje rovnako. Naproti tomu kultúra spracováva mäso rôznymi spôsobmi, pričom tieto spôsoby sa vzájomne odlišujú.

Ak zostaneme v rámci jednej kultúry a pozrieme sa do jej dejín, tak aj v jednotlivých systémoch kultúrnych noriem môžeme zaznamenať pohyb. Zistíme, že normy sa vyvíjajú, nie sú to teda nijaké strnulé a nemenné vzory. Kultúra sa oproti prírode vyhraňuje ako to, čo vykazuje vlastnosti normy. Za základný atribút takto chápanej normy môžeme považovať to, že je lokálna, že vzniká, pôsobí a mení sa v interindividuálnom priestore. Videné v takejto súvislosti sú jednotlivé kultúry systémami noriem rôzneho stupňa záväznosti a stability.

Opozícia **príroda/kultúra**, ktorá môže byť substituovaná opozíciou **zákon/norma** a napokon špecifikovaná opozíciou **univerzálne/lokálne**, nám poskytla metodický nástroj k pochopeniu toho, čím sa norma odlišuje od prírodného zákona. Na úvod nám takéto vymedzenie postačí a teraz by sme sa chceli detailnejšie

venovať rôznym typom noriem. Skôr, ako k tomu pristúpime, považujeme za nevyhnutné uviesť, že druhy noriem, o ktorých bude reč, netvorí žiadnu uzavretú typológiu, sú len príkladmi, ktoré pars pro toto môžu zastupovať celé triedy.

Zo všetkých spoločenských noriem je takmer ideálnym príkladom právna norma. Práve preto naše uvažovanie o jednotlivých typoch noriem začneme právnou normou, ona poslúži ako kritérium, podľa ktorého budú iné druhy noriem porovnávané. Ak si budeme všímať vyspelé demokratické systémy, ktoré sú často označované aj ako právne štáty, tak potom zistíme, že právna norma v nich zohráva úlohu regulátora rôznych oblastí spoločenského života par excellence a tejto funkcii je podriadená aj jej povaha.

Prvým príznakom, ktorým sa právna norma vyznačuje je ten, že je výtvorom určitej skupiny expertov a jej zavedenie do praxe prechádza prísnymi procedúrami. Akonáhle je právna norma zavedená, platí bezvýhradne pre všetkých občanov, ktorých sa dotýka. Právna norma v nezmenenej podobe platí od svojho zavedenia až to ten bod, keď dôjde k jej zmene alebo nahradeniu inou normou prípadne k jej definitívnemu zrušeniu. Tým sme sa dostali k charakteristike prvého príznaku právnej normy a tým je ten, že sa vyvíja diskontinuitne. Znamená to asi toľko, že právna norma je v určitom časovom momente prijatá a v určitom časovom bode zase novelizovaná alebo zrušená, pričom v intervale medzi týmito časovými bodmi nezaznamenáme žiaden vývoj alebo pohyb. Právna norma, pokiaľ nie je zmenená zvonka, sa vyznačuje iterabilitou, ktorá bezo zmeny opakuje jej identitu. Nepozná plynulé zmeny, všetky zmeny sa v nej dejú skokovo. V tejto súvislosti je potrebné ešte povedať aj to, že právna norma platí pre určité

miesto-územie, a toto je obvykle totožné s určitým štátnym útvarom, napr. Slovenská republika, Česká republika atď.

Druhým dôležitým príznakom právnej normy je to, že obsahuje aj sankcie uplatňované v prípade jej porušenia, pričom všetky jej porušenia sú riešené vždy v prospech právnej normy. Ona funguje, povedané slovami teoretika práva Hansa Kelsena, ako schéma výkladu určitej udalosti. *"To, čo činí z udalosti právni alebo protiprávní akt, není její fakticita, její přirozené, to znamená kauzální zákonitostí určené bytí, uzavřené do systému přírody, nýbrž objektivní smysl, který je s tímto aktem spojený, význam, který má. Specificky juristický smysl, svůj zvláštní právní význam dostává průběh věci, o než jde, normou, která se na něj svým obsahem vztahuje, takže tento akt může být interpretován podle této normy."* ⁴

Posledným príznakom právnej normy je jej monopolizácia, vo vyspelých demokratických štátoch pôsobí jeden systém noriem pre určitú oblasť života spoločnosti, a je záväzný pre všetkých občanov daného štátu. Neexistuje, ako tomu bolo napríklad v štátoch s kastovým systémom, viacero paralelne pôsobiacich systémov právnych noriem, ktoré sa značne líšili. Príslušníci vyššej kasty mal oveľa väčšie práva ako príslušník nižšej kasty a taktiež sankcie voči porušovaniu právnej normy boli odlišné. V štandardných demokratických štátoch právna norma platí rovnako pre každého a tým sa vlastne eliminujú rozdiely.

Právne normy charakterizované diskontinuitou vývoja, vlastnými sankciami a monopolným postavením sú normami, ku ktorým sa najviac približujú rôzne výrobné, technické a technologické normy a úplne prekvapujúco aj spisovný, oficiálny či kodifikovaný jazyk (ďalej už len spisovný jazyk). Tým však vonkoncom nechceme

tvrdiť, že medzi právnou normou a spisovným jazykom neexistujú žiadne podstatné diferencie. Práve naopak, ide nám o to, aby sme ich jasne a presvedčivo ukázali.

Spisovný jazyk, ako uvádza klasik modernej lingvistiky Ferdinand de Saussure, vzniká vtedy, keď "civilizace v průběhu svého vývoje styk mezi lidmi zásobuje, vybere se jistou mlčenlivou dohodou jeden z existujících dialektů k tomu, aby byl nástrojem, který zprostředkuje vše, co se národa jako celku dotýka. Motivy této volby bývají různé: jednak se dá přednost dialektu oblasti, v níž civilizace nejvíce pokročila, jindy dialektu provincie, která má politickou hegemonii a v níž sídlí úřední moc; a jindy zase národu vnucuje svůj způsob vyjadřování panovnický dvůr. Po svém povýšení na stupeň jazyka oficiálního a obecného pak zůstává tento privilegovaný dialekt jen zřídka takový, jaký byl předtím." ⁵ Zamyslime sa chvíľu nad tým, čo nám chcel Saussure povedať. V prvom rade to, že spisovný jazyk má ambície homogenizovať vzájomne heterogénne dialekty, argoty a žargóny, chce byť akýmsi meta-jazykom, ktorý sa nad nimi domína a určuje ich charakter. Spisovný jazyk pôsobí ako centralizujúca, dostredivá sila, usiluje sa získať si monopolné postavenie na určitom území, väčšinou totožnom so štátnym útvaram. Ak neberieme do úvahy ten prípad, keď spisovný alebo oficiálny jazyk je mocensky vnútený, napr. angličtina v koloniálnej Indii, obvykle vzniká tak, že sa jeden z dialektov vyberie a povýši na úroveň spisovného jazyka. Saussure správne uvádza, že takýto dialekt len zriedkakedy zostáva v pôvodnej podobe. Je to dané aj tým, že zo slovníka a syntaxe, tvoriacich dialekt, sú určité prvky vylúčené a iné prvky, pochádzajúce z iného, obvykle mŕtveho, jazyka, sa do neho postupne začleňujú.

Vzniká tak hybrid, ktorého väčšia časť pochádza z domáceho dialektu a menšia časť z cudzieho jazyka. Ďalej je potrebné si všimnúť, že spisovný jazyk podľa Saussura vzniká na základe tichej dohody. Je to nepochybne správny postreh, my len k nemu dodávame, že táto dohoda nemusí byť až natoľko tichá. Spomeňme si na tzv. jazykový zákon, ktorý platí na Slovensku. Bol prijatý pred zrakom verejnosti a nestanovuje taxatívne len sféry používania spisovného jazyka, ale jeho súčasťou je aj oficiálne schválený slovník a gramatika. Na jednej strane sa tým dosahuje stabilita a homogenita jazyka, na druhej strane však takto reglementované formy robia jazyk statickým a značne konzervatívnym. Je všeobecne známe, že spisovný jazyk iba ťažko pripúšťa zmeny a že sa bráni inovácii.

Spisovný jazyk, a jazyk vôbec, pôsobí ako norma všetkých manifestácií reči, a ako taký má ambíciu odolávať testom jednotlivých prehovorov, ktoré chápe ako porušenie svojich noriem. V prípade spisovného jazyka takéto porušenie jeho noriem môže byť sankcionované celou škálou postihov. Najmiernejšou formou je upozornenie. Z vlastnej skúsenosti vieme, že keď sa pomýlime, tak nás často opravia, a práve pri takomto postupe pocítíme inak neviditeľnú moc jazykovej normy. Iným príkladom môžu byť znížená známka za pravopis. Existujú však ešte aj iné formy sankcií. Pozrime sa na situáciu, keď denníky uverejňujú listy čitateľov. Ak je list v súlade so stanoviskom redakcie, často je skúsenou rukou jazykového redaktora mierne upravený, sú z neho odstránené chyby, niektoré štylistické postupy sú vylepšené atď. Ak však list nemiestnym spôsobom polemizuje s líniou denníka, či dokonca otvorene a vulgárne nadáva redaktorom, redakcia pri jeho publikovaní väčšinou vonkoncom

nezasahuje do jeho gramatickej a štylistickej úrovne. Takýto postup má jediný cieľ: prípadná neznalosť gramatiky a štylistiky má pôsobiť príznakovo a spolu s obsahom samotného listu poukazovať na predpokladanú nízku inteligenčnú úroveň pisateľa. Veľmi ofenzívnou podobou intervencie do používania jazyka sú taxatívne vymedzené sankcie, ako napr. v prípade tzv. jazykového zákona na Slovensku, ktorý prejudikuje, že jeho porušenie inštitúciami a právnickými osobami sa bude trestať finančnými pokutami.

Povedali sme už, že spisovný jazyk sa pokúša získať monopolné postavenie, no napriek tejto ambícii nikdy nemôže dospieť k úplnému monopolu. Keď už pre nič iné, tak preto, že všade existuje literatúra a tá je, povedané slovami Rolanda Barthesa, permanetnou revolúciou jazyka. Nemusíme však uvádzať tento najkrajnejší prípad, pretože popri spisovnom jazyku prežívajú rôzne dialekty a iné jazyky. Práve preto môžeme ísť ešte ďalej a povedať, že spisovný jazyk nie je "jazyk jazykov", ale je len jeden z rôznych jazykov, ktorými komunikuje určitá societa. Jeho miesto nie je nad, ale vedľa iných jazykov. To, čo spravidla, priznajme si, že iba veľmi vágne označujeme termínom "národný jazyk" nie je nič iné, ako tkanivo, utkané z rôznych jazykov. Človek spravidla ovláda niekoľko takýchto jazykov, a to aj bez toho, aby si to uvedomoval. *"Dokonce i negramotný roľník v niejakém zapadákově, naivně pohroužený do stojatých vod své nezvratitelné existence, žil současně v několikerém jazykovém systému: v jednom jazyce se modlil (v církevní slovanštině), v druhém zpíval, doma mluvil třetím jazykem a když se jal někomu gramotnému diktovat žádost adresovanou zemskému úřadu, snažil se promluvit jazykem čtvrtým (úředním, "popisným"). To vše jsou*

rozdílné jazyky, které se liší i z hlediska abstraktně sociálně dialektových znaků. V rolníkově jazykovém vědomí však nedocházelo k jejich **konfrontaci**; rolník z jazyka do jazyka přecházel bezmyšlenkovitě, automaticky: každý jazyk byl pro něho nesporný na svém místě a místo každého jazyka bylo nesporné. Negramotný rolník neuměl pohlédnout na jeden jazyk (a příslušný slovesný svět) očima jiného jazyka (na jazyk všedního života a světa jazykem modlitby či písně a naopak)." ⁶ Příkladem sme už uviedli dosť, môžeme sa teraz pokúsiť o hlbšie vysvetlenie analógií a rozdielov. Spisovný jazyk, rovnako ako dialekty, argoty a žargóny, sú normatívne systémy, ktorým sa tak hovoriaci ako aj počúvajúci, adresant aj adresát musia podriaďovať. Sú to inštitúcie, pričom výnimočnosť jazyka oproti iným inštitúciám spočíva v tom, že "tyto instituce se týkají jedinců v určitých okamžicích. Žádná jiná než jazyk však není určena všem a nevyžaduje, aby se jí každý účastnil a měl na ni vplyv. Většinu institucí zle zkorigovat a pozměnit promyšleným a vědomím zásahem. U jazyka to možné není, ani pro akademie." ⁷ Jazyk, donedávna považovaný za nevinný a transparentný nástroj komunikácie a reprezentácie nadobudol hrúbku, metaforicky povedané spolu s Michelom Foucaultom, oťažiel bytím a začal klásť odpor. Pôsobí ako skrytá, rozptýlená moc, nevedome pôsobiaca norma. Podľa Rolanda Barthesa je jazyk "prostě fašistický. Neboť fašizmus nezáleží v tom, že se zakazuje něco říci, nýbrž v tom, že se nutí něco říkat." ⁸ Tieto slová platia tak pre spisovný jazyk, ako aj pre dialekty, argoty a žargóny. Jediný rozdiel je v tom, že ak v prípade spisovného jazyka sú jeho normy dané explicitne, teda ako ustálené, stuhnuté a kodifikované pravidlá, tak v prípade dialektov, argotov a žargónov máme do činenia so

živou silou, ktorá pôsobí nevedome a je veľmi dynamická. Rozdiel medzi nimi si môžeme vysvetliť na príklade dieťaťa a gramatika. Dieťa môže reprezentovať dialekt, argoty a žargóny. Gramatik zase môže reprezentovať spisovný jazyk a vzťah medzi nimi možno opísať takto: *"Dítě mluví správně svým mateřským jazykem a přitom by nedokázalo napsat jeho gramatiku. Gramatik ale není pouze ten, kdo zná pravidla určitého jazyka, protože ta pravidla zná i dítě, a přitom o tom neví: gramatik je ten, kdo ví, jak a proč to dítě ten jazyk umí."* ⁹

Pomaly môžeme uzatvoriť náš dlhý exkurz k jazyku, respektívne jazykom, ale skôr, ako to urobíme, považujeme za potrebné vysvetliť, prečo sa sme sa tak podrobne venovali práve jazyku, keď našou skutočnou témou je estetická norma. Dôvody sú prinajmenšom tri. Prvým dôvodom je to, že práve koexistencia spisovného jazyka a dialektov, argotov a žargónov v určitej kultúre poukazuje na paralelnú prítomnosť explicitne a implicitne fungujúcich normatívnych systémov v tej istej kultúre. Druhým dôvodom je to, že spisovný jazyk, dialekty, argoty a žargóny predstavujú vzácny príklad plurality, ktorá je príznačná aj pre systémy estetických noriem. A napokon, tretí dôvod súpochýva v tom, že v poslednom čase je umenie veľmi často prirovnávané k jazyku, o umení sa dnes hovorí ako o znakovom systéme. Pochopiť fungovanie estetickej normy v umení môžeme práve prostredníctvom jej analógie s jazykom. Obvykle sa umenie spája s predstavou ničím nelimitovaného kreatívneho aktu, na konci ktorého stojí umelecké dielo. Tento mýtus radi živia samotní umelci, ktorí často zdôrazňujú svoju nekontrolovanú slobodu, svoju imúnosť voči akýmkoľvek konvenciám. Je to prirodzené a priznajme sa, aj my radi počúvame príbehy, ktoré rozprávajú o tom, ako ktoré dielo

vzniklo, čo mu predchádzalo, aká udalosť iniciavala jeho zrod atď. Niektoré sú dokonca natoľko fascinujúce, že sa vyrovnajú dielu, o ktorom rozprávajú. Tieto rozprávania však nemôžu vysvetliť zvláštnosť fungovania estetických noriem v umení a preto sa musíme pokúsiť o iné vysvetlenie. Kľúčom k nemu môže byť tento Ecov citát: *"Tvrdí-li spisovatel (nebo vůbec umělec), že psal, aniž by dbal na nějaké zásady tvůrčího procesu, pak tím chce říci jen to, že psal, aniž věděl, že ta pravidla zná."*¹⁰ Umelec, podobne ako ten negramotný sedliak, používa pravidlá, ktoré sú zväčša pre neho skryté a ktoré pôsobia nevedome. Svoje diela-umelecké texty generuje v jazyku toho ktorého umenia a tento jazyk je voči nemu prvotný. To znamená, že sa jeho normatívnemu tlaku vedome alebo nevedome musí podriaďovať. Parafrázujúc Bachtina, umelec nie je pánom jazyka, je len jeho skromným nájomníkom. Umelec sa jazyku umenia môže učiť tak, že prechádza akademických školením, v ktorom metodicky zvláda jednotlivé prvky a pravidlá jazyka toho ktorého druhu umenia. Ale môže sa ho učiť aj tak, že napodobňuje diela, rukopis iných umelcov. V tom prípade nevie používané pravidlá explicitne pomenovať, avšak to nijako neznižuje hodnotu jeho tvorby. Spomenuté pravidlá regulujú nielen proces tvorby, ale rovnako aj proces recepcie, rozprestierajú sa v priestore medzi umelcom a recipientom a tvoria minimálne podmienky komunikácie, a zdôrazníme hneď, že ide o veľmi špecifickú komunikáciu.

Jazyk umenia, aj keď vykazuje povahu normy, predsa sa len výrazne odlišuje od takých normatívnych systémov, ako je napr. právo a spisovný jazyk. Zdá sa, že najbližšie má k dialektom, argotom a žargónom, ktorých pravidlá sú voľné a dynamické. Nie sú to totiž reglementované a stuhnuté pravidlá, predstavujú živú

silu, ktorá je neustále v pohybe. Estetická norma je typickým príkladom tej najvoľnejšie pôsobiacej regulatívnej moci, "norma osciluje stále medzi dvojím rázom: medzi rázom zákona a rázom pouhého orientačného bodu, ktorý je zde jen proto, aby se na něm a od něho měřily vzdálenosti a rozměry v poli hodnot." ¹¹

Vysvetlime si, čo znamená oscilovať medzi zákonom a púhym orientačným bodom? Znamená to asi toľko, že estetická norma, a to vyplýva už z jej charakteru nadindividuálneho regulátora generovania a recipovania umeleckého textu, musí byť opakovateľná, pretože ak by nebola, nemohla by byť normou. Opakovateľnosť, iterabilita, estetickej normy ju približuje k zákonu, ktorý sa v tradičnom chápaní presadzuje vždy a všade rovnako. Avšak estetická norma nie je stuhnuté a nemenné pravidlo, nie je niečo, čo môže byť iterované bez zmeny. Iterabilitu estetickej normy nemôžeme, ako na to upozornil Jacques Derrida v súvislosti s písmom, ¹² odvodzovať len zo slova **iter**, čo znamená "znova", ale rovnako musíme počítať aj s pôvodnejším významom sanskritského **itara**, ktoré zase znamená "iný". Iterabilita estetickej normy je teda odvodzovaná z logiky, ktorá súčasne spája opakovanie a inakosť. Alebo, inými slovami, opakovanie a diferenciu. Niečo podobné nachádzame aj v Mukařovského úvahách. Podľa neho "živé umělecké dílo vždy osciluje mezi minulým a budoucím stavem estetické normy: přítomnost, pod jejímž zorným úhlem je vnímame, je pocítována jako napětí mezi normou minulou a jejím porušením, určeným k tomu, aby se stalo součástí normy budoucí." ¹³ Preto "umělecké dílo je vždy neadekvatnou aplikací estetické normy, a to tak, že porušuje její dosavadní stav nikoli z bezděké nutnosti, nýbrž záměrně, a proto zpravidla velmi citelně. Norma je zde porušována

bez ustání." ¹⁴ Ak si to dáme do súvislosti s umeleckou komunikáciu, môžeme povedať, že kód, pochopený ako norma alebo zákonodarstvo, sa vždy rozpadá na kód adresanta, toho, kto generuje umelecký text a adresáta, toho, kto daný text recipuje. Hovoriť o identite kódu adresanta a adresáta by bolo ilúziou a tým skôr, že disproporcia medzi kódom adresanta a adresáta nie je len činiteľom, spôsobujúcim nárast "šumu", ale taktiež aj podmienkou existencie rôznych interpretácií, ktoré sa vlastne pokúšajú eliminovať prítomnosť onoho "šumu".

Skôr, ako sa začneme venovať vzťahom medzi kódom adresanta a kódom adresáta, považujeme za potrebné stručne vysvetliť význam termínu "kód". Tento termín používame voľne a schematicky ho môžeme explikovať ako systém noriem, ako združujúce pravidlo, spájajúce rôzne sub-kódy, rôzne normy do systému. Tieto kódy vytvárajú základ pre generovanie a recipovanie, kódovanie a dekódovanie umeleckých textov, ktoré sa z pohľadu kódu ukazujú ako hierarchicky usporiadané štruktúry, pozostávajúce zo vzájomne prepojených rovín. Každá z nich je organizovaná svojimi vlastnými normami čiže sub-kódmi a napokon sú ešte tieto sub-kódy usúvzťažnené komplexným pravidlom - kódom. Mukařovský sa pokúsil o typologizáciu týchto noriem a podľa neho je umelecké dielo výsledkom aplikácie celého zväzku noriem, v ktorom môžeme identifikovať normy materiálové, technické, druhové, žánrové a napokon estetické kánony alebo súbory noriem, príznačné pre určité obdobie dejín umenia a prípadne ešte aj normy individuálne.

Materiálové normy sú *"jistá pravidla, dílem plynoucí z reálné povahy materiálu, dílem daná i konvencí, podle kterých se materiálů, jako jsou kámen, kov, sádra, vosk atd.*

v sochařství, kámen, cihla, dřevo atd. v architektuře užívá. Nejsou-li tato pravidla dodržována, mluvíme o znásilňování materiálu. Jsou ovšem jistá vývojová období, která znásilňování materiálu zakazují (již zde přijímá konvence ráz estetické normy, ovšem negativní), ale jsou naproti tomu jiná, která se znásilňováním materiálu počítají jako s kladným efektem. Tedy i zde možno mluvit do jisté míry o normách vnášených do díla materiálem." 15

Inou triedou noriem sú normy technické, ktoré síce v dobe svojho vzniku boli štýlovo príznakové, ale postupne sa z nich stali "trvalá rezidua dlouhodobého vývoje umění, která se stala počkami tak běžnými, že přestala mít proměnlivost a hybnost estetických norem a stala se čímsi esteticky indiferentní. Tak například takovou technickou normou jsou v každém básnictví ustálená metrická schémata, taková jako čtyřstopý trochej, hexametr atp. Ta jsou sice, jak řečeno, esteticky indiferentní, ale není nikterak esteticky indiferentní jejich užití v jistém případě, ve vztahu k tomu a tomu druhu tématu, tomu a tomu způsobu slovního výběru atd. Zde se opět stávají tyto již mimoestetické formule nepřímo normami estetickými, způsobem, jakým se jich užívá." 16

Existují tiež normy druhové, ktoré konštituuujú umelecký druh, Kunstgattung, genre, žáner; predstavujú ďalšiu triedu noriem. Napríklad žáner definovaný Bachtinom ako "jisté pevné formy, ve kterých se odléva umělecká zkušenost" 17 je dôležitý nielen ako špecifická estetická norma, ale aj v historickej súvislosti, pretože často práve konštitúcia nových žánrov je spoľahlivým príznakom zmeny v dejinách umenia. Spomeňme si, akú hlbokú ruptúru v dejinách literatúry zaznamenal zrod románu.

Na poslednom mieste stoja estetické kánony alebo súbory noriem, ktoré zpravidla dávajú meno určitému štýlovému obdobiu a ktoré tvoria realitívne uzavreté samostatné celky. také sú estetické kánony, platné napr. pre románske, gotické, renesančné umenie.

K týmto štyrom základným triedam Mukařovský priradil ešte jednu veľmi zvláštnu triedu, v ktorej sa nachádzajú tzv. individuálne normy, ktoré sú normami-nenormami. Prečo takéto paradoxné označenie? Jednoducho preto, že individuálna norma na jednej strane charakterizuje špecifiku rukopisu toho ktorého autora a je teda niečim, na základe čoho môžeme identifikovať, že autorom tohto textu je napr. Flaubert alebo Dostojevskij. Avšak práve takáto individuálnosť je súčasne niečim, čo z individuálneho rukopisu činí udalosť, ktorá je protipostavená voči štruktúre. Individuálny štýl je niečo, čo uniká rigoróznemu vedeckému uchopeniu.¹⁸ Ale v každom prípade vďaka tomuto "unikajúcemu zbytku" môžeme určiť autorstvo a to je to, čo nás napriek všetkým možným výhradám oprávňuje hovoriť o individuálnej norme. Toto bola trochu dlhšia odbočka, bola však nevyhnutná aj preto, aby sme lepšie pochopili avizovanú tému.

Kód adresanta a kód adresáta nie sú nikdy identické, čo napokon nie je nič prekvapujúce, pretože skúsenosť postštrukturalizmu nás učí, že aj prirodzený jazyk je vždy niečo nehotové, niečo, čo je v permanentnom pohybe, pričom tento pohyb nie je lineárny. A hoci Jurij Lotman nie je postštrukturalistický mysliteľ, aj on zdôrazňuje rozdiel medzi kódom adresanta a kódom adresáta, pričom miera týchto diferencií sa podľa Lotmana môže stať solídnym základom typologizácie vzťahov štruktúry textu (kódu adresanta) voči štruktúre očakávanej adresátom. Lotman bol

presvedčený, že v dejinách umenia je možné identifikovať dve základné triedy typov tohoto vzťahu, ktoré po skúsenosti s postmoderným umením môžeme doplniť o ďalšiu triedu.

Do prvej triedy môžeme zaradiť umelecké texty, ktorých štruktúra sa tvorí v závislosti od očakávania adresáta. V tomto prípade sa adresant snaží svoj kód maximálne uviesť do súladu s prijatým a určitou komunikačnou societou tezaurovaným kódom - jazykom umenia. Základným princípom tvorby umeleckých textov tohto typu je **opakovanie**, hoci nikdy nie celkom identické opakovanie, pretože takéto opakovanie ani nie je možné. Adresant sa snaží vopred stanovené pravidlá maximálne dodržiavať. Slobodu tvorcu v tomto prípade možno analogicky prirovnať k slobode kombinovania známych prvkov podľa známych pravidiel. Je to kombinácia, ktorá sa z hľadiska svojho účinku podobá šachovej hre.

" *Spojenie maximálnej voľnosti s maximálnou viazanosťou charakterizuje **estetiku totožnosti** (zdôraznil P.M.) Tento princíp sa viac či menej úplne realizuje vo väčšine folklórnych žánrov a v stredovekom umení.*" ¹⁹ To, čo označil Lotman termínom **estetika totožnosti** by mohlo platiť pre všetky klasické teórie umenia, ktoré pokrývajú úsek od starého Grécka až približne po klasicizmus, pretože až romantizmus prišiel s novou koncepciou umenia, zdôrazňujúcou neopakovateľnosť tvorby génia, jeho titanský zápas so všednosťou, davovosťou. Klasické teórie umenia totiž " *byly méně horlivé v oddělování umění a řemesel. Tentýž termín (**techné, ars**) designoval jak výtvar holiče nebo stavitele lodí, tak i dílo malíře či básníka. Klasická estetika nebyla dychtivá inovací za každou cenu: naopak, často jako "krásné" ocenila dobré produkty osvědčeného typu.*" ²⁰ Preto je

pochopiteľné, že systémy generovania a recipovanie textov, založené na estetike totožnosti vysoko hodnotili tie diela, ktoré dodržiavali pravidlá zavedeného kódu. "Rozklad očakávanej štruktúry, ktorý by mohol, keby si autor vybral z hľadiska pravidiel kódu "nemožnú" situáciu, vyvolal by predstavu o nízkej hodnote diela, o nevedomosti, nevzdelanosti alebo dokonca aj o bohorúhačstve a hriešnej opovážlivosti autora." 21

Druhú triedu vzťahov budú tvoriť také umelecké texty, ktoré svojou štruktúrou deštruujú štruktúru očakávania adresáta. V tomto prípade adresát nepozná kód adresanta pred aktom "čítania", de-kódovania textu, pretože adresant svoj text generuje v kóde, ktorý je v menšej alebo väčšej miere neznámy. Zámerne hovoríme v menšej alebo väčšej miere, pretože Lotman odmieta, a my spolu s ním, tvorbu mimo akýchkoľvek pravidiel - chápaných ako štruktúrotrvorné normy. Preto základným princípom generovania umeleckých textov tohto typu je **inovácia**.
KZKkkk

Lotman systémy generovania umeleckého textu založené na princípe inovácie, ktorá vytvára viditeľnú cézúru medzi kódom adresanta a kódom adresáta, označuje termínom **estetika protikladu**. Princíp inovácie, ktorý je pre ňu príznačný, je platný pre modernistické estetiky, pričom za "modernistické" v zhode s Umberto Ecom môžeme považovať "teorie zrotené spolu s manýrismem, rozvinuté romantismem a znovu provokatívne postulovanými ranými avantgardami dvadsiateho storočia." 22 Charakteristickou črtou "modernistických estetik" je metafora. "Metafora (nová a vynelézavá, nikoliv obnošená katachréza) je způsob, jak něco designovat pod nějakým jiným jménem, a prezentovat tak zmíněné něco neočekávaným způsobem. Modernistickým kritériem pro rozlišování umělecké hodnoty bylo

novátorství, vysoká míra informace. Pohodlné opakování již známých schémat bylo modernistickými teoriemi umění považováno za typické nikoliv pro umění, ale pro řemesla a průmysl." 23

Do úvahy teda berieme dve skupiny umeleckých textov, vytvorených na báze dvoch princípov, ktoré sme v zhode s Jurijom Lotmanom označili ako **estetiku totožnosti** a **estetiku protikladu**. Týmito dvomi princípmi by sme mohli pokryť plochu celých dejín umenia, keby sa neobjavilo niečo, čo sa nedá jednoznačne zadeliť ani do jednej, ani do druhej triedy. Máme na mysli súčasné umenie, označované, provizórne alebo definitívne, to taktiež nie je nateraz isté, ako umenie postmodernej doby. Vtesnať ho do jednej alebo do druhej skupiny by bolo veľkým násilím a preto asi bude potrebné vytvoriť tretiu skupinu, ktorá by bola akýmsi hybridom medzi **estetikou totožnosti** a **estetikou protikladu**. Aké dôvody nás k tomu vedú? Prvým je ten, že postmoderné umenie nie je priveľa dychtivé po inovácii. Nehľadá za každú cenu niečo nové, skôr využíva to, čo ponúka repertoár dejín umenia. Inovácia už nie je pre postmoderné umenie najvyššou hodnotou a v tom sa približuje k **estetike totožnosti**. Neplatí to však mechanicky, toto využívanie nemožno pripodobniť k mechanickej renovácii, nie je to oživovanie "starých dobrých štýlov" na spôsob neogotiky, neoklasizmu, neoromantizmu atď. Postmoderné umenie postupuje inak, robí to tak, že rôzne odlišné štýly kríži, vťahuje ich do polyfonického dialógu, v ktorom sa vzájomne ironizujú, parodizujú a travestujú. A to je už princíp, ktorý sa podobá práci **estetiky totožnosti** vo voľnejšom režime. Keďže postmoderné umenie stojí medzi **estetikou totožnosti** a **estetikou protikladu**, mohli by sme ho zaradiť do novej skupiny, ktorú by sme mohli provizórne označiť termínom **estetika synkretizmu**. Synkréza, spájanie rôznych

fragmentov, viacnásobné kódovanie - to všetko sú neklamné príznaky tohoto umenia. Môžeme si to ukázať na príklade povestného Hundertwasserovho domu vo Viedni. Tento kuriózný dom je zložený z fragmentov, pochádzajúcich z rôznych štýlových období, odkazujúcich na dejiny architektúry. Môžeme v ňom identifikovať stopový princíp klasicistickej architektúry, vpredu sa týči sklené priečelie zasadené do ocelevej konštrukcie, na inom mieste zase vidíme jediné gotické okno, pred domom je skládka materiálu, čo zase poukazuje na neslávnu socialistickú architektúru, a takto by sme mohli ďalej pokračovať. Mohli by sme povedať, že tento dom je vlastne múzeom dejín architektúry, ale musíme si však uvedomiť, že jednotlivé fragmenty, citáty nestoja chronologicky vedľa za seba, ale expandujú do priestoru a tým likvidujú časovú chronológiu. Navyše celá stavba hýri farbami a pôsobí, ako keby ju postavilo veľké dieťa, ktoré malo k dispozícii kúsky Lega, pochádzajúce z rôznych kolekcií. Nieкто ju môže označiť za eklektický štýl, iný v nej identifikuje princíp hry - aj to napokon patrí k postmodernému umeniu, práve preto sme sa rozhodli pre označenie **estetika synkretizmu**.

Ak sme sa doteraz venovali problému záväznosti estetickej normy z hľadiska generovania a recipovania umeleckých textov, na záver by bolo vhodné povedať niečo o pluralite estetických noriem.

Estetické kánony, systémy estetických noriem patria medzi pluralitné systémy. V jednom geografickom priestore sa krížia nielen staré a nové systémy, ale paralelne existujú vedľa seba rôzne, vzájomne si konkurujúce systémy. Okrem tzv. vysokého umenia tu existuje tradičné ľudové umenie, existuje tu umenie, ktoré Karel Čapek vtipne pomenoval termínom "najskromnejšie

umenie", významné miesto zaujíma široké spektrum užitého umenia. Umenie doslova kolonizovalo náš životný priestor, stretávame sa s ním na každom kroku a ani nás to už neprekvapuje. Čo nás však môže fascinovať, je to, že napriek nezmieriteľnej konkurencii rôznych systémov estetických noriem tento konkurečný zápas nevyúsťuje do krvavého zápasu. Práve naopak, umenie sa stáva vzorovou ukážkou plurality, v ktorej nie je jeden umelecký projekt privilegovaný a hierarchicky nadradený nad iné. Umenie nás učí tomu, že žiaden pohľad, žiadna pravda, žiaden obraz nie je ten pravý, všetky sú len záležitosťou inej perspektívy videnia, iných noriem artikulácie našej skúsenosti zo sveta. To, čomu nás učí umenie, v súčasnosti prerastá jeho rámec, umenie svojim vplyvom hlboko ovplyvňuje aj iné sféry našej kultúry a preto si dovoľíme úplne na záver vysloviť odvážne tvrdenie, že umenie je akýmsi "tvrdým jadrom" postmoderného sveta. Úvodzovky sme vedľa slova umiestnili zámerne, chceme nimi relativizovať tvrdosť tohoto jadra.

Poznámky:

1. Marcelli, M.: Foucault alebo stále byť iným
2. Citované podľa Mukařovský, J.: Cestami poetiky a estetiky, Praha 1971, str.36
3. Pozri Lévi-Strauss, C.: Le triangle Culinaire in: Arc Aix č.26, str.19-29 a neskôr bol tento trojuholník uvedený aj v knihe L'origine des manières de table Mythologiques III. Plon, Paris 1968, str.406
4. Citované podľa Grebeníčková, R.: Hans Kelsen a estetická norma in: Kritický sborník 2/94, str.22

5. Saussure, F.: Kurs obecné lingvistiky, Praha 1989, str. 221
6. Bachtin, M.M.: Román jako dialog, Praha 1980, str. 73
7. Saussure, F.: Kurs obecné lingvistiky, Praha 1989, str. 52
8. Barthes, R.: Lekce in: Chvála Moudrosti, Bratislava 1994, str. 84
9. Eco, U.: Poznámky ke "Jménu růže" in: Světová literatura 2/86, str. 229
10. Tamže, str. 229
11. Mukařovský, J.: Cestami poetiky a estetiky
Praha 1971, str. 15
12. Pozri: Derrida, J.: Texty k dekonstrukci, Bratislava 1993
str. 285
13. Mukařovský, J.: Studie z estetiky, Praha 1966, str. 32
14. Tamže, str. 30
15. Mukařovský, J.: Cestami poetiky a estetiky, Praha 1971, str. 41
16. Tamže, str. 41
17. Bachtin, M.M.: Román jako dialog, Praha 1980, str. 7
18. Pozri Frank, M.: Štýl vo filozofii, Bratislava 1995
19. Lotman, J.M.: Štruktúra umeleckého textu, Bratislava 1990,
str. 328
20. Eco, U.: Inovace a opakování: mezi modernistickou a
postmodernistickou estetikou. in: Film a doba Praha 1-3.1990,
str. 38
21. Lotman, J.M.: Štruktúra umeleckého textu, Bratislava 1990,
str. 326
22. Eco, U.: Inovace a opakování: mezi modernistickou a
postmodernistickou estetikou. in: Film a doba Praha 1-3.1990,
str. 38
23. Tamže, str. 38

Jozef Mlacek

Kategória slohového postupu v slovenskej štylistike

Hoci termín slohový postup patrí do samého centra štylistického názvoslovia, štylistická teória nevenovala jeho spracúvaniu ani zďaleka toľkú pozornosť, ako venovala napríklad pojmu štýl alebo aj pojmom zvyčajne od slohového postupu odvodzovaným, predovšetkým pojmu žáner, resp. útvar. Na druhej strane však zisťujeme, že samo vymedzovanie pojmu slohový postup prešlo v našej štylistike zreteľným vývinom, v ktorom sa objavilo mnoho pozoruhodných konštatovaní o podstate tohto pojmu, o jeho vlastnostiach, o sústave týchto postupov, o vzťahoch medzi kategóriou slohového postupu a kategóriou štýlu, o súvislostiach slohového postupu a slohových útvarov, o vymedzovaní nových postupov atď. Napriek tomu však konštatujeme, že aj v najnovších štylistických prácach sa prejavujú až zásadné rozdiely, pokiaľ ide o riešenie otázok z hociktorého okruhu problémov, ktoré sme uviedli v predchádzajúcom výpočte. A práve táto rozkolísanosť v interpretácii aj tých najzákladnejších otázok z problematiky slohových postupov sa stala podnetom pre túto prácu. Jej cieľom bude istá kritická sumarizácia doterajších riešení problematiky slohových postupov v našej štylistike, ale zároveň v nej chceme ponúknuť aj niektoré nové interpretácie aspoň pri istých okruhoch a čiastkových otázkach tejto problematiky.

Východiskom nášho uvažovania o slohových postupoch je konštatovanie, že sám termín slohový postup sa v našej štylistike uplatnil prakticky až v 60. rokoch (porov. napr. Mistrík, 1964) a že aj vymedzenie príslušného pojmu (s inými označeniami) možno datovať okolo polovice 50. rokov (porov. napr. Paulíny, 1968 - 1. vyd. práce je z r. 1953, Filipec, 1955). Po takomto zistení sa celkom zákonite

objavuje otázka, ako sa príslušná problematika teoreticky spracúvala predtým, v predchádzajúcej fáze rozvíjania štylistickej teórie, ak totiž nepredpokladáme, že sa celý tento okruh tém v minulosti celkom obchádzal, že bol celkom neznámy. Všimnime si, ako sa táto problematika naznačuje v učebnici Slovenská gramatika od vtedy veľmi uznávaného jazykovedca a učiteľa J. Mihála (1947). Autor ešte termín slohový postup nepozná, ba aj pojmové vymedzenie aspoň istých prvkov z tejto kategórie je tu dosť neurčité. V jeho učebnici sú už bežné názvy sloh (štýl) a jazykový prejav, ale nami sledovaná problematika sa tu skôr iba naznačuje, keď sa hovorí o druhoch prózy opisnej a rozprávacej, prípadne aj úvahovej, ale na druhej strane sa zasa hovorí aj o próze úradnej. Už z tohto určenia vyplýva jedno dôležité zistenie, a to fakt, že veci, ktoré sa neskôr vydělili do sféry slohových postupov, sa v danej etape zreteľnejšie neodlišovali od štýlov, že sa teda pojmový základ týchto kategórií ešte jednoznačne nevyčleňoval. Takýto prístup zaiste súvisel aj s vtedajším stavom jazykovedného a konkrétne aj štylistického myslenia u nás, ale z iného hľadiska bol zaiste aj odrazom istých presahov v náplni obidvoch uvádzaných pojmov. Ak napríklad v celkom súčasnom prehľade dnešných typológií textu J. Hoffmannová uvádza, že pri funkčných triedeniach textov možno z jedného aspektu vydeliť typy, ktoré zodpovedajú klasickým funkčným štýlom, a z druhého hľadiska zasa typy, ktoré viac-menej korešpondujú so slohovými postupmi (1997, s. 163, 167), potom nijako neprekvapuje, že sa problematika štýlov a slohových postupov v nejakej miere krížila, prelínala aj v naznačených počiatočných fázach rozvoja našej štylistickej teórie. Toto kolísanie sa pritom v jednotlivých prácach o danej otázke prejavovalo aj v názvoslovnej aj v pojmovej sfére, a tak sa náš prehľad bude orientovať na obidve dimenzie sledovanej problematiky.

Už najskoršie funkčne orientované štylistické práce signalizujú, že v teórii sa dosť zavčasu odrazilo zistenie, že kým pri

jednom prístupe k štýlu sa vychádza predovšetkým z jazykovej stvárnenosti textu, pri inom je v popredí najmä obsahová, vnútorná organizácia textu. Aj v jednom aj v druhom prípade ide o spôsob usporiadania textu - preto neprekvapuje, že sa zo začiatku aj v jednej aj v druhej súvislosti hovorí o slohu či štýle. Jedno z riešení, ktoré odrážalo jednak fakt, že v oboch prístupoch ide o spôsob výberu a usporiadania, a jednak fakt, že tento výber aj usporiadanie sa dotýkajú raz jazyka a druhý raz najmä témy, resp. obsahu, viedlo k tomu, že sa síce obidve kategórie označujú názvom sloh či štýl, ale špecifikácia každého z týchto prístupov sa prejavuje pridaním atribútov: raz sa v tomto zmysle navrhuje hovoriť o jazykovom štýle, druhý raz o obsahovom štýle či slohu (porov. Holý, 1963). Hoci sa takéto riešenie aj o niečo neskôr v istých prácach prijímalo s porozumením (porov. Darovec, 1965, s. 217-218, pozn. č. 10), celkovo už v tom istom čase prevládla tendencia, ktorá vychádzala z citovaných prác z 50. rokov, totiž zreteľné pojmové aj terminologické odlišovanie toho, čo sa neskôr nazvalo slohovým postupom, od vlastného (jazykového) štýlu.

Výrazným vstupom do takéhoto prístupu k danej problematike je v našej štylistike už citovaná Paulinyho stať O slohu zo známej Slovenskej gramatiky. E. Pauliny zavádza termín slohový druh (niekde aj druh slohu), pričom signifikantné je aj to, že sa tu funkčne využíva aj dvojica synonymým štýl a sloh, resp. odvodeniny od nich: zvyčajne sa hovorí o jazykovom štýle, ale iba o slohovom druhu, iba napr. o umeleckom štýle, ale rovnako zasa napr. o oznamovacom slohu. Vydeľovanie populárnovedeckého slohu medzi slohovými druhmi je aj v tejto koncepcii ešte dôsledkom spomínaného vtedajšieho nie vždy celkom zreteľného interpretovania presahov aj rozdielov medzi obidvomi kategóriami. Termín slohový druh sa uplatnil aj v niektorých ďalších prácach (napr. u J.V. Bečku), ale pretože tu vstupujú do hry aj ďalšie súvislosti a s nimi späté ďalšie termíny aj pojmy, o takomto jeho využití budeme hovoriť až v ďalšom

výklade, potom, ako sa dostaneme k ďalšiemu novému termínu z tejto oblasti, a to k názvu slohový postup.

Cieľavedomým uvedením termínu slohový postup do našej štylistiky je Mistríkova štúdia K otázke štýlov, postupov a útvarov v systematike štylistiky (1964). Práve takýto systematizujúci pohľad umožnil autorovi presvedčivo určiť miesto nového termínu v príslušnej časti štylistického názvoslovia a vymedziť základné poznávacie znaky jednotlivých typov slohového postupu. Aj vďaka týmto faktom, ale aj zásluhou vhodnej motivovanosti sa tento termín pomerne rýchlo udomácnil v našej štylistike. Ako je známe, J. Mistrík vo svojich ďalších prácach precizoval vymedzovanie jednotlivých postupov známou maticou vlastností postupu, ale to je už viacej otázka celého určovania a triedenia slohových postupov. Skôr ako sa k nej dostaneme podrobnejšie, treba aspoň zaznamenať ešte niektoré ďalšie terminologizačné posuny z okruhu sledovanej problematiky.

Ak teda konštatujeme pomerne rýchle uplatnenie termínu slohový postup v našej štylistike, pripomeňme, že popri ňom sa niekedy (napr. Miko, 1970) využíva a uprednostňuje rovnocenný názov kompozičný postup, pritom je zreteľné, že pojmové vymedzenie tohto názvu je v podstate rovnaké, ako sa prijíma pri názve slohový postup (iná vec je, že obidvaja teoretici, F. Miko i J. Mistrík, sa dosť zreteľne rozchádzajú pri vyčleňovaní konkrétnych druhov slohových či kompozičných postupov).

Celkom iné miesto má názov slohový postup v systéme pojmov, ktorý spracoval popredný český štylistik J.V. Bečka. Aby sme neskreslili jeho vymedzenia, uvedieme podstatné časti definícií, resp. určení termínov štýl, slohový druh a slohový postup. Vo svojej systematickej Českej štylistike (1992) dané pojmy vymedzuje takto: „Funkčným stylem jsme rozuměli jazykovou komunikaci podle sdělného ukolu projevu v rámci společenského dění.“ - „Slohovým

postupem je spôsob jazykového sdilování určité látky, určitého obsahu v pojetí tématu projevu, popř. jeho tematických úseků, jeli projev členitý.“ - „Slohový druh je pak zevšeobecňující označení těch slohových postupů, které mají stejnou koncepci tématu“ (c.d., s.35). Zaiste sa tu objaví otázka, prečo J.V. Bečka pokladá za potrebné vydeľovať aj pojem slohový druh (v podstate v rovnakom zmysle, ako sa tento pojem vydeľoval u E. Paulinyho, a teda v podstate ekvivalentne s pojmom slohového postupu napr. u J. Mistríka aj pojem slohový postup. Z uvedených autorových formulácií vyplýva, že J.V. Bečka chce týmto spôsobom predchádzať ťažkostiam, ktoré sa pri vtedajšom trochu zúženom prístupe k štýlu i celej štylistike prejavovali pri určovaní miesta a súvislostí pojmu slohový postup v rámci celej štylistiky. Nezabúdajme, že vtedajšia orientácia štylistiky predovšetkým alebo dokonca výlučne na jazykové zložky štýlu viedla pri konštatovaní, že postupy súvisia najmä s témou prejavu či textu, až k pochybnostiam, či celá problematika slohových postupov vôbec patrí do predmetu štylistiky (chápanej vtedy najmä ako jazykovedná štylistika - porov. k tomu príznačnú formuláciu M. Darovca, že „priame skúmanie slohových postupov nepatrí do rámca lingvistickej štylistiky“ - 1965, s. 216). Ak k tomu pridáme aj nasledujúcu Darovcovu vysvetľujúcu tézu, že „pojem slohový postup ... patrí do lingvistickej štylistiky iba potiaľ, pokiaľ vystupuje vo vzťahu s prostriedkami objektívnych jazykových štýlov“ (tamže, s. 216), potom sa Bečkovo rozlišovanie, ale zároveň aj zreteľné usúvzťažňovanie jeho názvov slohový druh a slohový postup javí ako isté preklenutie spomínanej rozpornosti v prístupe štylistiky k slohovým postupom (u neho k slohovým druhom): jeho slohový postup je práve konkretizujúcim prihliadaním aj na jazykové vlastnosti širšej kategórie slohového druhu. Len ako ďalšiu terminologickú zaujímavosť pripomeňme, že J.V. Bečka popri pojmoch slohový druh a slohový postup osobitne vydeľuje aj pojem a

termín kompozičný postup, ktorý však nechápe tak, ako sme pripomenuli u F. Miku, teda ako názov rovnocenný so slohovým postupom, ale ho vydeľuje ako ďalšiu špecifikáciu uvedených širších pojmov, konkrétne ako „detailnú stavbu diskretných kompozičných prvkov prejavu“ (tamže, s. 282).

Náš pohľad na vývin pojmoslovného a terminologického spracovania kategórie slohový postup môžeme uzatvárať konštatovaním, že slovenská štylistika v danom bode nešla tým smerom, aký rozvíjal najmä J.V. Bečka, že sa tu naopak zreteľne prihliadalo aj na výrazovú stránku postupov (príznačná je v tomto zmysle záverečná poznámka z citovanej Darovcovej štúdie - c.d., s. 218 -, ktorá odráža zmenený postoj k pojmu slohový postup a k jeho jazykovým kvalitám, ako ich uviedol J. Mistrík v tiež už citovanej štúdii z r. 1964), a tak sa prekonalí výhrady, ktoré sa pri vymedzovaní pojmu slohový postup dovtedy objavovali. Výsledkom tohto posunu bolo všeobecné prijatie pojmu aj termínu slohový postup, kým ďalšie spomínané názvy sa v novšej štylistickej terminológii chápu ako voľnejšie a neterminologizované ekvivalenty základného názvu (takto sa uplatňuje najmä názov kompozičný postup) alebo ako staršie a novou terminologizáciou už prekonané historické označenia danej kategórie (to platí najmä o názve slohový druh, resp. druh slohu, ale aj o Holým navrhovanom termíne obsahový sloh).

Druhým základným problémom ktorého, sa chceme v našom rozbere po predchádzajúcom pohľade na terminologickú stránku sledovanej otázky dotknúť, je báza, z ktorej sa pri vymedzovaní kategórie slohový postup vychádza, ako aj inventár a povaha vlastností, ktorými sa slohový postup všeobecne alebo aspoň istý konkrétny slohový postup vydeľuje. Hneď na úvod tejto problematiky môžeme konštatovať, že aj tento aspekt určovania slohového postupu prekonal vo vývine našej štylistiky zreteľné zmeny, ktoré samy osebe veľa vypovedajú o celej tejto problematike a cez ňu aj o stave celej

domácej štylistickej teórie, a preto si tiež zasluhujú osobitnú pozornosť.

Vo všeobecnosti sa vymedzovanie slohových postupov spája najmä s obsahovou výstavbou textu (porov. napr. citovaný Holého termín obsahový sloh), prípadne s témou textu, pričom za témou možno zasa vidieť predovšetkým obsahové zložky textu (porov. napr. niektoré Dolníkové formulácie z Textovej lingvistiky, napr.: „Téma ja kognitívny kondenzát referencie textu“ - s. 54. Alebo: „... rozvinutou podobou témy je referenčný obsah“ - s.55. Alebo ešte: „... téma sa vymedzuje aj ako jadro obsahu textu“ - tamže). Pravdaže, toto spájanie slohového postupu s témou či priamo obsahom alebo obsahovou výstavbou sa v jednotlivých koncepciách uskutočňuje raz nepriamo, sprostredkovane (napr. J. Mistrík, J.V. Bečka), inokedy zasa celkom priamo a bezprostredne.

Najvoľnejšie sa táto tematická či priamo obsahová určenosť slohového postupu prejavuje v koncepcii J. Mistríka. O téme či obsahu sa pri jeho piatich opozíciách, ktorými vymedzuje slohové postupy, vlastne nikde nehovorí, avšak za takými opozíciami, ako sú aktuálnosť - gnómicnosť a subjektívnosť - objektívnosť, ale aj za ďalšími, napríklad aj za opozíciou kohéznosť - inkohéznosť alebo explikatívnosť - enumeratívnosť, možno vidieť danosti späté viacej s témou ako s jazykom textu. Iná vec je, že niektoré spomedzi týchto znakov sú aj napriek tomu tesnejšie späté s funkciou ako s témou textu, čo sa niekedy (porov. Darovec, 1989) vyčíta ako metodologický nedostatok celej tejto metódy určovania slohových postupov. Podobne voľná súvislosť medzi obsahovými zložkami textu a slohovým postupom je aj v koncepcii J.V. Bečku, hoci aj u neho možno za jeho postupnou dejovou líniou, postupnou dôsledkovou líniou aj výpočtovou líniou tiež vidieť odraz práve tematickej zložky vo vydeľovaní týchto línií a teda aj v určovaní adekvátnych slohových postupov.

Bežnejšie sa slohové postupy spájajú s témou, resp. s prístupom k nej priamo. Práve v takomto zmysle pokladá K. Hausenblas za východisko slohového postupu pochopenie témy (1955), práve v podobnom duchu hovorí M. Darovec v tejto súvislosti o postoji k téme (1989). Pravda, takáto interpretácia danej otázky má popri zreteľnom prínose do tejto problematiky aj isté otvorené miesta. Patrí k nim najmä fakt, že pochopenie témy, či postoj k nej sa na rozdiel od samej témy pokladajú v teórii štýlotvorných činiteľov za subjektívny činiteľ, a tak sa tu objavuje ďalšia otázka: Je slohový postup určovaný takto subjektívne? Je evidentné, že pri takomto prístupe by išlo o trochu zjednodušujúci a skreslený odraz príslušných vzťahov. Ukazuje sa, že tu jednoducho ide o to, akým spôsobom sa téma rozvíja, akým typ expanzie témy sa v texte uplatňuje, ako hovorí J. Dolník (1998). Až takýmto prístupom k danej otázke sa prekonáva predchádzajúce limitovanie interpretácie slohového postupu a jeho súvislosti s témou, až tým sa odstraňuje naznačená protirečivosť medzi značne objektivizovanou povahou slohového postupu a subjektívnou platnosťou takých činiteľov, ako je pochopenie témy alebo postoj k téme. Ohraničenosť predchádzajúcich prístupov k pojmu slohový postup však možno vidieť popri subjektívnosti uvedených pojmov pochopenie témy, resp. postoj k téme aj v tom, že sa tu vychádza práve z tohto jediného činiteľa alebo kritéria. Slohový postup je podľa nás podobne ako sloh či štýl fenoménom komplexným, a tak ani pri jeho vymedzovaní nestačí jediné kritérium, ale treba počítať s viacerými, medzi ktorými zaiste nebude celkom chýbať ani funkcia prejavu či textu (porov. napr. aj Dolník, 1998, Chloupek a kol., 1990, Hoffmannová, 1997). Práve touto komplexnosťou povahy slohového postupu možno vysvetliť vyššie spomínané dlhotrvajúce miešanie postupov so štýlmi v štylistickej teórii, práve z nej, resp. z jej konkrétnych komponentov však možno

odvodzovať aj pomerne zreteľné rozlišovanie obidvoch kategórií v súčasnej teórii štylistiky.

Po predchádzajúcich formuláciách sa ešte treba niekoľkými poznámkami vrátiť k naznačenému prístupu J. Mistríka k otázkam vymedzovania a diferenciacie slohových postupov, a to nielen preto, že práve J. Mistrík zaviedol tento termín do našej štylistiky, ale viacej preto, že ho po novom aj pojmovo vymedzoval a že ďalej vypracoval ucelenú koncepciu určovania znakov slohového postupu všeobecne aj jednotlivých konkrétnych slohových postupov. V sledovaných súvislostiach sa o jeho výklade tohto pojmu teda žiada uviesť aspoň tieto zistenia:

1. Ako sme už vyššie naznačili, J. Mistrík síce vymedzovanie slohového postupu spája s tematickou stránkou textu, ale na rozdiel od autorov, ktorých sme uviedli v predchádzajúcej časti tohto výkladu, nehovorí priamo o pochopení témy či o postoji k téme. Na druhej strane je evidentné, že jeho poznávacie znaky slohového postupu zreteľne súvisia s obsahom či tematickou stránkou textu. Táto „sprostredkovanosť“ vlastností, ktoré pripisuje postupu, s obsahom alebo témou nijako neprekvapuje. Ak porovnáme jeho prístup s niektorými tézami napr. J.V. Bečku (pripomeňme jeho rozlišovanie pojmov slohový postup a slohový druh) alebo M. Darovca (pripomeňme jeho myšlienku, že slohový postup vlastne ani nepatrí do náplne lingvistickej štylistiky a ak patrí, tak iba potiaľ, pokiaľ „vystupuje vo vzťahu s prostriedkami objektívnych jazykových štýlov“ - 1965, s. 216), konštatujeme, že spomínaná obsahová stránka sa tu interpretuje cez svoju jazykovú stvárnenosť, a tak aj vydeľované znaky postupov sa určujú práve na tejto rovine. Ako je známe, J. Mistrík v danej súvislosti vymedzuje päť opozícií, a to kohéznosť - inkohéznosť, explikatívnosť - enumeratívnosť, komutabilnosť - sukcesívnosť, aktualizovanosť - gnómickosť a subjektívnosť - objektívnosť.

2. Vymedzovanie jednotlivých postupov pomocou znakov z uvedenej matrice sa ukázalo produktívnou metódou jednak pri určovaní konkrétnych postupov a jednak pri špecifikácii slohového postupu všeobecne, a to napr. v súvislosti s pojmom štýl, s pojmom útvar atď. O tom, že tu išlo naozaj o produktívny a inštruktívny prístup k určovaniu slohových postupov, najlepšie svedčia také fakty, ako je napríklad prvé vymedzenie informatívneho postupu v našej štylistike, ako je ďalej spoľahlivé rozlíšenie opisného a rozprávacieho postupu, ktoré sa dovtedy zvyčajne spájali do jednej kategórie atď. Pri niektorých bodoch tohto rozlišovania jednotlivých slohových postupov sa osobitne pristavíme v nasledujúcej, tretej časti tohto príspevku. Ešte predtým však uvedieme niektoré ďalšie poznámky o sledovanej Mistríkovej koncepcii určovania slohových postupov.

3. Najmä odvtedy, ako J. Mistrík vlastnosťami z uvedenej matrice vymedzil ako osobitný slohový postup aj dialogický postup, začala si naša štylistika stavať otázku relevantnosti uvedených opozícií pri určovaní slohových postupov. Najzreteľnejšie jej kritické pripomienky formuloval M. Darovec - paradoxné, ale na druhej strane aj logické je to, že jeho kritika odznela na konferencii venovanej životnej jubileu J. Mistríka (porov. Textika a štylistika, Darovec, 1989) - , ktorý celému tomuto prístupu vyčíta najmä fakt, že popri vlastnostiach, ktoré podľa neho zreteľne súvisia s témou, s jej pochopením, resp. s postojom k nej, sú v matici aj znaky súvisiace s inými štýlotvornými činiteľmi. Podľa M. Darovca relevantnými znakmi sú tu iba opozícia kohéznosť - inkohéznosť a do istej miery aj opozícia komutabilnosť - subcesívnosť, ostatné znaky pokladá za nešpecifické, teda také, ktoré sa pri jednotlivých postupoch môžu uplatiť so znamienkom plus, ale aj so znamienkom mínus. Ako sme už vyššie naznačili, nestotožňujeme sa s prístupom, podľa ktorého sa slohový postup spája iba s postojom k téme a iné činitele (najmä funkcia prejavu) sa pokladajú za nerelevantné, ale na druhej strane

dosť jednoznačne prijímame Darovcovo zistenie o heterogénosti sledovaných opozícií a o rozličnej miere ich relevantnosti pri určovaní slohových postupov. Tento aspekt Darovcovho prístupu ku skúmanej koncepcii určovania slohových postupov napokon sleduje aj naša nasledujúca poznámka, ktorou uzatvárame túto časť nášho príspevku.

4. Na rozdiel od uvedených Darovcových pripomienok k vymedzovaniu slohových postupov naša pripomienka nevychádza zo spätosti príslušných znakov s nejakými štýlotvornými činiteľmi, ale sa dotýka vnútorného prepojenia medzi základnými parametrami tejto matrice, teda medzi prvými troma opozíciami. (Opozície aktuálnosť - gnómicnosť a subjektívnosť - objektívnosť sa v sledovaných súvislostiach javia naozaj ako nešpecifické, resp. aspoň ambivalentné.) Ak si teda z takéhoto hľadiska všimneme prítomnosť jednotlivých parametrov pri uvádzaných postupoch, zistíme, že explikatívnosť a kohéznosť ukazujú rovnakú prítomnosť alebo neprítomnosť pri jednotlivých postupoch, komutabilnosť je zasa pri každom z postupov zastúpená v opačnej podobe ako uvedené dve vlastnosti (pravdaže, o druhých členoch z každej opozície platí aj jedno aj druhé zistenie v opačnom zmysle). Uvedené konštatovanie nám dovoľuje vysloviť myšlienku, že príslušné rozlišovacie znaky nie sú na tej istej rovine abstrakcie, že niektoré z nich sú skôr špecifikáciou jednej z uvedených vlastností. Ak pri hľadaní riešenia tejto otázky prihliadneme aj k iným spomínaným prístupom, najmä Bečkovmu a Dolníkovmu, ukazuje sa ako najpodstatnejšia práve opozícia explikatívnosť - enumeratívnosť, kým ďalšie dve opozície môžeme pokladať za pomocné ukazovatele vymedzovania slohového postupu. Z kognitívneho hľadiska je teda uvedené vymedzovanie pomocou všetkých uvedených príznakov nie „najčistejšie“, je v ňom veľa redundantnosti, na druhej strane však práve istá nadbytočnosť niektorých znakov prispela k pomerne produktívnemu uplatňovaniu tejto metódy určovania slohových postupov.

Keď prechádzame na tomto mieste k avizovanej tretej, poslednej časti nášho príspevku, v ktorej budeme sledovať sústavu slohových postupov, môžeme konštatovať, že viacerých bodov tejto problematiky sme sa dotýkali už v predchádzajúcich častiach tohto textu, a to aj v súvislosti s terminologickou stránkou kategórie slohového postupu aj v súvislosti s metódami či spôsobmi určovania tejto štylistickej kategórie. Cieľom tejto časti výkladu teda bude ukázať, ako sa vyvíjalo doterajšie zachytenie a spracovanie sústavy slohových postupov, aké zmeny zaznamenávame pri vyčleňovaní konkrétnych členov tejto sústavy. Ak sa totiž v predchádzajúcich častiach výkladu konštatovali posuny pri vymedzovaní samého centrálneho pojmu tejto oblasti štylistiky, totiž pojmu slohový postup, aj posuny v metódach tohto vymedzovania, je potom celkom zákonité, že sa tu objavujú aj posuny v samej sústave slohových postupov.

Ak sa pri sledovaní tejto otázky vrátíme až k začiatkom vydeľovania pojmu slohový postup, môžeme povedať, že od prvých krokov teórie týmto smerom sa najčastejšie uvádzali tri slohové postupy, pričom ako najsystematickejší sa v tejto fáze javí Bečkov prístup, podľa ktorého sa opisný, rozprávací a výkladový postup (on sám tu hovorí - ako sme uviedli - o slohovom druhu) vyčleňujú ako realizácia výpočtovej, postupnej dejovej a postupnej dôsledkovej línie vo výstavbe textu (Bečka, 1960). Prakticky v tom istom čase zaznamenávame u iných autorov aj vydeľovanie oznamovacieho postupu, ako aj niektoré ďalšie posuny, a tak sa pri tejto otázke treba osobitne pristaviť.

Vydeľovanie oznamovacieho postupu má v našej štylistike vlastnú históriu. Ako prvý ho v našich podmienkach uviedol E. Pauliny. F. Miko ho síce medzi svojimi tromi základnými postupmi (sú to tie isté, ktoré vydělil citovaný J.V. Bečka), neuvádza, ale na druhej strane konštatuje, že na vnútornej osi špecifikácie operatívnosti sa môže vyčleniť oznamovací, hodnotiaci, výzvový alebo apelový

postup (1970, s.105-106). Zo systémovej povahy jeho základnej opozície ikonickosť - operatívnosť vyplýva, že takto naznačované postupy mali byť opačným pólom postupov z bloku ikonickosti. Treba však konštatovať, že predpokladané „systémové“ miesta sa tu zatiaľ nerealizovali ako celok, ako jediný sa osobitne vyčleňuje práve oznamovací slohový postup, ktorý sa pod zmeneným názvom informatívny postup zreteľnejšie vydelil až v prácach J. Mistríka, a to najmä zásluhou špecifických znakov v rámci spomínanej autorovej metódy určovania slohových postupov. Ak zistenie, že sa v sústave postupov osobitne nerozvíli ďalšie Mikom predpokladané druhy, spojíme s konštatovaním, že aj o samom oznamovacom či informatívnom postupe pochybujú aj niektoré novšie práce venované týmto otázkam (M. Darovec ho napríklad nepokladá za „čistý“ postup, ale iba za odvodeninu opisného postupu, J. Dolník ho tiež neuvádza), prichádzame k záveru, že práve spätosť postupu s témou, s obsahovou výstavbou je tým činiteľom, ktorý nedovoľuje kompletizovať sústavu operatívnych postupov (- Mikov termín), nanajvýš pripúšťa existenciu oznamu ako najnižšieho stupňa operatívnosti. Nielen so zreteľom na tradíciu, ale predovšetkým s prihliadnutím na osobitnú štruktúru informatívneho textu (enumerácia, radenie faktov, nie znakov ako v opisnom postupe) sa prikláňame k jeho osobitnému vydeľovaniu na úrovni slohových postupov.

Na okraj spomínaných troch základných slohových postupov a vzťahov medzi nimi treba uviesť ešte nasledujúce poznámky:

1. Citovaný E. Pauliny (ale nielen on) spájal opis a rozprávanie do jedného postupu či druhu, hovoril o opisnom a rozprávacom postupe. Oporu pre takúto interpretáciu nachádzala vtedajšia teória najmä v istej lineárnosti výstavby textu v opise aj rozprávaní, ktorá stála v zreteľnej opozícii k hlbšej štruktúrovanosti výkladového textu. Ako závažnejšia sa však ukázala skutočnosť, na ktorú ukázala Mistríkova matrica opozícií, že totiž v jednom prípade (opisný postup)

prevláda enumeratívnosť, kým v druhom (rozprávací postup) zasa explikatívnosť. Napriek rozmanitým presahom sa opis a rozprávanie dosť jednotne v novších teóriách vydeľujú ako osobitné postupy.

2. Iba ako historickú terminologickú osobitosť zaznamenávame, že F. Miko najmä vo svojej práci *Text a štýl* nehovorí o rozprávaní a rozprávacom postupe, lež o vyprávaní a vyprávacom postupe. Nazdávame sa, že za touto odlišnosťou treba vidieť odraz terminologizačných úsilí vtedajšej literárnej vedy, ktorá chcela aj pojmovo špecifikovať názvy rozprávania a vyprávania.

3. Rovnako práve v Mikovej koncepcii nachádzame náznaky istej hierarchizácie základných postupov. Za najelementárnejší a „čistý“ postup pokladá F. Miko opis, kým rozorávanie (v jeho názvosloví vyprávania) a výklad charakterizuje ako od neho odvodené postupy. Nejakú širšiu sa však takýto diferencujúci pohľad na základné slohové postupy v našej štylistike nerozvil, a tak sa vo všeobecnosti každý z nich hodnotí ako jeden spomedzi základných postupov.

Pri ďalšom spomedzi základných slohových postupov, výkladovom, sa tiež zaznamenáva istý posun, hoci ten sa vlastne netýka samého výkladu, ale predovšetkým otázok úvahového postupu. Otázka jeho vymedzovania totiž súvisí práve s výkladovým postupom. V nie dlhej histórii tejto problematiky zistíme rozličné interpretácie vzťahov medzi výkladom a úvahou. Prvá z nich rieši túto otázku tak, že sa hovorí o výkladovom a úvahovom postupe, pričom sa druhý člen určenia niekedy uvádza v zátvorkách, čo je samo osebe dosť signifikantné. Druhý prístup k tejto otázke explicitne hovorí o úvahovom postupe ako o podtype výkladového postupu. Redšie sú také prístupy k tejto otázke, podľa ktorých je úvahový postup osobitným nadstavbovým postupom, ktorý vzniká nielen na pozadí výkladu, ale na báze všetkých troch uvádzaných základných postupov. Napokon zaznamenajme aj prístup, podľa ktorého sa o úvahe na

úrovni slohových postupov vôbec nehovorí, ale jej problematika sa špecifikuje až na konkrétnejšej rovine slohových útvarov. Uvedený rozptyl v riešení vymedzovania úvahy je priamo výzvou na osobitnú analýzu (či úvahu).

V súvislosti s úvahou sa pri akejkoľvek jej interpretácii, či sa vydeľuje ako postup alebo iba ako útvar, vždy osobitne zdôrazňuje fakt, že sa v nej vnáša do existujúceho textového rámca a či modelu prvok subjektívneho hodnotenia. Úvaha sa teda zvyčajne nevydeľuje ako celkom osobitný textový model, ale iba ako modifikácia nejakého základného rámca. Prax ukazovala najmä na súvislosť úvahy s výkladom, preto sa úvahový postup primárne spájal s výkladovým. Až novšie zistenia ukazujú, že tieto subjektivizujúce modifikácie sa môžu spájať nielen s výkladovým rámcom, ale aj s modelom ďalších elementárnych postupov, teda s rámcom informácie aj opisu a rozprávania. Pri takomto videní sa úvahový postup javí ako osobitný postup, pravda, postup, ktorý sa odlišuje od prvotných postupov, lebo vždy predpokladá niektorý či niektoré z nich, teda ako postup naddstavbový. Takéto riešenie problematiky úvahového postupu podľa našej mienky najviac zodpovedá aj dynamike v rozvoji postupov a žánrov z bežnej jazykovej komunikácie (teda na rovine štýlovej ontológie) aj zmenám v kognitívnom prístupe k týmto otázkam v samej štylistickej teórii (teda zasa na gnozeologickej rovine). Takejto interpretácii vymedzovania povahy úvahového postupu i jeho miesta medzi ostatnými postupmi zásadne nebránia ani tie už spomínané teórie, ktoré úvahový postup osobitne nevyčleňujú (najnovšie napr. citovaný J. Dolník). Tieto prístupy sa zvyčajne dotýkajú najmä elementárnych, základných postupov, a tak sa úvaha v centre ich sledovania celkom zákonite neobjavuje.

Dost' nesmelo sa v súčasnej štylistike najmä na pozadí výkladového postupu začína spomínať aj osobitný argumentačný postup. V našich podmienkach na jeho osobitosti upozornil v sérii

článkov J. Horecký (1988), hoci on sám ešte bežne hovorí iba o argumentačnom texte, nie o postupe. Na druhej strane však práve on rozpracovaním všeobecnej charakteristiky týchto textov, špecifikáciou ich formálnej i obsahovej štruktúry výrazne prispel k tomu, že sa takéto texty už nechápu iba ako modifikácia výkladového postupu, ale majú aj zreteľné vlastné príznaky. Touto cestou išla vo výklade argumentačných textov aj D. Slančová vo svojej *Praktickej štylistike* (1994, s. 151 n.), hoci ona sama už badateľne posúva analýzu tohto fenoménu na úroveň osobitného slohového postupu, pre ktorý už má aj alternatívne návrhy na pomenovanie, keď niekde hovorí priamo o argumentačnom postupe, inde zasa o persuzívnom alebo presvedčacom slohovom postupe. Rozhodujúci krok v argumentácii v prospech vydelenia argumentačného postupu ako osobitného a samostatného slohového postupu urobil J. Dolník (1998), keď presne v zmysle svojho rozlišovania pojmov dôvod a argument špecifikoval osobitosti argumentačného postupu práve oproti výkladovému postupu. Keď sa popri tomto Dolníkovom zásadnom vymedzení prihladne aj k viacerým konkretizujúcim znakom, ktoré v oblasti obsahu aj formálnej štruktúry vydelili predchádzajúci autori, ukazuje sa existencia tohto postupu ako celkom evidentná.

Podobne nenápadne ako argumentačný postup začína sa v našej štylistike osobitne spracúvať problematika polemických textov. Aj tento typ textu v našich štylistických výskumoch prvý raz uviedol J. Horecký (1990), aj v tomto prípade sa v jeho analýze hovorí o polemických textoch, nie o polemickom postupe. Pri charakteristike polemického textu J. Horecký zdôrazňuje jeho styčné body s výkladovým aj argumentačným postupom a osobitnú váhu prikladá dialogickosti, keď polemiku interpretuje ako „odložený, odsunutý dialóg“ (s.3). Rozvíjajúc niektoré ďalšie Horeckého charakteristiky i polemiky, chceme vyzdvihnúť fakt, že napriek istým formálnym paralelám vo výstavbe východiskového textu aj polemickej repliky

naň je pre určenie polemiky podstatná kontroverznosť v nadväzovaní na predchádzajúci text, hľadanie a vyzdvihovanie slabých miest, nedôsledností, nedostatkov a chýb vo výstavbe tohto textu. Je evidentné, že polemický text má isté špecifiká v porovnaní s výkladovým aj argumentačným postupom, avšak povaha týchto osobitostí nedovoľuje vydeliť polemický postup ako špecifický slohový postup. Z uvedenej charakteristiky vyplýva, že tu máme do činenia so špecifickým podtypom najmä argumentačného postupu s istými znakmi príbuznými s vlastnosťami výkladu. Práve kontroverznosť v nadväzovaní ukazuje, že filiácie s obidvoma uvedenými postupmi nie sú v polemickom texte rovnocenné, že polemika hlbkovo súvisí predovšetkým s argumentačným slohovým postupom.

V novších štylistikách a štylistických prácach J. Mistríka sa vyčleňuje ešte jeden osobitný postup, a to dialogický slohový postup. Autor tejto koncepcie ho vydelil na pozadí tej istej uvádzanej matrice opozícií, ktorými sa charakterizujú v jeho prístupe aj ostatné štyri postupy, konkrétne teda informatívny, opisný, rozprávací a výkladový slohový postup. Vydelenie dialógu ako slohového postupu sa stretá - ako sme už konštatovali - u iných autorov s pomerne silnými výhradami, pričom sa tu namieta predovšetkým v tom smere, že daným prístupom sa dialóg homogenizuje so spomínanými ďalšími postupmi. Kritika takejto interpretácie dialógu nepopiera, že výstavba dialógu je v mnohom osobitná, ale na druhej strane konštatuje, že dialóg je v porovnaní so všetkými ostatnými postupmi odlišný v inom smere, v iných dimenziách, než je odlišný napríklad výklad od opisu alebo informácie, rozprávanie od opisu či výkladu a pod. Ak sme už vyššie uviedli isté výhrady, ktoré sa v novšej štylistike ukazujú pri charakteristike vymedzovania slohových postupov pomocou spomínanej matrice opozícií, opozitných vlastností, treba dodať, že tieto výhrady zosilneli práve po vyčlenení dialogického postupu touto

metódou určovania slohových postupov. Predchádzajúce poznámky zreteľne ukazujú, že vyčleňovanie dialógu nie je otázkou vydeľovania osobitného slohového postupu, že dialóg je entita, ktorá stojí v štylistike na inej rovine ako uvedené slohové postupy.

Charakterizovali sme celú škálu slohových postupov, s ktorými sa všeobecne alebo aspoň v istých prácach o slovenskej (i českej) štylistike počíta, pričom niektoré postupy sa ukázali ako elementárne, základné, kým iné zasa alebo ako nadstavbové alebo ako špecifickejšie podtypy niektorých základných postupov. Z celého výkladu i z poznámok o jednotlivých vyčlenených postupoch je evidentné, že tu máme do činenia s istou sústavou, systémom slohových postupov, že táto sústava nie je nejako uzavretá, ale naopak pripúšťa aj vymedzovanie ďalších postupov. Napríklad v niektorých českých prácach (Filipek, 1955, Kraus, 1982) sa spomína aj tzv. návodový postup a pritom odôvodňovanie jeho osobitosti spĺňa všetky kritériá tohto diferenciačného procesu. Ani tým sa však možnosti diferencovania obsahovej, tematickej výstavby textu ešte nevyčerpávajú. O istej obsahovej entite možno nielen rozprávať, možno ju nielen opisovať alebo vykladať, možno o nej nielen informovať alebo uvažovať, ale možno ju aj hodnotiť, možno ju oslavovať, možno k nej vyzývať atď. Stretnutia vlastných obsahových prvkov s pragmatickými tu naozaj poskytujú oveľa viacej možností obsahovej diferenciácie vo výstavbe textu, ako sa bežne doteraz uvádzalo alebo vôbec predpokladalo. Vyčleňovanie ďalších typov postupu napríklad na pozadí určitých druhov rečových aktov by opätovne otváralo celú škálu ďalších možností predovšetkým v tom smere, ako naznačil F. Miko signalizovaním existencie tzv. operatívnych postupov. Ak sme sa v našom rozbere upriamili predovšetkým na tradične vydeľované postupy, bolo to jednak preto, že tu ide skutočne o základné typy textov z daného hľadiska, a jednak preto, aby sa ukázalo, že dynamika štylistiky sa neprejavuje iba pri

nejakých okrajových kategóriách a javoch, ale že zreteľne zasahuje aj centrálné kategórie celej štylistiky.

Po rozbere všetkých troch problémových okruhov z oblasti slohového postupu už iba dve poznámky na záver.

1. Vydeľovanie kategórie slohového postupu a určovanie jeho konkrétnych druhov sa vo všeobecnosti rozvilo na pozadí konkrétnejšej kategórie slohového útvaru (žánru) odkrytím paradigmatických vlastností viacerých útvarov. Slohový postup sa potom interpretoval ako istá hĺbková štruktúra, ako model pre slohový útvar. Novšia štylistika a textová lingvistika podčiarkuje myšlienku, že vzťah medzi postupom a útvarom nie je taký priamočiary či jedno-jednoznačný, ako môže vyplývať z predchádzajúcich formulácií. Dynamika sa tu prejavuje na rozličných rovinách: v kontakte štýlov a slohových postupov môže dochádzať k modifikáciám samého slohového postupu (Chloupek a kol., 1990), vo vzájomnom prelínaní samých slohových postupov, v ich hybridizácii (Dudok, 1998), v tom, že konkrétne útvary sa môžu rozvíjať na pozadí dvoch, resp. viacerých dominujúcich postupov (porov. Dolník, 1998).

2. Ani pri poznaní zložitosti vzťahov medzi slohovým postupom a slohovým útvarom netreba pokladať skúmanie slohových postupov za nejaký samoúčelný teoretický exhibicionizmus. Hlbšie poznanie vlastností postupu, kritérií jeho vymedzovania aj inventára konkrétnych postupov a vzťahov medzi nimi dáva predpoklady aj na dokonalejšie zvládnutie problematiky konkrétnych textov (útvarov), a to nielen so zreteľom na ich analýzu alebo interpretáciu, ale aj so zreteľom na ich tvorbu, dotýka sa teda aj jazykovej (konkrétne štylistickej) kompetencie používateľov nášho jazyka.

Literatúra:

BEČKA, J.V.: Česká stylistika. Praha, Academia 1992. 467 s.

BEČKA, J.V. Základy kompozice jazykových projevů. Praha AUPO 1960.

DAROVEC, M.: K otázke slohových postupov a slohových útvarov. In: Jazykovedné štúdie.8. Red. F.Miko. Bratislava, V SAV 1965, 211-218.

DAROVEC,M.: O slohových postupoch. In: Textika a štylistika. Red. J. Mistrík. Bratislava, Univerzita Komenského 1989, s.171-174.

DOLNÍK,J.-BAJZÍKOVÁ,E.: Textová lingvistika. Bratislava, Stimul 1998. 134 s.

DUDOK,M.: Úvod do textiky. Báčsky Petrovec, Kultúra 1998. 125 s.

- FILIPEC, J.: Rozbor odborného stylu a jeho vnútorná diferenciácia. - Slovo a slovesnosť, 16, 1955, s.37.
- HAUSENBLAS,K.: K základným pojmom jazykovej stylistiky. Slovo a slovesnosť, 16, 1955, s.6-13.
- HOFFMANNOVÁ,J.: Stylistika a Praha, Trizonia 1997. 200 s.
- HOLÝ, J.: O termínoch „sloh a a štýl“. Slov. reč, 28 1963, s. 105.
- HOLÝ, J.: Štylistika pre pedagogické fakulty. Bratislava, SPN 1967. 98 s.
- HORECKÝ, J.: Argumentačný text. Kultúra slova, 22, 1988, č. 2, s.65-71.
- HORECKÝ, J.: Obsah a forma polemického textu. - Kultúra slova, 24, 1990, č. 1, s. 3-11.
- CHLOUPEK, J. a kol.: Stylistika češtiny. Praha, SPN 1990. 294 s.
- KRAUS, J.: Úvod do stylistiky pro informační pracovníky. Praha 1982. 108 s.
- MIHÁL, J.: Slovenská gramatika pre III. a IV. triedu stredných škôl. II. diel Bratislava, Štátne nakladateľstvo 1947. 259 s.
- MIKO, F.: Text a štýl. Bratislava, Smena 1970. 193 s.
- MISTRÍK, J.: K otázke štýlov, postupov a útvarov v systematike stylistiky. - Slovenská reč, 29, 1964,s. 144 -151.
- MISTRÍK, J.: Štylistika. Bratislava, SPN 1989. 584 s.
- PAULINY, E.: O slohu.- In: Pauliny E. - Ružička, J. - Štolc.J.: Slovenská gramatika. 5. vyd. Bratislava, SPN 1968, s. 489-562.
- SLANČOVÁ, D.: Praktická štylistika. Prešov, Univerzita P.J. Šafárika 1994. 178 s.

Zeleninári a ovocinári záhorských obcí Bratislavy

Magdaléna Paríková

Katedra etnológie

Na západ od Bratislavy v regióne nazývanom Záhorie sa rozkladá rad bývalých samostatných vidieckych sídel, ktoré už v súčasnom období patria administratívne k hlavnému mestu. Napriek samosprávnej a administratívnej autonómii do obdobia ich včlenenia do organizmu Bratislavy, ktoré sa uskutočnilo v sedemdesiatych rokoch tohto storočia, mali tieto obce z hľadiska hospodárskych, sociálnych, ale i kultúrnych kontaktov s hlavným mestom charakter prímestských osád. Ich pomenovania - Devínska Nová Ves, Dúbravka, Lamač a Záhorská Bystrica - sa aj po zlúčení s hlavným mestom však nezmenili, nakoľko súvisia s historickými tradíciami tohto územia.

Počiatok prelomových zmien v charaktere týchto pôvodných vidieckych sídel znamenala výstavba nových sídlisk, priemyselných závodov a komunikačných v okrajových častiach Bratislavy na ich niekdajšom katastrálnom území, ktorá spočiatku menila len ich vonkajší vzhľad a narúšala ich tradičný roľnícky charakter. Rozširovaním mesta smerom do vnútra intravilánu a extravilánu obcí, sa tradičný charakter pôvodných dedín zúžil na ich najstaršie časti, za ktorými sa nachádzajú už sídliská veľkomestského typu.

Územie záhorských obcí Bratislavy, ktoré siaha od historicky významného hradu Devín, pokračuje ústím Záhorskej kotliny obklopenej pohorím Malých Karpát ohraničené riekami Dunaj a Morava, sa okrem pôvodného slovenského obyvateľstva stalo aj domovom chorvátskeho obyvateľstva, ktoré sa tu usadilo v priebehu 16. storočia po ukončení tureckej expanzie v tejto časti Európy. Chorvátske osídlenie v tejto oblasti kontinuitne nadväzuje na územie siahajúce na dnešné teritórium Rakúska/regiónu Burgenland/a severovýchodného Maďarska. Kým hovorový jazyk pôvodného obyvateľstva slovenských obcí tejto oblasti charakterizuje záhorské nárečie, u chorvátskeho obyvateľstva/najmä v Devínskej Novej

Vsi a Dúbravke/ sa dodnes udržalo používanie chorvátskeho dialektu vo vzájomnej komunikácii. Na kompaktnéjšie osídlenie Chorvátov v minulosti aj v ďalších obciach /Lamač, Záhorská Bystrica/ poukazujú už len zachované osobné mená. Rozdielnosť nárečí tu žijúceho obyvateľstva sa odrazila nielen v hovorom jazyku, ale aj v terminológii javov tradičnej ľudovej kultúry, ako aj v piesňovom a hudobnom folklóre. Slovnú zásobu hovorového jazyka obohatili mnohé výrazy nemeckého jazyka, ktoré sa v jazykovom fonde tunajšieho obyvateľstva udomácnili ako slovné výpožičky. Spôsobilo to nielen tesné susedstvo s nemeckým jazykom dnešné územia Rrakúska, ale i čulý obchodný kontakt a pracovná migrácia tunajšieho obyvateľstva /najmä obchodníkov a služobníctva/ kontunuitne prebiehajúce až do vzniku Československej republiky v roku 1918, kedy sa vytýčili štátne hranice.

Do obdobia druhej svetovej vojny tvorilo hlavný zdroj obživy tunajšieho obyvateľstva poľnohospodárstvo a chov dobytká. Hoci v období kapitalizmu, najmä v Devínskej Novej Vsi, Dúbravke a Lamači, sa stále zvyšoval počet obyvateľov orientujúcich sa na neroľnícke zamestnania/vápenka, kameňolom, bývalá továreň na výrobu munície na Patrónke v Bratislave - Kühmayerova továreň/, predsa poľnohospodárstvo tvorilo aj v týchto obciach doplnkový, ale stály zdroj obživy a príjmov. Typický roľnícky charakter si zachovala až do obdobia zoštátnenia poľnohospodárskej pôdy v súkromnom vlastníctve /tzv. socialistická kolektivizácia/ obec Záhorská Bystrica. Význam poľnohospodárskej produkcie vo všetkých obciach znova vzrastal najmä v období hospodárskych kríz, kedy z dospestovaných poľnohospodárskych produktov /najmä zeleniny a ovocia/, ako aj z chovu hovädzieho dobytká /mäso, mliečne produkty/ plynul pre mnohých tunajších obyvateľov často jediný, alebo podstatnejší zdroj príjmov.

V období súkromného hospodárenia, približne do 50-tych rokov 20. storočia, nemalo zameranie poľnohospodárskej produkcie vo všetkých obciach rovnaký charakter. Táto skutočnosť vyplývala z rozsahu vlastníctva pôdy jednotlivých roľníkov, ako aj do

veľkej miery z nerovnakej skladby a bonity pôdy v chotári obcí. Uvedené faktory spolupôsobili a podmieňovali špecializáciu poľnohospodárskej produkcie na pestovanie takých plodín, pre ktoré boli v tej - ktorej obci, resp. v jej jednotlivých častiach najvhodnejšie podmienky. Pestovanie obilnín, rozsah ktorých postačoval len pokrytie potrieb roľníckych rodín v jednom roku, nepatrilo nikdy k dominantným odvetviám poľnohospodárstva. O to viac sa dôraz kládol na pestovanie zeleniny /najmä uhoriek, kapusty, koreňovej zeleniny - mrkvy, petržlenu, kalerábu a zeleru/. Popri tom malo veľký význam aj pestovanie ovocia, skorých odrôd zemiakov - vítaných najmä na mestských trhoch - a do obdobia zničenia vinohradov fyloxérou i pestovanie vínnej révy. Doklady z 19. storočia svedčia o rozvinutom vinohradníctve v obci Lamač, kde sa sezóna predaja vína pod viechami začínala na Michala a končila na Juraja. Prebytok produkcie vína vozili lamačskí vinohradníci na bratislavské a viedenské trhy. Ústup vinohradníctva v tejto obci sa zaznamenal koncom 1. svetovej vojny.

Jednotlivé odvetvia agrárnej produkcie sa rozvíjali v súlade s klimatickými a pôdnymi podmienkami jednotlivých obcí. Tak zeleninárstvo prekvitalo najmä v Devínskej Novej vsi a Záhorskej Bystrici, pre pestovanie ovocia boli zase mimoriadne žižlivé podmienky na slnečných svahových pozemkoch pahorkatiny Devínskej Kobyly v obci Dúbravka, ale aj v Lamači. Tak ako vo všetkých agrárnych oblastiach Slovenska i v hospodárení záhorských obcí mal dôležitý význam aj chov hovädzieho dobytku a chov koní. Roľníci chovali hospodárske zvieratá nielen z dôvodov úžitkovosti súvisiacej so stravovaním /mäso, mlieko/, či na odpredaj, ale predovšetkým pre potreby poľnohospodárstva /produkcia hnoja/ a pre záprahové príležitosti súvisiace s obrábaním pôdy /orba, bránenie, zväžanie úrody/ a dopravou pri predaji zeleninárskych a ovocinárskych produktov na mestských trhoch /najmä v Bratislave a pred r. 1918 aj vo Viedni/.

Pestovateľské tradície zamerané na produkciu kapusty, uhoriek

a koreňovej zeleniny sú písomnými prameňmi doložené od 18.storočia.Najintenzívnejší rozvoj zeleninárstva nastáva koncom 19.a začiatkom 20.storočia, kedy miestni roľníci prechádzajú od pestovania zeleniny v záhradách, k pestovaniu na veľkých poľných plochách. Spôsobili to nielen vhodné podmienky /pôdne a klimatické/,dostatok znalostí a skúseností s pestovaním zeleniny v tomto regióne, ktoré sa odovzdávali z generácie na generáciu, ale najmä zvýšený dopyt a odbyt dopestovaných produktov na trhoch blízkych miest /Bratislava,Viedeň/, ale aj širšom okolí /napr.Čechy,Morava a južné Slovensko/. Nebývalý záujem o tovar záhorských zeleninárov a ovocinárov je doložený z prostredia Viedne, ale aj jej okolia. K rozvoju obchodovania s touto oblasťou do roku 1918 prispievala zaiste i skutočnosť vtedajšieho štátneho celku Rakúsko-Uhorska, ktorého súčasťou bolo aj územie záhorskej nížiny, kde sa rozkladali tieto zeleninárske a ovocinárske obce. Obchodu so zeleninou záhorských roľníkov na bratislavských trhoch čiastočne konkurovali v tomto čase nemeckí záhradníci, žijúci v prímestských osadách na druhej strane od Bratislavy. V produkcii a odbyte zeleniny "súperili" záhorskí pestovatelia aj s bulharskými zeleninármi,znameníťmi odborníkmi v tejto oblasti , ktorí sa v prvej tretine 20.storočia usadzovali na okolí Bratislavy. V zeleninárskom sortimente stáli na prvom mieste biela kapusta a šalátové uhorky, neskôr aj odrody menších uhoriek na konzervovanie. Predaj kyslej kapusty a rýchlo kvasených uhoriek- dodnes vyhľadávaných artiklov na trhoch - je mladšieho dáta. Tieto plodiny znamenali pre tunajších obyvateľov významný zdroj príjmov. Obyvatelia staršej generácie Záhorskej Bystrice dodnes spomínajú, že kapusta a uhorky "nás živili". Rovnaký podiel na obchodovaní mala oddávna koreňová zelenina /mrkva,petržlen,červená cvikla/, pričom pestovanie zeleru a póru vo väčšom rozsahu začína až v období predaja na viedenských trhoch, odkiaľ si tieto plodiny roľníci osvojili. V ovocných sadoch sa pestovali výlučne štepené odrody

stromov. Dodnes uchované ľudové názvy jednotlivých odrôd ovocia poukazujú na mnohosť pestovaných druhov. Na širokom okolí boli známe rozličné druhy čerešní, ktoré dozrievali od mája /májové/ a zbierali sa až do začiatku žatvy /dubové, srdcové, kompanové/. Na význam pestovania čerešní dúbavských roľníkov poukazuje slávnosť /strešňové hodi/, ktorú mládež do roku 1946 usporadúvala po ukončení ošetrovacích. Z ostatných druhov ovocia sa pestovali najmä jablká, tiež rôznych druhov. Skoré sa nazývali sklenené, jakupské /dozrievajú na Jakuba/, na zimné uskladnenie boli vhodné tzv. cibulňáče, bielé a cigánki. Ovocné sady boli plné aj sliviek; obdúbenými boli bistrické, z ostatných sort žlté - ringlót, ďalej griliški a duranzie. Hrušky, nazývané smolňace boli vhodné najmä na zimné uskladnenie. Vzhľadom na to, že záhorskí zeleninári pestovali skoré druhy zemiakov, bol tento produkt vyhľadávaný najmä v mestách. Pravda, aj ceny skorých zemiakov boli značne vysoké. Najväčší dopyt mali šalátové zemiaky - kifľe a ružáki. Značný podiel v predaji zeleninárskeho tovaru mala cibuľa a cesnak. Široký sortiment zeleniny a ovocia, ako predmet obchodu, poznamenal prirodzené aj tradičný jedálny lístok záhorskej kuchyne miestneho obyvateľstva, ktorej významnú súčasť tvorili strukoviny a obilniny, a to nielen vo všedný deň, ale aj pri jednotlivých sviatočných a obradových príležitostiach, kde sa ich konzumovanie udržalo najdlhšie. Okrem uhoriek, ktorých predaj sa realizoval hneď počas zberu, veľkú časť produkcie zeleniny a ovocia uskladňovali na zimné obdobie, a to nielen pre vlastnú potrebu domácností, ale predovšetkým pre potreby trhu. Sezóna predaja zeleniny končila až v skorú jar, kedy sa predávala za podstatne vyššiu cenu. Keďže jednotlivé druhy zeleniny vyžadovali odlišné spôsoby uskladňovania, dlhé obdobie pretrvávali viaceré tradičné techniky odkladania na zimné obdobie. Známe bolo tzv. krechtovanie, uskladňovanie v piesočnatej pôde vo vrstvách. Iný spôsob sa uchoval pri odkladaní zeleniny, najmä petržlenu aj s vňaťou. Aby sa uchovala čerstvá, ukladala sa

kolmo na bočné steny jamy, pričom sa pieskom zasypával len koreň a vňat ostala voľná. Rozšírené bolo aj uskladňovanie zeleniny "na plocho", pod povrchom zeme - do rátkov, ktoré bolo vhodné najmä pre pór, petržlen a kel, pričom vňat vyčnievala nad zemou. K nevyhnutnému vybaveniu hospodárskeho dvora záhorských zeleninárov patrili pivnice, kde sa odkladali menšie množstvá kapusty, zeleniny a koreňovej zeleniny. V prípade väčšej produkcie kapusty sa vo dvore ukladala do veľkých kôp a pred mrazmi chránila hrubšou vrstvou sena a kukuričných stebiel.

Okrem čerešní, ktoré sa konzumovali dávnejšie len čerstvé, sa ostatné druhy ovocia /hrušky, jablká/ uskladňovali na zimné obdobie v bočných priehradkách stodôl uložené vo vrstvách slamy. V tradičnej strave bolo obľúbené konzumovanie sušeného ovocia /najmä krájaných jabôk - ščípky/ a sliviek. Inou formou uskladňovania bolo konzervovanie varením lekváru a neskôr i formou kompótov. Z ovocia sa pripravovali sirupy a aj destiláty, najmä zo sliviek. Obľúbené bolo aj ríbezľové víno, ktorým sa preslávili najmä výrobcovia v Devínskej Novej Vsi.

Sezóna predaja na trhoch pre záhorských roľníkov začínala už na Petra a Pavla, kedy sa oberali skoré druhy uhoriek. Postupne dozrievali aj ďalšie odrody, ktoré sa predávali až do augusta. Najzaužívanejším spôsobom obchodu "bol predaj vo veľkom", a to obvykle prostredníctvom priekupníkov - ketasov, ktorí pre tovar prichádzali priamo do obce. Dohoda o predaji sa spravidla uzatvárala vopred, takže roľníci mohli dopredu kalkulovať so ziskom. Veľké množstvá uhoriek sa distribuovali na viedenské trhy, kde sa "trh vo veľkom" konal spravidla v noci. Priekupníci zeleniny odkúpili celé vozy zeleniny a ďalej ju ponúkali na trhu vo Viedni alebo okolí. Predávali stojac pri pultoch, preto ich nazývali štontaré. Obdobie zberu koreňovej zeleniny začínalo koncom augusta, kapusty v septembri. Prvé najkrajšie kusy zeleniny začali zeleninári predávať už počas zberu zviazané do malých viazaničiek a predávali na drobno, spravidla na trhu, kde odchádzali

pravidelne aj niekoľkokrát v týždni.

Zber hlávkovej bielej kapusty trval často i do novembra, najneskôr sa snažili ukončiť tieto práce na Martina, kým nenastali prvé mrazy. Prevažná časť úrody slúžila na odpredaj. Na odvoz sa používali veľké pre tento účel upravené vozy ťahané konským záprahom, opatrené prútenou košinou. Pri doprave menšieho nákladu tovaru sa používali menšie vozíky - tragače. Otvorenie železnice na konský potah /v r.1838/ a neskôr parnej železnice /1848/, ktorá viedla z Bratislavy cez Devínsku Novú Ves a Marchegg do Viedne, znamenalo podstatné zlepšenie dopravných možností a plynulejší odbyt zeleninárskeho a ovocinárskeho tovaru aj do vzdialenejších oblastí. Napriek modernejším dopravným prostriedkom /vlak, nákladné autá/ naďalej pretrvávalo vozenie tovaru konskými povozmi. Najmä na trase smerujúcej do Rakúska cez rieku Moravu boli vhodnejšie tradičné povozy, ktoré prevážala na druhú stranu rieky kompa - *pletna*.

Okrem trhov vo Viedni, najčastejšie odchádzali na Ostmarkt /v miestnom nárečí dodnes uchovaný názov *Ošmorkt*/, patrili k stabilným miestam predaja lokality ležiace na tejto trase /napr. Leopoldstadt, Fünfhausen, Ogrün, Rastdorf/. V hlavnej sezóne navštevovali trhy až dvakrát v týždni, mimo sezóny /hlavne v zime/ sa predávalo zriedkavejšie. Manželky zeleninárov nezriedka ostávali vo Viedni i celý mesiac. Tovar, ktorým ich pravidelne zásobovali muži, mali uskladnený v prenajatých pivniciach domov v blízkosti trhov. Do mesiace predali aj tri-štyri fúry /vozy/ zeleniny. Ak sa nepodarilo tovar predat na trhu, vozili zeleninu na menších vozíkoch po Viedni a ponúkali ju z domu do domu - *hauzírovali*. Za peniaze získané z predaja zeleniny nakupovali rozličné predmety dennej potreby, ktoré sa v ich obciach nepredávali /napr. obuv, niektoré odevné súčiastky/, potravinové články /kávu, pre nich vzácne pečivo z bielej múky, cukor, koreniny./ Prevažnú časť príjmov si však roľníci odkladali. Peniaze investovali veľmi uvažlivo. Z úspor obnovovali poľnohospodárske náradie, kupovali semená, neskôr

i umelé hnojivá. Prevažnú časť však ukladali do predaja pôdy, ktorá pre roľnícke vrstvy znamenala navyššiu hodnotu vlastníctva.

Pravidelné a dlhodobé obchodné kontakty podnietili aj potrebu osvojovania si nemeckého jazyka. Veľká časť záhorských zeleninárov ovládala nemčinu, najmä v rozsahu nevyhnutnej slovnej zásoby, ktorá bola potrebná v komunikácii so zákazníkmi.

Po vzniku I. Československej republiky sa obchod smerom do Rakúska výrazne obmedzil. Len výnimočne sa niektorým zeleninárom dostala možnosť povolenia prechodu štátnou hranicou. Obchod sa redukoval aj z dôvodov zvýšeného cla za tovar, čím sa aj zisk z predaja značne redukoval. Postupne sa obchodné kontakty záhorských zeleninárov a ovocinárov začali orientovať na inú spádovú oblasť - smerom na bratislavské trhy, neskôr i do iných mestských centier Slovenska/Zvolen, Banská Bystrica a Žilina/, Moravy a Čiech. Popri predaji vo väčšom množstve /do reštaurácií, nemocníc, továrenských kuchýň, kasární/ kontinuitne pretrval obchod v malých množstvách tovaru. Naďalej prekvital aj podomový obchod, a to najmä na južnom Slovensku, kde bol zaužívaný aj predaj výmenou za obilie, alebo také plodiny, ktoré sa v oblasti záhorskej nížiny neurodili. Spôsob predaja za naturálie neskôr zanikol.

Jednotliví producenti zeleniny a ovocia si vytvorili pevnú sieť odbytu najmä na bratislavských trhoch a tržnici. Nezriedka mali svojich stabilných zákazníkov, ktorí u nich pravidelne nakupovali. Dokonca sa medzi predajcami a zákazníkmi vytvorili aj užšie ľudské kontakty, ktoré nezriedka vyústili aj do situácií, kedy im mestskí obyvatelia poskytovali pomoc, najmä radami a kontaktami.

Popri zelenine a ovocí prinášali na trhy aj mlieko, vajíčka, smotanu a tvaroh. Istý podiel pri obchodovaní záhorských roľníkov predstavovala aj hydina a v čase zakáľáčiek aj niektoré mäsové výrobky /tlačenka - presburšt, jelítka a pod./ Pravda tieto produkty ponúkali len

vtedy, ak ich množstvo presahovalo vlastnú potrebu rodín. Majetnejší roľníci, zameraní aj na chov dobytká, predávali mäso, alebo živé zvieratá len prostredníctvom priekupníkov a mäsiarov, ktorí prichádzali priamo do obcí na základe vopred dohovoreného množstva tohto tovaru.

Záhorskí producenti zeleniny a ovocia okrem pravidelných trhov navštevovali aj výročné trhy v Bratislave, ktoré sa konali na Vincenta /2.-8.apríla/, na Jána /19.-24.júna/, na Michala /25.-30.septembra/ a na Luciu /11.-16.decembra/. Tieto trhy znamenali nielen ďalší odbyť ich vlastných produktov, ale aj možnosť nákupu takých artiklov dennej potreby, ktoré nemali možnosť získať vo svojich obciach. Vyhľadávané boli aj kalendáre a iná tlač. Oblúbeným artiklom boli sladkosti, perníkarské výrobky, na ktoré sa tešili najmä deti po príchode rodičov z výročných trhov. Na trhoch často kupovali aj ozdobné súčasti odevu /sponky, gombíky, čipky/, ako aj prstienky a náušnice. Výročné trhy predstavovali nielen centrá tovarovej výmeny, ale boli to miesta spoločenského styku s osobitou atmosférou, kde sa dostávali do kontaktu obyvatelia rôznej profesie a etnickej príslušnosti, pochádzajúci z blízkeho, ale aj vzdialenejšieho okolia.

Zavedenie pravidelnej železničnej dopravy a rozšírenie jej siete otvorilo záhorským pestovateľom možnosť odbytu aj na Moravu a do Čiech. Obchod uľahčovalo aj poskytovanie zľavy na cestovných a dopravných nákladoch. Zelenina a ovocie z týchto záhorských obcí saturovala dopyt napr. v českých Budějoviciach a severných Čechách, v západočeských kúpeľných mestách, ale i v Ostrave, Prahe a Plzni.

Takýto rozsah obchodovania s dopestovanými zeleninárskymi a ovocinárskymi produktami pretrval až do obdobia zániku súkromného hospodárenie spôsobeného kolektivizáciou poľnohospodárstva. V nových podmienkach veľkovýroby na jednotných roľníckych družstvách založených v jednotlivých obciach sa tiež nadväzovalo na tradičné odvetvia zeleninárstva a ovocinárstva, pričom sa využívali bohaté a dlhodobé pestovateľské skúsenosti generácie roľníkov, ktoré

sa najmä od obdobia rozvoja tohto agrárneho odvetvia v 18.storočí odovzdávali rodinnou tradíciou. Avšak civilizačné zmeny, strata súkromného vlastníctva poľnohospodárskej pôdy po druhej svetovej vojne, s ktorou súvisela aj orientácia tunajšieho obyvateľstva na nerolnícke profesie a napokon urbanistický rozvoj Bratislavy spôsobil útlm tohto tradičného agrárneho odvetvia. V menšej miere sa pestovanie zeleniny a ovocia udržalo na menších rozlohách tzv.záhumienkovej pôdy, ktorá bola pridelená jednotlivým obyvateľom po kolektivizácii poľnohospodárstva. Spravidla sa pestovanie týchto produktov redukovalo už len na obyvateľov v dôchodkovom veku, nakoľko ďalšia generácia niekdajších záhorských roľníkov sa už zamestnala v iných odvetviach, alebo odsťahovala do Bratislavy a jej okolia. V povedomí sa však uchoval chýr o kvalite zeleniny a ovocia záhorských pestovateľov.

Obchod so zeleninou a ovocím v záhorských obciach Bratislavy dokladá jednu z foriem špecializovanej agrárnej výroby na Slovensku s dlhodobou tradíciou, ktorá sa odrazila nielen v ekonomickej oblasti tunajšieho obyvateľstva, ale zanechala výrazné stopy vo formovaní spôsobu života a kultúry. Táto profesionálna špecializácia sa odrazila aj na mentalite časti obyvateľstva, najmä priekupníckych rodín a niektorých vlastníkov pôdy, ktorí ju sami neobrábali, ale vydávali do prenájmu.

Pri sledovaní vplyvov tejto migrácie obyvateľstva, spojenej s obchodom, na jednotlivé úseky kultúry sa ukázalo, že najvýraznejšie sa prejavila na tradičnej strave a odeve. Vo sfére stravovania to dokumentuje prienik viacerých, v tejto oblasti nových stravovacích článkov, surovín, ale aj zvýšené konzumovanie a príprava mäsitých pokrmov. Do tradičnej kuchyne záhorských rodín sa včleňujú nielen nové receptúry, ale aj spôsoby a návyky stravovania, etiketa pri stolovaní, čo sa pripisuje aj vplyvu kontaktu s mestským prostredím. Odevná kultúra sa mení nielen v dôsledku upúšťania tradičných materiálov na zhotovovanie odevu, ale aj vplyvom módy metského

unifikovaného odevu s prvkami prenikajúcimi s továrenskou ponukou materiálov a artiklov. Podobne ako v iných oblastiach Slovenska boli voči týmto vplyvom konzervatívnejšie ženy, u ktorých tradičný odev, alebo aspoň jeho súčasti pretrvali oveľa dlhšie ako u mužov.

Vysoká úroveň znalostí pestovania a zeleniny, odbyt týchto produktov na trhoch spôsobil aj zvýšenie príjmov tunajšieho obyvateľstva. Ekonomická solventnosť umožnila roľníkom zdokonaľovanie agrárnej produkcie vďaka možnosti nákupu modernejšieho poľnohospodárskeho náradia, ale aj nákupu hnojív. Tak sa v tejto oblasti mohla rozvinúť vysokošpecializovaná produkcia, ktorá dodnes z hľadiska vývinu ľudovej kultúry územia Slovenska predstavuje osobitý kultúrny región s charakteristickými črtami kultúry a spôsobu života.

LITERATÚRA

Záhorská Bratislava. Vlastivedná monografia Devínskej Novej Vsi, Dúbravky, Lamača a Záhorskej Bystrice. Kolektív autorov, zostavil J. Podolák, Bratislava 1986.

PARÍKOVÁ, M.: Obchod so zeleniou a ovocím v prímetských obciach Bratislavy. Slovenský národopis, 30, 1982, s. 309-327.

PALKOVIČ, K.: Slovensko-srbochorvátske lexikálne kontakty. Slavica Slovaca, 11, 1976, s. 296-300.

"Periodiká majú svoje osudy"
K jubileu Preßburger Zeitung

"Knihy majú svoje osudy" (Habent sua fata libelli) napísal vo svojom diele Terentianus Maurus (1.-2. st. nl.). Narážal tým na to, že knihy sa čítajú alebo upadajú do zabudnutia podľa toho, ako ich prijmu čitatelia. Tento jeho výrok možno rozšíriť i na periodickú tlač vďaka za svoj vznik Gutenbergovmu vynálezu.

Jedným z periodík pozitívne prijatých čitateľmi bolo i periodikum Preßburger Zeitung, ktorého jubileum - 235 rokov od jeho založenia (14. júla 1764) a 70 rokov od jeho zastavenia (25. augusta 1929) si v tomto roku pripomíname.

Preßburger Zeitung bolo súčasťou života Bratislavy (do roku 1918 Preßburg, Poszony, Prešporok) dlhých 165 rokov. Informovalo o dianí doma i vo svete, no písalo i jej históriu, aby sa napokon samo stalo jej súčasťou.

Preßburger Zeitung nebolo prvým bratislavským periodikom. Už v rokoch 1721 až 1722 tu osvietenský polyhistor slovenského pôvodu Matej Bel z Očovej, nazývaný za svoje historicko-zemepisné práce magnus decus Hungariae - veľká ozdoba Uhorska,¹ spolu s Fridrichom Wiliamom Beerom a Matejom Marthom, pedagógmi bratislavskej evanjelickej školy vydával latinské periodikum Nova Posoniensia, čo v preklade znamená Prešporské noviny. Vychádzalo v tlačiarňi Jána Pavla Royera, významného bratislavského tlačiara pôvodom zo Salzburgu, ktorý ako prvý v roku 1720 dostal od Uhorskej dvorskej

kancelárie povolenie² zriadiť si tlačiareň v Bratislave, ktorá v tom čase mala iba okolo 12 000 obyvateľov.³ Následne sa stal občanom mesta. V zmysle Komenského myšlienky z roku 1651 o použití novín v školskom vyučovaní sa Nova Posoniensia pravidelne čítavali na bratislavskej evanjelickej škole. V júli 1722 prešli do rúk jezuitov a v septembri toho istého roku zanikli. Dr. Ján Čaplovič vidí hlavnú príčinu ich zániku v tom, že v jezuitskom školskom systéme nebolo pre ne miesta.⁴

V roku 1750 Royerovu tlačiareň prevzal Ján Michal Landerer (II). Jeho rodina pochádzala z Horného Falcka. On sám prišiel do Bratislavy cez Budín (v tom čase Ofen), kde jeho otec v roku 1720 založil tlačiareň. 1. septembra 1752 mu Mária Terézia udelila veľké tlačiarenské privilégium. Podobne ako Royer i on sa stal občanom mesta Bratislavy.

S vydávaním novín začal 14. júla 1764. Nadviazal nimi na vyššie uvedenú bratislavskú žurnalistickú prvotinu Nova Posoniensia. Je to zrejme i z toho, že svoje noviny, pre ktoré sa zaužívalo pomenovanie Preßburger Zeitung (písané i Pressburger Zeitung) v Avertissemente (Oznámení) o ich vychádzaní zo 14. júla 1764 nazval Pressburger Zeitungen, čo je doslovný preklad Nova Posoniensia. Od Nova Posoniensia odpozoroval i malý formát, zalamovanie strán do dvoch stôpcov, resp. neskoršie použitie rakúskeho a uhorského znaku v hlavičke či iniciál.

Životnú púť konzervatívnych po celé obdobie vychádzania provládnych Preßburger Zeitung možno rozdeliť do troch časovo-priestorových úsekov, ktoré nazveme Landererovská éra, Mesto-árendátorom, Angermeyerovci, Prüger a Portisch.

Landererovská éra

Údaje o tom, v čej hlave skrsla myšlienka na vydávanie Preßburger Zeitung sa rozchádzajú. Podľa niektorých⁵ jeho vydávanie inicioval v roku 1764 na pôde bratislavskej učenej spoločnosti (Pressburger Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften) založenej v roku 1761 Landererov priateľ z mladosti, bratislavský geograf, historik, spisovateľ a verejný činiteľ Karol Gottlieb Windisch, ktorý bol jej spoluzakladateľom a tajomníkom a ktorý desať rokov pôsobil ako redaktor Preßburger Zeitung. Alojz H. Pichler, autor knihy Vznik Pressburger Zeitung (Entstehung der Pressburger Zeitung)⁶ vydanej k 150. jubileu periodika, opierajúc sa o originálne pramene, považuje ideu vydávať Preßburger Zeitung jednoznačne za Landererovu a Windischove pripisovanie si autorstva a "puncovanie" J. M. Landerera len ako umeleckého tlačiara za jeden z klinov, ktoré neskôr viedli k rozpadu priateľstva týchto dvoch dobových bratislavských osobností patriacich jazykovo a konfesiónálne do úplne iných kruhov.⁷

Nech už bola idea vydávať Preßburger Zeitung kohokoľvek, jedno je však isté: Preßburger Zeitung mali pri svojom vzniku dvojaké šťastie. Poprvé vznikli v dobe, keď Bratislava bola hlavným centrom Uhorska. Sídlil tu uhorský miestodržiteľ tešínsko-saské knieža Albert, manžel Kristíny, obľúbenej dcéry Márie Terézie a mnohé ďalšie dôležité úrady. To spôsobilo, že si šľachtici začali v meste kupovať pozemky a stavať na nich paláce. Príliv panstva znamenal príliv remeselníkov, ktorí tu nachádzali obživu. Bratislava bola trojjazyčným mestom. Žili tu Nemci,

Slováci i Maďari. Tlačili a vydávali sa tu knihy v nemčine, maďarčine i biblickej češtine⁸. Podruhé Ján Michal Landerer bol všestranný talent - tvorivý i hospodársko-administratívny. Alojz H. Pichler ho charakterizuje takto: "Z typografického hľadiska bol technikom a umelcom, v obchodných vzťahoch obchodníkom a administrátorom. Bol priekopníkom v oblasti novinárstva "tohto najšlachetnejšieho, najvznešenejšieho, hoci (v čase kedy žil, pozn. autorky) najmladšieho, predsa najvplyvnejšieho odvetvia" - umenia!"⁹ Landererove zásluhy na poli kníhtlače ocenil aj panovník Jozef II. udelením 26. 3. 1784 šľachtického predikátu von Füsikut a darovaním majetku tohto mena v Temešskej stolici.

Landererov podnikateľský talent sa premietol vo vybudovaní modernej tlačiarne a písmolejárskej dielne¹⁰ i v počte imobílií, ktoré rodina vlastnila. Zisk mu prinášali i Preßburger Zeitung, ktorých náklad za Landererovskej éry stúpol zo 100 predplatiteľov v rokoch 1764 až 1779 až na 2000 v rokoch 1795 až 1800.¹¹

Preßburger Zeitung v landererovskom období vychádzali spočiatku na malom (knižnom) formáte dva razy v týždni najskôr v stredu a v sobotu, neskôr v utorok a piatok teda v dni, kedy sa doručovala pošta. Rozsah štyri až osem strán postupne, keď pribudli prílohy, narástol na desať až dvanásť strán. Preßburger Zeitung boli zalamované do dvoch stôpcov. Hlavičku, sprvoti bez akejkoľvek ozdoby, už v roku 1766 krášľil ornament a postupne do nej pribudli vľavo uhorský znak, vpravo erb mesta Bratislavy, aby z nej po čase znova vypadli. Často zaberala až polovicu prvej strany. Strany najskôr neboli číslované, neskôr ich číslovali priebežne. Písmom bola fraktúra. Uvádzacia cena predstavovala osem zlatých ročne pre mimobratislavských abonentov, šesť zlatých ročne

pre Bratislavčanov. Kus stál štyri grajciare.¹² Objednávky preberal Kráľovský poštový úrad. Administráciu a distribúciu mala na starosti Novinová agentúra (Zeitungs-Comptoir), kde si Bratislavčan mohol nviný i priamo zakúpiť.

Ján Michal Landerer po celý čas vydávania Preßburger Zeitung zostal verný prísľubu, ktorý dal čitateľom v Avertissement o ich vydávaní zo dňa 14. júla 1764. Prísľubu, že budú prinášať všetky potrebné informácie. I za cenu veľkých finančných nákladov zabezpečil svojmu periodiku široko rozvetvenú sieť korešpondentov pokrývajúcu monarchiu, nemecké krajiny a aj všetky ďalšie významné európske krajiny ako Anglicko, Francúzsko, Taliansko a i.¹³ Spočiatku, podobne ako v ostatných dobových novinách, správy v Preßburger Zeitung, bez titulku len s uvedením domicilu, pripomínali skôr akúsi riekú informácií. Pritom zahraničie bolo na začiatku a domáce správy pokiaľ sa vyskytovali tak úplne na konci a jedinou službou čitateľovi bol uverejňovaný zoznam zosnulých. Obsahovo v nich dominovali šľachta a "veličenstvá", kde išli až do takých detailov, že informovali, v ktorom zámku porodila anglická kráľovná¹⁴ či kto bol, v ktorých z dvadsiatichpiatich saní na kráľovskej sánkovačke vo Viedni.¹⁵ Tieto informácie dopŕňali kuriozity resp. bulvárne správy typu - skon trpaslíka Bebe, pri ktorom okrem správy o jeho úmrtí vyrozprávali v jednom z ďalších čísiel¹⁶ i jeho životopis a výsledky jeho pitvy. Ako plynul čas diapazón spravodajstva sa rozširoval až postupne pokryl celé hospodársko-politické dianie. Rubriky dostali mená ako napr. Zahraničné udalosti (Ausländische Begebenheiten), Domáce príhody (Innländische Vorfälle). Servis čitateľom sa rozšíril o inzerciu a rôzne oznamy. Často figuroval v rubrike, ktorej názov možno voľne pretlmočiť ako Učené inzeráty (Gelehrte Anzeigen). Tak z

jednej z nich v sobotu 6. januára 1776 sa Bratislavčan dozvedel, aké zahraničné periodiká si môže prečítať v novom čitateľskom kabinete na Železnom námestí. Bolo ich spolu s Preßburger Zeitung až 50.¹⁷ Osobitne bohatá, postupne až celostránková, bola knižná inzercia i mimobratislavských kníhtlačiarov a kníhkupcov. Slovenského čitateľa Preßburger Zeitung v piatok 18. novembra 1796 určite upútal oznam, že v Landererovej tlačiarňi je k dispozícii Gramatica Slavica od Antona Bernoláka.¹⁸

K spravodajstvu sa postupne nesmelo začala pripájať publicistika i keď spočiatku len ako vinše vo forme básní na prvej strane. Svoje miesto si však - popri platenej inzercii - našla hlavne v prílohách, kam odsunuli i zoznam zosnulých. Prvá z nich nemala žiadne osobitné meno iba Príloha k Preßburger Zeitung č. (Beilage zur Preßburger Zeitung Nr.), ďalšia dostala meno Priateľ cnosti (Freund der Tugend, 1767-1769), iná z roku 1783, ako napovedá už samotný jej názov Historicko-kriticko-moralisticko-politické príspevky (Historisch-Kritisch-moralisch-politische Beyträge) prinášala príspevky obsahu obsiahnutého v názve. Experimentovalo sa sa s umiestnením rubrik, s ich menami, pomenovanie Nachricht (správa) sa postupne dostalo tam, kam patrí k spravodajstvu i ako Kurzgefasste Nachrichten (Krátke správy), kým predtým ho bolo možné často stretnúť len pri inzercii. Toto všetko s cieľom uspokojiť čitateľa robili redaktori Preßburger Zeitung. Ich mená resp. mená prvých troch - Karola Gottlieba Windischa, Jána Michala Korabinského a Daniela Táallyaia, v landererovskom období poznáme len z prác dobových historikov, v samotnom periodiku v akejsi tiráži figurovalo len meno vydavateľa J. M. Landerera s údajom o mieste bydliska "blízko Rybárskej brány" (nahe dem Fischertore), neskôr doplnené o šľachtický predikát von Füscht. Postupne sa však s nimi z osobných či názorových príčin rozišli. Napríklad

v prípade Daniela Táallyaia - ktorý bol i redaktorom prvého maďarského periodika v Bratislave Magyar Hírmondó (1780-1788), ktoré vychádzalo v tlačiarňi F. Patzku a vydavateľom prvých novín v slovenčine Presspürské noviny (1783-1787) tlačených najskôr u Landerera neskôr u Šimona Petra Webera - odmietol jeho nápad zlúčiť pod jednu strechu všetky nemecké periodiká v Uhorsku, ktorým D. Táallyai o storočie predbehol svoju dobu. Preßburger Zeitung potom redigoval on sám.

Všetko sa prirodzene dialo pod dozorom cenzorov, ktorí dlhý čas neboli k periodiku, neustále rôznou formou zdôrazňujúcemu vernosť monarchovi, nijako osobitne tvrdí. Situácia sa zmenila potom, ako sa syn Jána Michala Landerera (II), Ján Michal Landerer (III.) zaplietol do sprisahania abého Martinoviča, zvaného i povstanie uhorských jakobínov.¹⁹ Sprisahanie bolo prezradené, Ján Michal Landerer (III.) skončil vo väznici na Spielbergu, jeho otec pod vplyvom udalostí zomrel na srdcový infarkt (1795), na pretras prišiel šľachtický predikát rodiny i vydávanie Pressburger Zeitung. Malo oň záujem mesto, ktorého pokladni po premiestnení úradov do Budína v roku 1783 a odchode úradníctva a šľachty odpadli značné príjmy a ktoré si zrazu spomenulo na staré výsostné právo miest dávať veci do prenájmu, teda prečo nie i noviny. Mali o ne záujem i ďalší bratislavskí kníhtlačiari, ktorí sa v roku 1800 obrátili s prosbou na panovníka, aby Landererovcom privilégium vydávať noviny odňal.²⁰ Panovník však nielenže ponechal Landererovcom šľachtický predikát, ale predôžil im právo na vydávanie Pressburger Zeitung až do roku 1812. Museli však platiť mestu ročne tisíc zlatých do pokladnice pre chudobných a honorovať prácu cenzora. Noviny od 1. 1. 1804 niesli meno K. k. städtische Pressburger Zeitung. Viedli ich redaktori, ktorých mená s výnimkou

posledného, Wilhelma Schmidta, (1810 - jún 1812) nie sú známe. Predpokladá sa, že redakčnej činnosti sa venoval i Ján Michael Landerer (III.), ktorý sa vrátil z väzenia v roku 1803 ako zdravotne podlomený človek. Tento, po neúspešnom pokuse rodiny Landererovcov vyrovnať sa s mestom jednorazovým odstupným 20.000 zlatých za možnosť vydávať Pressburger Zeitung po uplynutí privilégiá i naďalej, v roku 1824 presťahoval svoju rodinu do Budína. Posledným slávnym tlačiarom z rodiny Landererovcov bol jeho syn Ľudovít Landerer, zakladateľ a výkonný redaktor v roku 1841 založeného Pesti Hírlapu. Avšak až po jeho smrti v roku 1854 rodina popredala všetky imobílie, ktoré jej v Bratislave patrili. Tlačiareň kúpil faktor Alojz Schreiber.²¹

Mesto-árendátorom

Potom ako predstavenstvo mesta odmietlo jednorazové vyrovnanie za Pressburger Zeitung zo strany Landererovcov, konala sa 8. apríla 1812 licitácia. Za sumu 12 000 zlatých ročne Pressburger Zeitung prenajali bratislavskému kníhtlačiarovi Šimonovi Petrovi Weberovi, ktorý navyše musel platiť ročne 1000 zlatých do pokladne pre chudobných a 345 zlatých cenzorovi.²² Svoj plat od neho prirodzene dostával i "pisateľ do novín" (Zeitungs-Schreiber) teda redaktor.

Prenájom bol veľmi vysoký. Noviny, ktoré neboli viac jedinými v meste²³ už neprinášali také vysoké zisky ako Landererovcom. Súviselo to aj s tou skutočnosťou, že v Bratislave od začiatku 19. storočia stúpol počet slovenského obyvateľstva, takže od tridsiatych rokov 19. storočia sa stala jedným z centier slovenského národného hnutia.²⁴ Nájomcovia a spolu s nimi i

redaktori sa preto často striedali. Len administratívna a distribučná firma zostávala tá istá - Novinová agentúra (Zeitungs-Comptoir) od roku 1787 k. k. privilegirtes Zeitungs-Comptoir, teda Cisársko-kráľovská privilegovaná novinová agentúra. Zmenou vydavateľa sa menila len jej adresa.

I Pressburger Zeitung od 1. júla 1812 zmenili meno na k. k. privilegirte städtische Pressburger Zeitung s korunkou, uhorským znakom a bratislavským erbom v hlavičke, skrátene Städtischer Pressburger Zeitung. Charakter novín sa v tom čase nezmenil. Boli to konzervatívne, provládne, prevažne spravodajské noviny. S cieľom zvýšiť informovanosť čitateľov postupne zväčšili formát, pribudli nové rubriky ako napr. Journalrevue, Neuestes a pod. V inzercii, ktorá spolu s vedecko-populárnymi príspevkami figurovala v rubrike (niekedy i prílohe) Intelligenzblatt für Ungarn sa neskôr začali objavovať ilustrácie. Zaujímavými prílohami tohto obdobia boli kultúrno-literárne prílohy Pressburger Aehrenlese (1827-1836) a Pannonia (1837-1849). Periodicita hustla z dvoch ráz v týždni na tri razy od januára 1842 a stala sa dennou od júla 1848.

Konzervatívny tón Pressburger Zeitung sa zmenil na polemický v roku 1841, keď sa jeho redaktorom (neskôr zodpovedným redaktorom) stal novinár Adolf Neustadt, pôvodom z Prahy. Obklopil sa kvalitnými spolupracovníkmi a zakrátko urobil z Pressburger Zeitung noviny "prostredníctvom, ktorých nemeckí čitatelia doma i v zahraničí poznávali Bratislavu a Uhorsko."²⁵ V roku 1848 už od začiatku roka Pressburger Zeitung prinášali podrobné spravodajstvo zo zasadnutia uhorského snemu. Marcovú revolúciu Pressburger Zeitung uvítali. Vysoko si cenili najmä jeden z jej výdobytkov - slobodu tlače. Prirovnávali ju ku klenotu, ktorému sa žiaden iný

na svete nevyrovná.²⁶ Tešili sa, že už nebudú "barbarské nožnice úzkoprsých cenzorov okliešťovať to najcennejšie, čo človek má t.j. myšlienky."²⁷ Vyhlásenie slobody tlače motivovalo vznik veľkého množstva titulov medzi nimi i uhrofilských Slováckých novín Ondreja Kostelného. Oznam o ich vychádzaní priniesli Pressburger Zeitung v slovenčine.²⁸ Ondrej Kostelný v ňom figuroval ako "odpovedlivi sporjadar" t. j. zodpovedný redaktor. I keď Pressburger Zeitung neprestali ďakovať "najlepšiemu, najmilostivejšiemu, najotcovskejšiemu cisárovi" za vyhlásenie slobody tlače, došlo na mieste zodpovedného redaktora k nútenej zmene. Novým zodpovedným redaktorom sa 22. 3. 1848 stal Johann v. Bangya, vydavateľom 7. 4. Dr. Heinrich Löw z Viedne, ktorého "štromanom" údajne bol už predchádzajúci vydávateľ Michael von Barisch.²⁹ Predstavenstvo mesta sa však rozhodlo dať noviny od júla 1848 znovu do prenájmu až do roku 1854. Advokát dr. Löwa, odvolávajúc sa na nový uhorský tlačový zákon protestoval, že noviny nie sú majetkom nikoho a vydávať ich má právo každý, kto zloží kauciu.³⁰ Prípád riešilo uhorské ministerstvo, ktoré v zmysle príslovia "Aby bola koza celá a vlk sýty" umožnilo Dr. H. Löwovi vydávať Pressburger deutsche Zeitung s prílohou Hungaria a zároveň priznalo predstavenstvu Bratislavy, že Pressburger Zeitung sú jej podnikom. Pressburger Zeitung od 1. júla 1848 prenajali Karlovi Fridrichovi Wigandovi, ktorý zveril redakciu do rúk Alexandra Pusztaya, ktorého zakrátko vystriedal Richard Noisser a mnohí ďalší. Pressburger Zeitung a Pressburger deutsche Zeitung so svojimi prílohami vychádzali určitý čas paralelne a Pressburger deutsche Zeitung s prílohou Hungaria dostávali aj Wigandovi abonenti, potom však, vzhľadom na vysoké poštovné Dr. H. Löw ich vychádzanie zastavil a K. F. Wigand sa zaviazal, že do konca predplatného bude jeho predplatiteľom zasielať Pressburger

Zeitung a Panoniu.³¹

Po príchode generála Windischgrätza do Bratislavy 18. decembra 1848 vychádzali v Pressburger Zeitung Amtliche Kundmachungen teda Úradné oznamy. Číslo 145 zo dňa 22. decembra 1848 malo len jednu obojstranne potlačenú stranu. Prinieslo ďalšie nariadenia veliteľstva cisársko-kráľovského armádneho zboru starostovi mesta Bratislavy, kde na prvom mieste požadovali zrušenie Pressburger Zeitung kvôli "doteraz sledovanej zlej orientácii" a zabezpečiť ich nahradenie inými novinami, prirodzene lojálnymi s Viedňou. Kým sa tak stane mali Pressburger Zeitung uverejňovať len nariadenia a príkazy vojenského veliteľstva. Ďalej žiadali, aby šesť výtlačkov Pressburger Zeitung denne dostala k dispozícii armáda pre jednotlivé vojenské zbory.³²

Hoci Pressburger Zeitung nadšene sympatizovali s revolučným vrením v Uhorsku, vo veci snáh Slovákov o sebaurčenie sa ich postoj zhodoval s postojom vedúcich predstaviteľov maďarskej revolúcie - vidno to i z korešpondencie medzi "anonymom" a modranským kňazom Karolom Štúrom, bratom Ľudovíta Štúra na stránkach Pressburger Zeitung, kde anonym o. i. Karolovi Štúrovi vyčíta, že modranskí Slováci nebodaj chcú tamojšie nemecké obyvateľstvo poslovenčiť.³³ Pozitívne však možno hodnotiť tú skutočnosť, že hoci Pressburger Zeitung nesympatizovali s akciami Ľudovíta Štúra a Jozefa Miloslava Hurbana, predsa umožnili Karolovi Štúrovi reagovať a brániť sa na stránkach novín.³⁴ Pressburger Zeitung však v revolučných rokoch 1848/1849 mimoriadnu pozornosť venovali aj problematike slovanských národov ako celku. V zhode s vládnu ideológiou im vyčítali panslavizmus a úhlavné nepriateľstvo voči Maďarom a Nemcom. Tak v jednom

z príspevkov na stránkach Pressburger Zeitung na túto tému pod titulkom Pangermanismus a panslavizmus (Pangermanismus und Panslavismus)³⁵, autor príspevku definuje panslavizmus ako snahu všetkých Slovanov cítiť sa ako Slovania a držať spolu. Je presvedčený, že túto myšlienku hlboko zakorenenú vo vedomí Slovanov už nebude možné vyničiť a konštatuje, že pre európsku spoločnosť bude mať pridržovanie sa jej mnohé neblahé následky. Memorandum národa slovenského v roku 1861 uverejnili Pressburger Zeitung na dve pokračovania celé, bez akéhokoľvek komentára lebo sa o ňom veľa písalo v Pester Lloyde.³⁶

Hoci vydavateľ Alois Schreiber v programovom vyhlásení z roku 1865 napísal, že Pressburger Zeitung pôjde o porozumenie a zmierenie, že nebudú slúžiť žiadnej strane, ale budú sa snažiť o slobodu myslenia a vierovyznania, o slobodu tlačeného a hovoreného slova³⁷ nebolo to celkom tak. Noviny zostali provládne. Kriticky sa stavali najmä k prejavom, akými boli Parížska komúna³⁸ a komunizmus³⁹ vôbec, ktoré odporúčali potlačiť resp. vykynovať ako nebezpečné a cudzie všetkým slobodumilovným ľuďom. Pressburger Zeitung si navyše osvojili myšlienku vlády o jednotnom uhorskom národe. V tomto kontexte sa v osemdesiatych rokoch na stránkach Preßburger Zeitung objavil príspevok namierený proti slovenským periodikám ako Národné noviny, Hlásnik, Černokňazník, Slovenské pohľady, ktoré boli hodnotené ako panslavistické a nevlastenecké. Autor odporúčal morálne i materiálne podporovať tie periodiká v slovenskom jazyku, ktoré boli uhrofilské ako napr. Svornosť.⁴⁰ V čase uverejnenia tohto príspevku bol denník Preßburger Zeitung už i ideovo v rukách významnej bratislavskej tlačiarenskej rodiny Angermeyerovcov, ktorým hospodársky patrilo už od roku 1871. Charakter oficiálnych novín mesta Bratislavy stratil od roku 1877.

Angermeyerovci, Prüger a Portisch

Preßburger Zeitung koncom 19. storočia boli skutočne modernými novinami – informovali, vyjadrili mienku a zabávali. Od roku 1880 mali dve vydania. Ráno o šiestej vychádzal Morgenblatt, ktorého rozsah býval osem až dvanásť a v sobotu až šesťnásť strán. Z nich posledné štyri spravidla zaberali reklama a inzercia. Popoludní o štvrtej vychádzal Abendblatt, ktorý tvorila jedna obojstranne potlačená strana. V nedeľu a vo sviatok vychádzali Preßburger Zeitung iba ráno. Ilustrácie boli bežné, na prelome storočí do Preßburger Zeitung postupne prenikala i fotografia a sporadicky (pri slávnostných príležitostiach) i farba. V rokoch 1877 až 1902 mali Preßburger Zeitung dokonca nedeľnú prílohu pod názvom Illustriertes Sonntagsblatt.

Milénium, t.j. tisícročie príchodu Maďarov do Karpatskej kotliny v roku 1896 pripomenuli Preßburger Zeitung o. i. celostránkovým príspevkom v rámčeku z uhorských farieb, v ktorom vyzdvihovali lásku ľudu k panovníkovi a spolupatričnosť národov ríše bez ohľadu na jazykové a kultúrne rozdiely.⁴¹ O rok na to, v roku 1897 široký priestor venovali odhaleniu pamätníka Márie Terézie v Bratislave, ktorého autorom bol sochár Ján Fadrusz.⁴² Vtedy ani vo sne netušili, že zakrátko moloch vojny zmetie staré časy a o niečo vyše dvoch desaťročí v októbri 1918 budú volať: "Bratislavskí nemeckí Uhri zobudte sa! Na obranu Vašich najsvätejších hodnôt! "Vlast' je v nebezpečenstve – Nemci sa musia brániť "odtrhnutiu od priemyselného nemeckého Rakúska a pričleneniu k menej priemyselnému Českému štátu, vykorisťovaniu a úplnému odnemčeniu."⁴³ A o niekoľko dní na to v novembri 1918 napíšu: "Česko-slovenský štát. Proklamácia Česko-slovenskej republiky"⁴⁴. V nej sa z Preßburger Zeitung stane denník národnostnej menšiny.

Po počiatkovej nedôvere, potom ako nový štát zaručil príslušníkom menšín všetky práva, Preßburger Zeitung sa rýchlo prispôbilo novým pomerom. Teraz už skutočne nezávislo a otvorene informovali o domácom i svetovom dianí. S hlbokou účasťou informovali o tragickej smrti generála M. R. Štefánika, ktorého nazvali "najlepším a najudatnejším synom slovenského národa."⁴⁵ Skepticky sa vyjadrili o československo-francúzskej mierovej zmluve. Versailles podľa nich znamenal zabezpečenie mieru len pre českú a francúzsku zahraničnú politiku. Pre všetkých ostatných Európanov znamenal pôvod a východisko všetkých európskych zápletiiek a, ako konštatoval autor príspevku, "len budúcnosť ukáže, či sa mieru nedalo lepšie poslúžiť iným spôsobom ako uzavieraním dohôd."⁴⁶ Odpoveďou bolo ozývanie sa radikálov v Nemecku⁴⁷, na Slovensku silnenie autonomistických tendencií tej časti obyvateľstva, ktorá sa cítila dotknutá nerešpektovaním Pittsburských dohôd a centralistickým riadením štátu.⁴⁸

Kvalita periodika vždy závisí od kvality redakčnej práce resp. od toho, kto redakciu vedie. Za žurnalistickou kvalitou Preßburger Zeitung v poslednom období jeho existencie sa skrývali citlivé ruky Alojza H. Pichlera, Karla Angermeyera juniora a najmä od roku 1924 Emila Portischa. Nemal to ľahké. Zmenou Preßburger Zeitung na noviny národnostnej menšiny, aktivitám ktorej prirodzene venoval široký priestor⁴⁹, zmenšil sa okruh čitateľov a odpadla i časť príjmov z inzercie a reklamy. Pôvodne ziskové periodikum sa zmenilo na stratové. Denník si musel hľadať sponzorov. Jedného z nich našiel v osobe člena starej bratislavskej nemeckej patricijskej hotelierskej rodiny, majiteľovi Carltonu Heinrichovi Prügerovi. Po náhlom skone šesťdesiatročného H. Prügera⁵⁰ a krachu vydavateľstva Preßburger Zeitung viazaného veľmi nevýhodnou

zmluvou s maďarským ranníkom Magyar Ujszág, napriek spojenému úsiliu šéfredaktora a zamestnancov, nepodarilo sa noviny zachrániť. Posledným číslom Preßburger Zeitung bolo ranné vydanie zo dňa 25. 8. 1929 s palcovými titulkami na prvej strane **Mojim čitateľom! Prechodné zastavenie Preßburger Zeitung!**⁵¹ podpísaný šéfredaktor Emil Portisch. Osud Preßburger Zeitung sa naplnil. Habent sua fata periodika....

Poznámky

- ¹ KOVÁČ, Dušan: Dejiny Slovenska. b. m.: Nakladatelství Lidové noviny 1998, s. 81.
- ² Toto povolenie potvrdil 25. 5. 1730 cisár Karol V. udelením veľkého tlačiarenskeho privilégia Jánovi Pavlovi Royerovi a jeho mužským potomkom. Pozri: PICHLER, Alojz H.: Entstehung der Pressburger Zeitung herausgegeben zum 150. Jahrgange. Poszony-Pressburg 1913, s. V-VI.
- ³ Tamže, s. 25.
- ⁴ ČAPLOVIČ, Ján: Doslov. In: Nova Posoniensia. Martin: Matica Slovenská, b. s.
- ⁵ Slovenský biografický slovník: od roku 833 do roku 1990. 6. zväzok T-Ž. Martin: Matica slovenská 1994, s. 659.
- ⁶ PICHLER, Alojz H.: c. d.
- ⁷ J. M. Landerer bol nemecký katolík, K. G. Windisch uhorský protestant. Podrobnejšie pozri PICHLER, Alojz: c.d., s.30-32.
- ⁸ Dokladom toho je aj inventár Royerovej tlačiarne v roku 1750, keď ju J. M. Landerer prevzal. V sklade vydavateľstva bolo o.i. 1570 exemplárov Svätého písma v maďarčine, ďalej 1114 modlitebných kníh v (biblickej) češtine, 830 v nemčine a 300 v maďarčine, 1058 exemplárov publikácie Rajská Růže a mnohé ďalšie. Pozri: PICHLER, Alojz: c.d., s. XVI.
- ⁹ Tamže, s. 22.

- 10 Ako uvádza Karl Angermeyer vo svojom dielku Geschichte der Buchdruckerei Carl Angermeyer's 1771-1896. Pressburg 1896 na s. 6 bola to veľká budova s 33 oknami na Grösslingovej (predtým Landererovej) ulici. Koncom 19. storočia v nej boli kasárne.
- 11 Tamže, s. XXX - XXXI.
- 12 Avertissement. 14. 7. 1764.
- 13 PICHLER, Alojz: c.d., s. 33.
- 14 Preßburger Zeitung, 1. 1. 1766, č. 1. s. 4.
- 15 Preßburger Zeitung, 24. 1. 1776, č. 7, s. 6 - 7.
- 16 Preßburger Zeitung, 1. 9. 1764, č. 15, s. 3.
- 17 Preßburger Zeitung, 6. 1. 1776, s. 6 - 7.
- 18 Preßburger Zeitung, 18. 11. 1776, s. 1120. Celkovo v dobe existencie Landererovej tlačiarne v nej vyšlo 140 slovenských tlačovín. Pozri: BREZA, Vojtech: Tlačiarne na Slovensku 1477-1996. b. m.: Zväz polygrafie na Slovensku, UK Bratislava, Matica slovenská, s. 40.
- 19 Sprisahacom išlo o. i. aj o to, aby sa noviny mohli využívať ako prostriedok politického boja. Podľa: Pichler, Alojz H.: c. d. s. 10.
- 20 Boli to Šimon Peter Weber, Ján Nepomuk Schauuff a František Jozef Patzko. Pozri: PICHLER, Alojz H.: c.d., s. XXX.
- 21 Tamže, s. 44.
- 22 Tamže, s. XXXIV.
- 23 V Bratislave vychádzali v čase po prevzatí Pressburger Zeitung Šimonom Petrom Weberom napr. Palkovičov Týždenník vo veleslavínskej češtine, maďarský Fillértár a samostatne, bez Pressburger Zeitung, si bolo možné zakúpiť aj ich prílohu Unterhaltungsblatt a neskôr ďalšie prílohy.
- 24 Alojz Pichler v tejto súvislosti uvádza, že bratislavský mestský magistrát sa zľakol "enormnej slovakizácie Bratislavy".

Po výzve o pomoc v roku 1812 na bavorské mestá dosídlilo sa do Bratislavy okolo 200 nemeckých rodín. Pozri: PICHLER, Alojz H.: c.d., 11.

- ²⁵Bibliografia inorečových novín a časopisov na Slovensku do roku 1918. Zostavil Michal POTEMLA. Martin, Matica slovenská 1963, s. 29.
- ²⁶Pressburger Zeitung, 17. 3. 1848, č. 35, s. 191.
- ²⁷Pressburger Zeitung, 31. 3. 1848, č. 42, s. 344.
- ²⁸Pressburger Zeitung, 29. 5. 1848, č. 66, s. 524.
- ²⁹PICHLER, Alojz: c.d., s. XXXIV.
- ³⁰Pressburger Zeitung, 22. 5. 1848, č. 63, s. 492-493.
- ³¹Pressburger Zeitung, 1. 9. 1848, č. 55, s. 1.
- ³²Pressburger Zeitung, 22. 12. 1848, č. 195, recto.
- ³³Pressburger Zeitung, 7. 8. 1848, č. 32, s. 211.
- ³⁴Pressburger Zeitung, 12. 8. 1848, č. 37, s. 242-243.
- ³⁵Pressburger Zeitung, 6. 12. 1849, č. 282, s. 1252.
- ³⁶Pressburger Zeitung, 5. 7. 1861, č. 155, s. 1-2.
Pressburger Zeitung, 6. 7. 1861, č. 156, s. 2.
- ³⁷Pressburger Zeitung, 30. 12. 1865, č. 298, s. 1.
- ³⁸Die Pariser Schrecken Herrschaft. In: Pressburger Zeitung, 15. 4. 1871, č. 86, s. 1.
- ³⁹Die Internationale und die Freiheit. In: Pressburger Zeitung, 8. 7. 1871, č. 154, s. 1.
- ⁴⁰Gegen die slowakischen Blätter. In: Preßburger Zeitung, 6. 9. 1882, č. 246, Morgenblatt, s. 2.
- ⁴¹Preßburger Zeitung, 10. 5. 1896, č. 129, Morgenblatt, s. 1.
- ⁴²Například v rannom vydaní Preßburger Zeitung zo dňa 16. 5. 1897, č. 135 to bolo až 6 strán.
- ⁴³Preßburger Deutschungarn wachet auf! Zum Schutze Eurer heiligster Güter! In: Preßburger Zeitung, 30. 10. 1918, č. 298,

Morgenblatt, s. 1.

- ⁴⁴Czecho-slowakischer Staat. Die Proklamierung der czecho-slowakischen Republik. In: Preßburger Zeitung, 15. 11. 1918, č. 314, s. 2.
- ⁴⁵Preßburger Zeitung, 6. 5. 1919, č. 121, s. 1.
- ⁴⁶Die Sicherung der Friedensverträge. In: Preßburger Zeitung, 6. 3. 1924, č. 65, s. 1.
- ⁴⁷Preßburger Zeitung napr. v čísle 58 z 22. 2. 1924 na s. 1 informovali o procese s Hitlerom.
- ⁴⁸Reorganisierung der slowakischen Volkspartei Der aktivistische Flügel übernimmt die Führung...In: Preßburger Zeitung, 3. 7. 1929, č. 76915, Abendblatt, s. 1.
- ⁴⁹Například v č. 76918 zo dňa 5. 7. 1929 ráno je celá siedma strana venovaná 800-ročnému jubileu Spišských Nemcov.
- ⁵⁰V č. 76926 zo dňa 12. 7. 1929 na s. 1 priniesli Preßburger Zeitung nekrológ k náhlemu skonu H. Prügera z pera E. Portischa.
- ⁵¹An unsere Leser! Vorübergehende Einstellung der Preßburger Zeitung! In: Preßburger Zeitung, 25. 8. 1929, č. 77700, Morgenblatt, s. 1.

Literatúra a pramene

ANGERMEYER, Carl: Geschichte der Buchdruckerei Carl Angermeyer's 1771-1896. Pressburg 1896. 14 s.

Bibliografia inorečových novín a časopisov na Slovensku do roku 1918. (Zostavil Michal POTE MRA) Martin: Matica slovenská 1963. 818 s.

Bibliografia slovenských a inorečových novín a časopisov z rokov 1919-1938. (Zostvila Mária KIPSOVÁ a kol.) Martin: Matica slovenská 1968. 1073 s.

BREZA, Vojtech: Tlačiarne na Slovensku 1477 - 1996. b. m.: Zväz

polygrafie na Slovensku, UK Bratislava, Matica slovenská 1996. 214 s.

K. K. Pressburger privilegierte städtische Zeitung. Archív mesta Bratislavy (AMB)

K. K. Pressburger städtische Zeitung. AMB

KOVÁČ, Dušan: Dejiny Slovenska. b.m.: Nakladatelství Lidové noviny 1998. 401 s.

Nova Posoniensia. Martin: Matica slovenská 1972. 284 s.

PICHLER, Alojz H.: Entstehung der Pressburger Zeitung herausgegeben zum 150. Jahrgange. Pozsony-Pressburg 1913. 52 s.

Urkunden-Register. XXXVI s.

Preßburger (Pressburger) Zeitung. AMB

Preßburger deutsche Zeitung. AMB

Historické koncepcie slovenskej literatúry pre
deti a mládež na konci tisícročia
Zuzana Stanislavová, PF PU Prešov

Pri pokuse o naznačenie momentálnej situácie *"síce špecifickej, ale naskrze legitimnej súčasti slovesného umenia"*, ako literatúru pre deti a mládež pred niekoľkými desaťročiami priliehavo definoval literárny teoretik a historik S. Šmatlák¹, budeme vychádzať z náčrtu esteticko-poetologických, generačných a hodnotových koncepcií v doterajšej existencii slovenskej detskej literatúry a oprieme sa o výsledky literárnokritickej analýzy takmer kompletnej pôvodnej produkcie z oblasti detskej literatúry na Slovensku v 90. rokoch.

V rámci dejín slovenskej detskej literatúry od jej počiatkov doteraz možno uvažovať o existencii troch esteticko-poetologických modelov.

Prvý model detskej literatúry na Slovensku mal hegemonné postavenie v celom dlhom časovom úseku od zrodu tejto spisby v 18. storočí do konca dvadsiatych rokov 20. storočia. Na jeho formovaní sa rozhodujúcou mierou podieľala generácia osvietencov (Ondrej Plachý, Samuel Tešedík, Ladislav Bartholomaeides, Juraj Palkovič, Ján Kollár a iní). Estetika tohto modelu bola odvodená od osvietenскеj koncepcie literatúry, nasmerovanej na pozdvihnutie vzdelanostnej úrovne národa. V tom duchu bez pochybností rešpektovala predstavu, že detská literatúra tvorí doplnok a pomôcku školskej výchovy a vzdelávania. Tento model teda kanonizoval v literatúre pre deti dominantnosť a prioritu

pragmatických funkcií vychovávať a vzdelávať. V rámci utilitárneho a explicitného nastoľovania didaktických aspektov bol potom estetický fenomén, moment literárnej obraznosti (príbehovosti v próze, imaginatívnosti v poézii) viac-menej iba fakultatívnym javom, hoci jeho zástoj v literárnych dielach pre deti sa postupne stával čoraz dôraznejším. Pre celé 19. storočie však platí konštatovanie O. Sliackeho, že *"premenlivosť didaktického textu z abstraktnej štylizácie na beletristické exemplum a napokon na štúrovský 'dej života' bola vyslovene metamorfóza vonkajšková, tvarová. Postihovala spôsob pôsobenia, základného didaktického zámeru sa však nedotýkala"*². V tom zmysle možno prvý model slovenskej detskej literatúry označiť ako "didaktický" a spolu s O. Sliackym celé obdobie jeho hegemonie pokladať za *"predumelecké"*³, charakteristické aj tým, že literárna tvorba pre deti sa pohybuje na periférii literárnych snažení národnej spisby a mimo záujmu výrazných tvorivých autorít.

Druhý model slovenskej detskej literatúry znamená v intenciách Sliackeho⁴ vývinovej teórie prvú fázu jestvovania *"umeleckej"* detskej literatúry na Slovensku, jej *"klasické"* obdobie, ktoré podľa tohto historika trvá do konca 50. rokov. Dominantnou a prioritnou sa stáva estetická funkcia, dieťaťu sa priznáva právo na estetický zážitok, na smiech a zábavu a literatúra pre deti a mládež sa čoraz dôraznejšie presúva z periférie literárnych hodnôt do centra. Estetika a poetika tohto modelu je v podstate postavená na tom, čo V. Marčok⁵ (s. 25) nazval *"konceptia*

človeka bytostne spätého s okolitým svetom". Okolité svet, a teda zažitú skúsenosť dieťaťa (a aj autora) tvoria vidiecke reálie, v tom zmysle predovšetkým príroda a jej kolobeh, vidiecky životný štýl podmienený týmto kolobehom, patriarchálny typ rodiny s jasne definovanou hierarchiou postavenia jej členov, založenou na subordinácii, prevažne folklórna estetická skúsenosť. Toto noetické podložie modeluje časopriestor príbehov (orientácia na dôverne známe istoty vidieckeho domova a prírody), určuje typ literárneho hrdinu (viac alebo menej štylizovaný typ vidieckeho detstva) i literárny výraz a obraz (zmyslová konkrétnosť, prirodzený citový moment). Zásadnú zmenu v poetike detskej literatúry smerom k jej estetizácii spôsobila mohutná vlna autorsky silných tvorivých individualít (L. Podjavorinská, J. Cíger Hronský, J. Bodenek, M. Rázus, L. Ondrejov, F. Král, trochu mladší J. Horák, M. Rázusová-Martáková a iní). Táto "zakladateľská" generácia kanonizovala prvý umelecký model slovenskej detskej literatúry, ktorý možno na pozadí jej neoticko-estetických aspektov pomenovať označením Z. Klátika⁶ ako "*rustikálno-folklórny*". Z hľadiska literárnej metódy bola tradícia, ktorú tento model položil, prevažne realistická, miestami s prvkami symbolizmu (Martáková), expresionistického lyrizmu (Hronský, Ondrejov) a psychologizmu (Bodenek). Na poetiku kanonizovanú v priebehu 30.-40. rokov sa na prelome 40. a 50. rokov napojila mladšia generačná vlna a modifikovala ju prevažne iba vonkajškovo, tematicky - aktualizáciou industrializačných či kolektivizačných tém s posunom ku

schematizmu a k recidívam didaktizmu. Novým, aj mestským témam teda chýbalo adekvátne ontologické podložie, a tak detská literatúra svojou noetikou zostala naďalej vkorenená do vidieka. Túto skutočnosť potvrdzuje fakt, že najlepšie diela mladšej vlny zakladateľskej generácie jasne nadväzovali na rustikálnu a realistickú tradíciu slovenskej detskej literatúry: knihy M. Jančovej Rozprávky starej matere (1953), M. Rázusovej-Martákovej Chlapčekovo leto (1956), kniha R. Morica Z poľovnickej kapsy (1956), historické prózy Ľ. Zúbka, alebo aj kniha K. Bendovej Bola raz jedna trieda (1956) - hoci Bendovej posun k satire možno už vnímať aj ako signál rozrušovania modelu.

Tretí model detskej literatúry sa v podstate kryje so Sliackeho vymedzením "modernej" literatúry pre deti a mládež, časovo spadajúcej do obdobia po roku 1960, a znamená posun slovenskej detskej literatúry smerom k skutočne integrálnej, esteticky plnoprávnej a teda sebavedomej súčasti národnej slovesnej kultúry. Poetika tohto modelu frontálne zareagovala na zmenenú ontologickú situáciu človeka: na reálne sa urbanizujúci životný štýl a jeho dôsledky na poznatkovú sféru, životný pocit človeka (i dieťaťa), na vzťahy medzi ľuďmi. V detskej literatúre sa vo vzťahu dospelého a dieťaťa, a teda aj autora a detského čitateľa, udomácnil fenomén "*partnerstva*"⁷, ktorý sa preukazne vyjavoval favorizovaním poetiky "detského aspektu". V pozadí tejto skutočnosti nepochybne stála premena čohosi, čo pôvodne neoddeliteľne patrilo k rustikálnemu svetu: usporiadania rodiny, ktorá začína

fungovať skôr na princípe demokratickej rovnosti než patriarchálnej subordinácii členov. Pozícia rodiny ako "hniezda", zábezpeky a útočišťa sa oslabuje a posúva do postavenia priestoru, ktorý sa dokáže významne podieľať na zraňovaní, zneisťovaní detí, ba môže aj absentovať. V súvislosti s postupujúcou demokraciou vo vzťahu k detstvu sa detský subjekt v literatúre emancipuje, stáva sa neobyčajne sebavedomým, nekonformným, v krajnej polohe až arogantným. Tematizuje sa však aj fenomén, ktorý je sprievodným javom civilizácie a psychologického "zužovania" časopriestoru: moment odcudzenosti medzi ľuďmi navzájom i medzi ľuďmi a prírodou, čo sa spočiatku prejavuje opojením z technických vymožeností, čoskoro však aj satirickým komentárom k póze človeka ako "koruny tvorstva" a ešte o trochu neskôr (v 80. a 90. rokoch, v súvislosti s novou vlnou "návratov" do detstva a s aktualizáciou ekologickej problematiky) istým "resentimentom" v pohľade na vidieckosť. Len okrajovo exemplifikačne poznamenajme, že proces urbanizácie životného štýlu vidieka a scivilňovania tradicionalisticko-patriarchálnych rozmerov rodiny zaujímavo tematizuje román Márie Ďuričkovej Majka Tárajka (1965). Mesto a jeho reálie, životný štýl so zrýchleným životným tempom, rozšírenie poznatkového obzoru zásluhou moderných médií, iné kvality medziľudských vzťahov stali sa nielen témou, ale najmä skúsenostným podložím podstatnej časti tvorby pre deti a mládež. Vidiek, príroda a vidiecky človek sa teda posunuli do pozície tak trochu romantického, nekaždodenného, prázdninového či spomienkového fenoménu. Zo

vzťahu k jazyku sa vytratila "pieta", výraz scivilnel, charakteristickou sa stala poetistická hravosť s jazykom i s obraznosťou na spôsob detskej hry, slangová siláckosť typická pre reč najmä mestských teenagerov, humorná nonsensovosť, artistnosť a intelektualizácia literárneho výrazu i obrazu. Keďže "*generálnym sujetom*"⁸ tvorby pre deti a mládež sa stal detský aspekt, možno tento model slovenskej detskej literatúry vcelku priliehavo definovať ako "poetiku detského aspektu". Konštituovanie tohto modelu v 60. rokoch tohto storočia bolo opäť činom literárnej generácie s mohutným tvorivým potenciálom v tvorbe pre dospelých i pre deti. Táto generácia, nastupujúca manifestačne a reprezentovaná osobnosťami ako I. Feldek, M. Válek, K. Jarunková, J. Blažková, V. Šikula, T. Janovic, M. Ďuríčková, E. Gašparová, J. Navrátil, J. Pavlovič, M. Ferko, V. Ferko, V. Bednár, V. Zamarovský, N. Tanská, J. Šrámková, dostala v súlade s hlavným princípom zobrazovania pomenovanie "*generácia detského aspektu*"⁹. Jej tvorivý program sa opieral o estetickú skúsenosť s poetizmom - o jeho adoráciu inšpiratívnej sily detstva a imaginatívnu hravú predstavivosť, o program senzualistickej konkrétnosti, o docenenie intelektuálneho potenciálu dieťaťa. Ontologické podložie nového kanonizovaného modelu tvorí "*urbánno-civilistická*"¹⁰ skúsenosť človeka. a zostáva dominantným s menšími modifikáciami vlastne až do konca 80. rokov. Mladšia vlna tejto generácie, vstupujúca do literatúry v priebehu 70. a 80. rokov, je síce početná, ale tvorivo málo výrazná, a tak pozoruhodnejším smerom, prevažne

smerom k posilneniu imaginatívno-hravého rozmeru, modifikuje literárnu tvorbu pre deti a mládež len tvorbou jednotlivcov (D. Hevier, Š. Moravčík, M. Rúfus, D. Dušek, A. Vášová, J. Uličiansky, D. Podracká).

V diachronickom priereze vytvárajú tri dominantné modely slovenskej detskej literatúry predstavu o historických podobách detskej literatúry na Slovensku v určitej lineárnej časovej sukcesivite, ktorá odzradľuje premeny v dobovej ontológii človeka, v názore dospelých na dieťa a v estetickom ideáli literatúry preň určenej.

Tieto modely však figurujú aj v synchronickom priereze, simultánne, podieľajúc sa na poetologickej a hodnotovej pluralizácii súčasného stavu tvorby pre deti a mládež. Ich aktualizácia a modifikácia v 90. rokoch súvisí najmä s dvoma faktormi: s radikálnou zmenou vonkajších (ekonomicko-trhových) podmienok života kultúry a s absenciou novej tvorivej generácie v situácii, ktorá zreteľne signalizuje nevyhnutnosť výmeny generácií.

Čo sa týka vonkajších faktorov, v dôsledku spoločensko-politického zlomu pomerov na Slovensku v novembri 1989 a následných ekonomických zmien sa už začiatkom 90. rokov zrútila inštitucionálna "opatera" (monopolné vydavateľstvo Mladé letá, precízne vybudovaná sieť lektorov dohliadajúcich na kvalitu vydávaných kníh, zabehnutá vydavateľská politika a distribúcia, štátom regulované ceny a pod.), v akej detská literatúra celé obdobie socializmu pomerne bezstarostne (hoci nie bez "dane poslušnosti" za túto bezstarostnosť) žila. Po páde

komunistického režimu trhov ekonomika urobila aj z detskej knihy trhov artikel. Namiesto monopolnho vydavateľa je tu sieť stovák súkromných a konfesijných vydavateľov, ktorí sa povšine sprvj vyslovene komerčne. Vydvj teda to, čo ide dobre na odbyt alebo čo má sponzora, pričom v snahe čo najviac stlait vrobn náklady rezignujú na "inštitút" lektora, prípadne aj jazykového a výtvarného redaktora. To uvoňuje cestu jednak importovanmu gu a remeselnosti v knižnej kultúre pre deti, jednak netaalentovanm, insitnm, amatérskym tvorcom, ktorí sa pokúšajú realizovať svoje literárne ambície v oblasti zdanlivo najmenej nebezpečnej (ide predsa o tvorbu "len" pre deti) a najmenej stratovej (knih ako darček sa dieťaťu eše stále kupuje často). V tom možno vidieť jednu z príčin prítomnosti množstva nových mien v slovenskej detskej literatúre 90. rokov, čo však neznamená prítomnosť novej tvorivej generácie. Takto autori debutuj najmä v rozprávkovom a povesťovom anri, v próze návratov do detstva, ojedinele v poézii pre deti. Najviac práve ich prinenm dochádza v 90. rokoch k recidíve priamočiaro didaktizujceho modelu, respektíve k opätovnej (vývinovo už neproduktvnej) aktualizácii rustiklno-folklórneho modelu na úrovni epignstva.

Problémom súčasnej slovenskej detskej literatúry je však predovšetkým to, že namiesto viditelne upadjcej aktivity starších generácií neprichádza generácia talentovaných mladých autorov. Nanajvýš sa objavia autori-solitri, aj to poväčšine iba "hostujco", jednou knihou pre deti. Z toho teda vyplýva, že aj v 90. rokoch sa

ako dominantný pociťuje model "detského aspektu", ktorý sa však už značne konvencionalizoval. Autori, ktorí ho kedysi kodifikovali či rozvinuli do nových modifikácií, sa už stávajú stereotypnými a keďže si väčšinou uvedomujú limitovanosť vlastnej tvorivej invencie, s novými knihami sa prihlasujú len sporadicky. Citeľná je únava z nadužívanej emblémového tvorivého princípu poetiky detského aspektu, jazykovej hravosti, ktorú D. Hevier definoval takto: *"V situácii, keď nám realita každú chvíľu ponúka absurdné a neuveriteľné klipy, prázdna, samoučelná fantázia modrých sloníkov a klavírov na prechádzke neobstojí. V situácii, keď sa nám jazyk búrlivo mení, vyvíja, deformuje, obohacuje, vyzerá samoučelné slovné hračkárstvo ako paródia na reč a jazyk"*¹¹. Hravý princíp ovláda dnes predovšetkým poéziu, a keďže možnosti hry s jazykom predsa len nie sú neobmedzené, zdá sa byť absolútne logickým fakt, že poézia pre deti dnes z hľadiska autorskej základne i z hľadiska kvantity a kvality vydávaných básnických kníh živorí¹². Lebo okrem jazykovo hravej imaginatívnej poézie (básnikov tohto typu vrátane D. Heviera a Š. Moravčíka spočítame na prstoch jednej ruky) a okrem duchovne ladenej kontemplatívnej lyriky Rúfusa (ktorá už však tiež znie trochu monotónne) niet v slovenskej detskej literatúre na konci tisícročia básnikov, sú iba tvorcovia veršov, ktorí buď umelecky devalvujú imaginatívno-hravý princíp remeselnou a amatérskou úrovňou jeho uplatnenia, alebo aktualizáciou didaktického moralizmu vracajú detskú poéziu kdesi pred pred Podjavorinskú. Fakt hľadania východísk sa potom môže viazať

na estetický efekt "*funkčnej*" poézie hudobných hitov alebo inak pragmaticky nasmerovanej hravosti vo veršoch.

Aj próza ako celok signalizuje stagnáciu. Zvlášť nápadným je v tomto smere úbytok a úpadok spoločenskej prózy, teda žánrovej oblasti, ktorá sa prinajmenej dvakrát v dejinách slovenskej detskej literatúry, v 30. a 60. rokoch, rozhodujúcou mierou podieľala na posune slovesnosti pre deti z periférie do hlavného prúdu národnej literatúry. V polovici 90. rokov sa literárne príbehy detstva a dospievania stávajú vyslovene ojedinelými a hodnotovo nevýraznými. V tomto kontexte chýba výpoveď mladých autorov o detstve ich a tohto času.

Predbežne sa zdá, že "*hlbinné sloje detstva*", ktoré v sebe nosíme, umelecky i ontologicky najpresvedčivejšie vyjadrujú autori (debutujúci i skúsení) v autorskej rozprávke. Ona teda v poslednom desaťročí preberá iniciatívu vytvárať priestor hodnotového a poetologického stotožnenia tvorby pre deti a tvorby pre dospelých. Jej výrazná dominantnosť v žánrovom spektre detskej literatúry možno súvisí s tým, že svojou žánrovou podstatou vytvára prirodzený realizačný priestor pre imaginatívnosť, simultánne konfrontovanie alternatívnych životných modelov, pre svojráznu fúziu užitočnosti s umením, reálnosti s fantazijnosťou, pre symbiózu rozličných mediálnych podôb umenia, čo v súčasnosti charakterizuje procesy v literatúre a kultúre ako celku.

Doba poznamenaná určitou schizofréniou medzi hmotným a duchovným, relativizáciou hodnôt a virtualizáciou reality,

vyústila v oblasti slovesnej tvorby pre deti a mládež do zaujímavej situácie: popri tradičných žánroch beletristiky, ktorých estetické hodnoty na aspoň štandardnej úrovni ešte stále drží poetika detského aspektu, vznikla pomerne rozsiahla oblasť detskej literatúry, ktorú ťažko označiť inak ako literatúra "zvláštnych funkcií". Predstavuje svojráznu modifikáciu didaktického modelu detskej literatúry, v ktorom je podiel literárnosti taký vysoký, že ju nemožno ignorovať ako podružnú "úžitkovú" spisbu. Najlepšími titulmi manifestuje zaujímavú symbiózu estetiky s pragmatikou v podobe diárových, magazínových publikácií (D. Hevier: Crn-crn diár, 1996), publicistiky pre deti (D. Hevier: Volajú ma Hevi, 1997), jazykových hračiek, rébusov, hlavolamov (J. Pavlovič: Hádali sa hádanky, 1997, Hlavolamy, čo zvládneme hravo sami, 1998), knižných "talk-show" pre deti (P. Jariabková: Môj kamarát Kuko, 1998), "beletristických" učebníc (M. Môťovský: Rozprávky o dievčatku Girl, 1998) a pod. Literatúra "zvláštnych funkcií" nevznikla z večera do rána a v modifikáciách nasmerovaných viac didakticky alebo viac zábavne stojí niekde medzi beletriou a literatúrou faktu pre deti. Zdá sa, že ide o synkrétny typ tvorby aj z hľadiska historických koncepcií detskej literatúry na Slovensku: spájajúci didaktickú orientáciu prvého modelu s jednoduchou konkrétnosťou literárneho obrazu druhého modelu a s favorizáciou hravého princípu tretieho modelu. Hovoriť o hodnotových parametroch alebo o impulzotvornej perspektíve tohto tvorivého trendu pre ďalší vývin detskej literatúry by

však bolo predčasné.

Poznámky

- ¹ ŠMATLÁK, S.: Socialistická koncepcia literatúry pre deti a mládež 1945-1975. In: Tridsať rokov slovenskej socialistickej literatúry pre deti a mládež 1945-1975. Zborník referátov z pracovnej konferencie. Bratislava, Mladé letá 1977, s. 9.
- ² SLIACKY, O.: dejiny slovenskej literatúry pre deti a mládež do roku 1945. Bratislava, Mladé letá 1990, s. 53-54.
- ³ SLIACKY, O.: C. d.
- ⁴ SLIACKY, O.: Kontúry periodizačného procesu slovenskej literatúry pre deti a mládež. Bibiana, revue o umení pre deti. 5, 1997, č. 2, s. 3.
- ⁵ MARČOK, V.: Estetika a poetika ľudovej poézie. Bratislava, Tatran 1980, s. 25.
- ⁶ KLÁTIK, Z.: Slovo, kľúč k detstvu. Bratislava, Mladé letá 1975, s. 95.
- ⁷ ŠMATLÁK, S.: Básnik a dieťa. Bratislava, Mladé letá 1976.
- ⁸ MIKO, F.: Aspekt výrazu. Výrazové vlastnosti súčasnej prózy pre mládež. In: Estetika výrazu. Bratislava,
- ⁹ SLIACKY, O.: Súčasná literatúra pre deti a mládež a jej literárna mladosť. Zlatý máj, 29, 1985, č. 2, s. 67-73. Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969.
- ¹⁰ KLÁTIK, Z.: C. d.
- ¹¹ HEVIER, D.: Najmenšie dáždnyky na svete. Bibiana, revue o umení pre deti a mládež. 5, 1997, č. 1, s. 3.
- ¹² STANISLAVOVÁ, Z.: Kontexty modernej slovenskej literatúry pre deti a mládež. Prešov, Náuka 1998.

Počas krátkeho revolučného dvojročia 1848/49 vystúpilo

spontánne v habsburskej monarchii a Uhorsku toľko neprehľadných protirečení, vylučujúcich sa záujmov, odlišných názorov, že je ich aj po 150. rokoch ťažké rekonštruovať a ich podstatu korektne zachytiť. Slovenská politika a slovenská otázka tvorili jednu, a to menej naliehavú a dôležitú súčasť tohto súkolia. Prečo?

Východisková pozícia

Slovenské národné hnutie a maďarské reformné hnutie predstavovali v 40. rokoch dva opačné póly medzi prúdmi, ktoré sa pokúšali modernizovať život v Uhorsku. Ak sa maďarská politika, presadzujúca zmeny, viac menej stotožňovala so štátnou (uhorskou) mocou, tvorila dominantnú silu v krajine a mala silné zázemie v majetnejšej a vzdelanejšej časti spoločnosti, o slovenskej politike platí pravý opak. Iba si začínala vytvárať oporu vo verejnosti a organizačné zázemie, stála mimo reálnej moci, reprezentovali ju vzdelanci pochádzajúci z neprivilegovaného a chudobnejšieho prostredia, nehovoriac o tom, že nedisponovala žiadnymi ozbrojenými možnosťami ani významným mestským centrom. Táto "nepolitická politika" nebola na bleskové zmeny, ktoré zasiahli s marcom 1848 aj Habsburskú monarchiu a Uhorsko, pripravená. Ako povedal Ľudovít Štúr na konci marca, *"čo sa len v hodnej diaľke času čakalo, o čom sa myslelo, že príde len o 20, 30, 40 rokov, to ...prišlo ako cez noc - človek sotva uverí očiam svojim, keď sa obzrie po svete, stojí zarazený a ohromený nad tým, čo vidí...Človek nestačí odrazu a na dúšok vyrátať všetko, aké sa to po svete zmeny stali, aké práva a nové slobody národy podostávali"*.¹ Slovenské národné hnutie si

muselo priestor pre vlastné pôsobenie a svoj politický program vytvárať dodatočne, až počas hektických udalostí na jar 1848. Preto slovenská politika bola spomedzi nemaďarských národných hnutí (vyjmúc uhorských Rusínov a uhorských Nemcov) najslabším protivníkom uhorskomaďarskej vládnej moci. Tá mohla brať slovenské politické úsilie o to menej vážne, o čo viac jej záležalo na území Slovenska. Vďaka slabosti slovenskej strany a jej slabému zázemiu v slovenskej verejnosti Pešť ľahšie obhajovala nielen nemennosť centralizovaného usporiadania Uhorska ale aj jednotný uhorský národ a maďarizáciu. Ako na túto líniu reagovala slovenská strana?

Spočiatku, hneď po vypuknutí revolúcie, sa predstavitelia Slovákov nádejali, že v slobodných pomeroch dokážu jednotlivé politické sily, vrátane maďarských a slovenských, spolupracovať. Vtedy sa elita uhorskej politiky nachádzala v Bratislave, kde posledný stavovský snem prijímal počas marca a apríla ako na bežiacom páse prelomové zákony, ktoré zlikvidovali mnohé privilégia šľachty, odstránili poddanstvo, vyhlasovali rovnosť pred zákonom, ľudové zastupiteľstvo, rozšírili volebné právo, veľmi posilnili štátnu nezávislosť Uhorska a umožnili vytvoriť prvú nezávislú uhorskú vládu v čele s L. Batthyánym. A Jozef Miloslav Hurban si len zavzdychal, že na začiatku marca 1848 *"ako blízko stáli si tu* (na sneme – pozn. D.Š.) *Kossuth a Štúr"*, jediný poslanec, ktorý tlmočil slovenské požiadavky.² Aj predstavitelia Slovákov nadšene privítali "jar národov" a nádejali sa, že nová vláda a snem budú mať porozumenie aj pre národné potreby Slovákov. Štúr v spomínanom článku Nový vek ospieval bratstvo, rovnosť, slobodu ľudí a národov a zrušenie poddanstva, v rovnakom duchu Hurban napísal báseň "Biže zvon slobody",

Karol Kuzmány zasa "Kto za pravdu horí", ktorá sa stala najkrajšou slovenskou hymnickou piesňou.³ V niektorých stolicích sa zbratili slovenskí vlastenci so zemanmi a sľubovali si, že viac už nebude ani otrokov ani pánov. Skutočnosť však bola zložitejšia a menila sa každým dňom. Na scénu vystupovali v celej habsburskej monarchii hnutia "malých" národov s vlastnými požiadavkami a na prvý pohľad až s prekvapujúcou vitalitou a sebavedomím. Takmer všetky z nich žiadali počas marca až mája 1848 zriadenie vlastných národnopolitických inštitúcií, ba niektoré si ich aj sami vytvárali. Ale uhorský snem a vláda naštartovali kurz maďarského Uhorska a tiež v slovenskom prostredí získavali na svoju stranu bývalé privilegované rody, u ktorých splývala vernosť k novej moci s tradičnou láskou k Uhorsku. Slovenský národný pohyb úplne ignorovali, nemali preň iné označenie ako panslavistický. To motivovalo slovenských činiteľov vynútiť si ich pozornosť aktívnou politikou. V okruhu J. M. Hurbana a L. Štúra vznikol v polovici marca plán - organizovať v regiónoch zhromaždenia, ktoré mali prijímať petície. Na ich základe sa malo uskutočniť celonárodné zhromaždenie, ktoré malo schváliť slovenský politický program a v podobe petície ho zaslať uhorským politickým orgánom.⁴

Slovenská jar

Prvýkrát k pohybu tohto druhu došlo už 28. marca 1848 v Liptovskom Mikuláši. Tamojšie, asi dvojtisícové zhromaždenie prijalo Liptovské žiadosti. Táto skromná petícia požadovala zákonné uznanie Slovákov za národ, slovenské vyučovanie v nižšom školstve a slovenské úradovanie v nižších úradoch. Oveľa náročnejšie požiadavky obsahoval ďalší dokument - Nitrianske žiadosti, ktorý vznikol presne o mesiac neskôr.

Bol výsledkom ľudového hnutia v najzápadnejšej oblasti Slovenska (v Nitrianskej stolici), v čele ktorého stál radikálne naladený evanjelický farár Jozef Miloslav Hurban. V mestečku Brezová pod Bradlom prijalo Nitrianske žiadosti asi 3000 účastníkov z 23 okolitých obcí. Požadovali uznanie Slovákov za národ, slovenské vyučovanie na vyšších školách a úradovanie v stoličných orgánoch a na súdoch, zastúpenie Slovákov na sneme, vlastnú slovenskú vlajku, dôsledné zrušenie poddanských povinností.⁵ Aj mestské rady viacerých miest na západnom a strednom Slovensku požadovali, aby úradovanie v obciach prebiehalo po slovensky. Slovenské prejavy sa tiež mihli na viacerých verejných zhromaždeniach, na ktorých sa vyhlasovali a vysvetľovali aprílové zákony, neprerástli však do organizovaného národného pohybu (Trenčín, Zlaté Moravce, Rimavská Sobota, Dolný Kubín, Martin).

Popri tejto zákonnej línii (zhromaždenia, petície) vytýčenej národným hnutím sa odohralo tiež niekoľko radikálnych sociálnych pohybov. Išlo najmä o nepokoje baníkov v Banskej Štiavnici, ktoré skôr ako mohli prerásť do otvoreného povstania, poprípade skôr ako ich mohlo ovplyvniť slovenské národné hnutie, upokojila uhorskomaďarská vláda. Tá vyslala do Banskej Štiavnice ako vládneho komisára Ľudovíta Beniczkeho, ktorý splnil sociálne požiadavky baníkov. Najradikálnejšie roľnícke hnutie sa odohralo koncom marca 1848 v piatich dedinách Hontianskej stolice. V jeho čele stál "slovenský Petöfi", básnik "čistej slobody" Janko Kráľ a miestny učiteľ Ján Rotarides. Kráľ pôsobil v Pešti ako koncipient u známeho advokáta Boleslava Vrchovského. U tohto liberála praxovali viacerí maďarskí ako aj slovenskí mladíci ľavicovej orientácie. Kráľ, dojatý masovými udalosťami 15. marca v Pešti

a obdivujúci odvahu Alexandra Petöfiho, sa po ceste k rodičom do Liptovského Mikuláša zastavil u priateľa J. Rotaridesa. Po oboznámení sa s obmedzeným dosahom zrušenia poddanstva vyvolali vzburu nespokojných roľníkov. Vzbúrenci požadovali úplnú likvidáciu poddanských povinností a slovenské vyučovanie v ľudových školách. Po troch dňoch potlačilo vzburu vojsko, ktoré privolali stoliční úradníci. Revolucionári Král s Rotaridesom sa podľa všetkého stali prvými väzňami revolúcie v Uhorsku.

Počas apríla sa nová, uhorskomaďarská moc rýchlo konsolidovala, prechádzala do ofenzívy. Do problematických oblastí vysielala vládnych komisárov a vojsko. Tak to bolo tiež v Liptovskom Mikuláši i v Brezovej pod Bradlom. V Nitre uväznili Ľudovíta Šuleka a Daniela Bórika, ktorí chceli odovzdať spomínané Nitrianske žiadosti na stoličnom zhromaždení. Slovenský národný pohyb, ktorý vnímala iba ako panslavistické sprisahanie, ďalej sociálne nepokoje a protižidovské vystúpenia sa pokúsila nakoniec zlikvidovať vyhlásením stanného práva vo väčšine hornouhorských stolíc (5. mája). Diskusiám o slovenskej otázke sa tak snažila predísť skôr, ako sa stihli naplno rozvinúť. Koncom apríla bol slovenský pohyb bez úspechu i bez programu, veľkorysá no náročná línia jeho vodcov sa nemohla naplniť, bolo ju treba urýchlene nahradiť iným postupom. Aktivity sa chopili dvaja mladí a radikálne orientovaní právnici z Gemera Ján Francisci a Štefan Marko Daxner. Z ich podnetu sa 10. mája 1848 zišlo na evanjelickej fare M. M. Hodžu v Liptovskom Mikuláši asi 30 stúpcov štúrovcov, ktorí predstavovali jadro národného hnutia. Z porady vzišiel prvý ucelený slovenský politický program s názvom "Žiadosti slovenského národa".

Humanita bez predsudkov a diplomacia
Prijatím a vyhlásením Žiadostí slovenského národa sa vôbec prvýkrát verejne vyslovili slovenské štátoprávne požiadavky. Predstavovali najdemokratickejší program v Uhorsku počas jari 1848, ktorý sa pokúšal naplniť princíp rovnosti v jej troch základných rovinách - občianskej (politickej), sociálnej a národnej. Žiadosti výrazne prekračovali rámec aprílových zákonov a neskryvane z nich vanul "duch jari národov". Zavrhovali všetky relikty poddanstva a stavovstva, chceli posilniť princípy občianskej spoločnosti, uspokojiť túžby jednotlivých nacionalizmov a vytvoriť priestor bratskému a rovnoprávnemu spolunažívaniu národov v novom, dobe primeranom Uhorsku. Požadovali vytvoriť národné autonómie a tým federalizovať Uhorsko. *"Všeobecný snem bratských národov"* mal rokovať vo všetkých jazykoch krajiny, čo bolo asi málo reálne. Popri tomto celouhorskom sneme mali pôsobiť aj *"národné osobitné snemy, na ktorých sa povedú porady národné"* a rovnako sa mali *"vyznačiť medze národopisnie"*, teda vymedziť etnické hranice.⁶ Žiadosti ďalej požadovali slobodu spolčovania a slobodu slova bez akýchkoľvek obmedzení. Demokratizáciu politického života spájali najmä s uzákonením všeobecného volebného práva pre mužov, vďaka čomu by bývalé aristokratické vrstvy stratili politický monopol a podiel na moci by získali aj nižšie vrstvy. Duch občianskej solidarity vanul tiež zo sociálnej oblasti Žiadostí. Neuspokojovali sa len so zrušením urbáriálnych povinností (zapísaných v urbárskych knihách), ako to vymedzili aprílové zákony uhorského snemu, ale požadovali dôsledné zrušenie poddanstva pre všetky kategórie roľníkov. V hornatejších slovenských oblastiach to bolo o to

dôležitejšie, že tu tvorili urbáriálni poddaní iba menšiu polovicu. Rovnako požadovali, aby sa lúky, pasienky, lesy, ktoré si zemepáni neodôvodnene privlastnili, navrátili roľníkom. Žiadali zriadiť všetky stupne slovenského školstva, vzátane "gymnasiov, lyceov, akademie, ústavu polytechnického vyššej technickej školy - pozn. D.Š.) a jednej univerzity".⁷ Na vyšších školách v slovenských oblastiach sa mala vyučovať maďarčina, a opačne, v maďarských oblastiach zasa slovenčina. Ďalej požadovali, "aby slovenský národ svoju národnosť svojimi farbami a zástavami označovať smel bez prekážky".⁸ Podľa Žiadostí mala byť veliacou rečou v národných gardách v slovenskom prostredí slovenčina. Žiadosťami prestala slovenská politika tápať, našla svoju platformu. Odhodlala sa interpretovať slovenskú otázku ako štátoprávny problém (územnopolitické vyčlenenie, autonómny snem). Týmto dokumentom vlastne iba dobiehala radikálny vývoj a oneskorene vyslovila v národnej oblasti také požiadavky, ktoré veľká väčšina národných hnutí v monarchii už vyslovila, alebo sa dokonca pokúsila realizovať (napr. vojvodinskí Srbi). Žiadosti sa ešte hlásili k uhorskému vlastenectvu, plne rešpektovali existenciu Uhorska, chceli ho iba modernizovať politicky, sociálne a z hľadiska rovnosti národov a stanoviť podmienky ich harmonickejšieho spolužitia. Uhorskomaďarská politika však porozumenie pre takúto koncepciu nemala. Voči slabému, nie nebezpečnému protivníkovi zasiahla razantne. Aj túto slovenskú aktivitu označila za panslavizmus a na jej hlavných tvorcov - Hurbana, Štúra, Hodžu - vydala zatykač. Všetci utiekli za dramatických okolností do Prahy. Tak sa jadro slovenského národného hnutia nadlhšie ocitlo v emigrácii. V Uhorsku, kde sa každým týždňom zužoval priestor

pre pluralitu názorov v nacionálnej a štátoprávnej oblasti, sa slovenský národný pohyb fakticky nachádzal v ilegalite. Vo väzeniach sa tiesnilo viacero jeho predstaviteľov kvôli politickej činnosti. Vďaka týmto okolnostiam mali Žiadosti slovenského národa - dokument s ďalekosiahlym obsahom - iba nepatrný dosah na ďalší vývoj v revolučnom dvojročí 1848/49. Slovenský zjazd v Prahe, ktorý začal 2. júna 1848, chcel byť protiváhou frankfurtskému všenemeckému parlamentu, chcel nájsť liek na netolerantnú uhorskú moc a zaistiť Slovanom dôstojné postavenie v modernizujúcej sa strednej Európe. Medzi diskutované témy patrilo aj hľadanie spôsobu riešenia slovenskej otázky. Stretli sa tu aspoň tri rôzne predstavy: 1. Slováci mali tvoriť autonómny celok priamo v rámci federatívnej habsburskej monarchie; 2. mali sa spojiť české krajiny a Slovensko do jedného autonómneho útvaru v rámci habsburskej monarchie; 3. Slováci mali získať autonómne postavenie v rámci Uhorska. Túto poslednú a najskromnejšiu líniu oficiálne obhajovali aj slovenskí delegáti na zjazde. Rokovaniu zjazdu ju predostreli 7. júna v dokumente, ktorý sa nazýval "Žiadosti Slovákov a Rusínov uhorských". Požadoval, *"aby Slováci a Rusíni uhorskí boli od Maďarov uznaní za národ a v sneme rovnaké práva s nimi mali...aby mali svoje národné snemy so zvláštnym ustavičným (permanentným) slovensko-rusínskym výborom, majúcim právo a povinnosť bdieť nad národnými právami slovenskými a rusínskymi"*.⁹

Srbskí a chorvátski delegáti zjazdu vyzývali Slovákov na ozbrojené vystúpenie proti uhorskomaďarskej vláde. Zástupcovia Slovákov sa takémuto radikalizmom vyhýbali. Naďalej uznávali Uhorsko za vlasť Slovákov, dúfali v pokojnú dohodu s maďarskou stranou, ozbrojené vystúpenie považovali za poslednú a krajnú

možnosť. Podľa Hurbana, ak *"nám dajú Maďari, čo je slušné, nemožno nám...meč proti nim tasit'... Ale ak nedajú, potom ovšem boj"*.¹⁰ Ten na srbsko-maďarskom juhu skutočne už vypukol práve v deň, keď v Prahe musel predčasne ukončiť Slovanský zjazd svoje rokovanie. Zjazd nestihol dospieť k žiadnemu záveru. Po jeho predčasnom rozpustení kvôli pražskému povstaniu sa pozícia slovanských hnutí v monarchii značne skomplikovala. Ostali bez politického fóra, ríšska vláda im nedôverovala, obvinenia z panslavizmu tak v maďarských ako aj nemeckých kruhoch zosilneli.

Dve premiéry - politický orgán a ozbrojené vystúpenie Počas leta 1848 prudko narastali kompetenčné spory medzi maďarskou Pešťou a cisárskou Viedňou. V slepej uličke uviazli aj uhorsko-chorvátske rokovania. Rozličné záujmy a predstavy o usporiadaní habsburskej monarchie a postavení Uhorska nevyvolávali iba averzie, pocity ohrozenia, ale aj reálne zbrojenie a prípravy na ozbrojený boj. Aj skupiny Slovákov v emigrácii začali za pomoci Čechov, Chorvátov, Srbov pripravovať ozbrojené vystúpenie proti kossuthovskej Pešti. Organizovali ho najmä vo Viedni. V jej strede, pri Štefanskom dome bola náborová kancelária. Oproti nej mali rovnakú kanceláriu Maďari. Obe strany si neraz preťahovali nádejných dobrovoľníkov. V septembri 1848 vznikol vo Viedni tiež prvý slovenský národnopolitický orgán vôbec - Slovenská národná rada. Jej politickými predstaviteľmi boli J. M. Hurban, L. Štúr a Michal Miloslav Hodža, vojenskými členmi českí velitelia Bedřich Bloudek, František Zach, Bernard Janeček. Slováci si v porovnaní s inými národnými hnutiami v monarchii vytvorili vlastný politický orgán oneskorene.¹¹ Prvé slovenské ozbrojené vystúpenie v moderných dejinách sa

označuje ako septembrové povstanie. Jeho pôvodný program bol veľkorysý. Slovenskí povstalci koordinovali svoj postup s ťažením chorvátskej armády bána Jelačića na Pešť. Chceli preniknúť do stredoslovenskej banskej oblasti, tam vyvolať celonárodné povstanie a za pomoci Chorvátov prinútiť maďarskú stranu, aby splnila aj slovenské požiadavky.¹² 19. septembra vyhlásila Slovenská národná v mestečku Myjava nezávislosť Slovenska na uhorskej vláde (mohlo sa chápať ako autonómia Slovenska v rámci Uhorska ale už aj priamo v rámci Habsburskej monarchie), začala budovať na obecnej úrovni slovenskú správu s novými úradmi a slovensky cítiacimi úradníkmi.¹³ Aj keď povstanie začalo nádejne, už po necelých dvoch týždňoch bolo porazené a vyznelo ako epizóda. Hoci si získalo sympatie roľníkov, ktorí vstupovali medzi dobrovoľníkov (celkove sa zúčastnilo povstaleckých akcií do 10 000 ľudí, najmä roľníkov), odohralo sa len na malom území v najzápadnejšej časti Slovenska - v podbradlansko-podjavorinskej oblasti. Vodcovia povstania sa neodvážili so zle vyzbrojenými povstalcami preniknúť do rovinatých krajov. Niekoľkodňové váhanie Slovenskej národnej rady bolo osudné, premeškala vhodný okamih. Tak proti povstaniu zasiahli spoločne jednotky cisárskej armády a uhorské národné gardy z okolitých stolíc, v radoch ktorých bolo nemálo Slovákov. Svoje zohral aj dekrét kráľa Ferdinanda V., ktorý 25. 9. 1848 nariadil pacifikáciu v hornom Uhorsku a tým nepriamo potlačenie povstania. Práve počas septembra sa kríza v Uhorsku a monarchii, hnaná nacionálnymi antagonizmami a odlišnými štátoprávnymi predstavami, vystupňovala. Dovtedy zauzlené vzťahy sa polarizovali. Oba najsilnejšie tábory - kossuthovská Pešť a cisárska Viedeň - prestali komunikovať. Vojenský konflikt

medzi nimi sa ukázal byť nezvratný, zadržalo ho iba viedenské povstanie v októbri 1848. Rozhodnúť sa museli aj slabé hnutia uhorských Slovanov a Rumunov. Všetky sa pridali na stranu cisárskej Viedne, lebo od nej čakali garanciu národných práv. V tomto čase sa definitívne vzdialila slovenská politika nielen od maďarskej politiky aj ale aj od uhorskej štátnosti. Po vzore ďalších slovanských hnutí v monarchii sa usilovala riešiť slovenskú otázku v rámci koncepcie austrofederalizmu - prebudovania monarchie na federatívny štát, pričom sa malo zohľadniť prirodzené právo, teda zaručiť rovnoprávne postavenie všetkých, aj tzv. malých národov.

Slovenská otázka vnímaná ako prirodzený problém
Rozhodnutie slovenských politikov pridať sa otvorene na stranu cisárskej Viedne nebolo neopodstatnené. Uhorská revolučná moc ani teraz neprejavila porozumenie pre túžby Nemaďarov, a zvlášť Slovákov, jej nacionálna úzkostlivosť sa ešte stupňovala. Na ríšskej úrovni napriek tomu, že si po porážke októbrového povstania vo Viedni, posilnili pozície konzervatívne kruhy, stále fungoval konštitučný režim, pluralizmus a popri obnovení jednoty ríše a poriadku sa vytrvalo deklarovala vôľa, že sa naplní tiež heslo o rovnoprávnosti všetkých národov žijúcich v monarchii. To prehlasoval tiež nový panovník František Jozef I. i nová ríšska vláda kniežata Félixa Schwarzenberga. Dokonca vláda sa aspoň naoko hlásila k politike austrofederalizmu. Hľadanie spôsobov uskutočnenia tejto radikálnej štátoprávnej koncepcie a novej podoby strednej Európy bolo ťažké a prakticky do konca revolúcie sa neuzavrelo. Neodohrávalo sa len v ríšskej vláde vo Viedni, ale aj na pôde ríšskeho snemu v Kroměříži, v tlači, vo všetkých národných hnutiach, medzi

maďarskými konzervatívami. Vzniklo veľa projektov porebudovania a federalizovania monarchie, ktoré sa neraz vzájomne vylučovali. Tak sa až do konca roka 1849 udržiavala aspoň nádej, že sa zohľadnia záujmy "malých" národov, čím by sa zároveň otvoril nižším sociálnym vrstvám priestor v politike. Spojenectvom s nerovným partnerom sa obmedzil demokratický náboj slovenského národného hnutia. Na strane druhej slovenská otázka získala na istej dôležitosti, aspoň skromné vyhliadky svojho riešenia a slabej slovenskej politike sa črtala možnosť vytvoriť si pevnejšie zázemie.

Jednou z otázok dňa sa stal problém budúcnosti Uhorska. Od jesene 1848, až do konca roka 1849 táto téma stála v popredí rôznych úvah a projektov. Jedni navrhovali Uhorsko s postavením, aké malo pred revolúciou, iní boli len za jeho formálnu existenciu, ďalší za jeho federalizáciu, poslední za úplnú likvidáciu.¹⁴ Najmä po zahájení ťaženia cisárskej armády do Uhorska v decembri 1848 sa aj členovia vlády, zvlášť minister vnútra František Stadion, prikláňali k poslednej možnosti. Všetky projekty vychádzali zo silnej centrálnej, celorišskej moci a skromných právomocí autonómnych útvarov. No v danej situácii takáto federalizácia ešte mohla uspokojiť predstaviteľov mladých nacionalizmov, prirodzene, vyjmúc maďarský prípad.

Ako sa konkrétnejšie prejavovala od konca roka 1848 slovenská politika? Na strane Viedne organizovala dve dobrovoľnícke ozbrojené výpravy. Neboli veľké, v ich radoch stálo 3000, resp. 2000 dobrovoľníkov. Prvá, zimná výprava pôsobila v januári až apríli 1849 na západnom a najmä na severnom a východnom Slovensku, sídlom velenia zboru bol najdlhšie Prešov. Druhá, letná sa pohybovala od augusta 1849

v stredoslovenskej banskej oblasti a na Horehroní. Aj keď v nich bojovalo menej Slovákov, ako na kossuthovskej strane, slovenskí politici si získali isté zázemie vo verejnosti, vrátane majetnejších rodín, navynímajúc strednošľachtické. Počas roka 1849 inak, z hľadiska stredoeurópskeho, menej dôležitá slovenská otázka nadobudla na význame. Veď sa prvýkrát stala objektom vysokej politiky. Popri iných, dôležitých problémoch strednej Európy sa objavovali aj predstavy o jej riešení, prvýkrát sa začali presnejšie a verejne vymedzovať hranice Slovenska. Ich autormi boli nemecké a slovanské noviny, tribúna maďarských šľachtických konzervatívov Figyelmezö, viacerí dvorskí radcovia, poslanci, vojenskí činitelia, ministri. Jeden z prvých podrobnejších návrhov vypracoval už v decembri 1848 šľachtický starokonzervatív, gróf Johann Majláth, ktorý mal slúžiť ríšskej vláde ako podklad pri novom usporiadaní Uhorska. Podľa neho malo Uhorsko existovať iba podľa mena. Malo sa rozdeliť na sedem národných dištriktov (krajov). Jedným z nich mal byť dištrikt karpatských Slovanov (teda Slovákov a Rusínov) s autonómnym snemom, exekutívou, kultúrnymi inštitúciami a školstvom. Mal siahť od *"Moravy až po sedmohradskú hranicu"*.¹⁵ Kvôli značnej rozľahlosti sa mohol dištrikt rozdeliť na slovenskú a rusínsku časť. Zmiešané župy (slovensko-maďarské, rusínsko-maďarské) sa mali rozdeliť. Dištrikty mali oboslať po voľbách svojich poslancov na ríšsky snem. Majláthove elaboráty postupne doplňovali ďalší autori z okruhu expertov viedenskej vlády.¹⁶ Tá sa nimi zaoberala, rozhodnutie o odčlenení Slovenska od Uhorska však odkladala. Územno-politickým vyčlenením Slovenska a jeho oddelením od Uhorska by Uhorsko fakticky zaniklo, pretože na prelome rokov

1848/49 ríšska vláda a panovník prisľúbili, že územia Chorvátov, vojvodinských Srbov, sedmohradských Rumunov a Sasov (uhorskí Rusíni sa mali spojiť s haličskými) budú od Uhorska oddelené a ustanovia sa ako korunné krajiny priamo podliehajúce pod Viedeň.

Vidina slovenskej korunnej krajiny

Aj slovenskí politici, najmä okolie J. M. Hurbana, oboznamovali od januára 1849 verejnosť na strednom a východnom Slovensku s novým, austrofederalistickým programom. Jeho jadro bolo: oddelenie Slovenska od Uhorska, zriadenie slovenskej korunnej krajiny (veľkokniežatstva) s vlastnými orgánmi, ktorá by podliehala ríšskym orgánom. V tomto duchu sa niesol aj prosbopis, ktorý predložila v marci 1849 panovníkovi v Olomouci 30-členná slovenská deputácia. Požadoval *"také ustanovizne, ktoré by Slovensko nielen bezprostredne a pevne spojili s ostatnými zemiami rakúskeho mocnárstva, ale i vyhovel i jeho národným zvláštnostiam; teda každoročné snemy krajinské a vlastnú správu"*.¹⁷

V prvých mesiacoch roka 1849 sa v severoslovenských župách dokonca vytvárali nové inštitúcie - dočasné spravujúce rady, ktoré sa ľudovo nazývali národné rady. Nahrádzali staré župné kossuthovské orgány. Za ich členov boli na verejných zhromaždeniach formou aklamácie volení popri zemanoch a stredných šľachticoch aj aktívni slovenskí vlastenci, ktorí sa takto objavili vo väčšom počte vo verejnej správe vôbec po prvýkrát. Optimizmus slovenských predstaviteľov bol v tomto období taký značný, že považovali dočasné spravujúce rady za zárodok slovenskej autonómnej správy a odraz k oddeleniu Slovenska od Uhorska. Veliteľ cisárskych vojsk v Uhorsku knieža A. Windischgrätz, ktorý bol fakticky diktátorom jeho

obsadených častí, však v priebehu marca 1849 tieto orgány rozpustil.

Vydanie oktrojovanej ústavy panovníkom Františkom Jozefom v marci 1849 silno ovplyvnilo ďalší vývin v habsburskej monarchii. Utužila centralizmus a konzervatívnu orientáciu habsburskej politiky. K absolutizmu však ešte viedlo viacero etáp. Žiadne iné národné hnutie neprejavovalo po vydaní oktrojovanej ústavy voči Viedni takú lojalitu ako slovenské. Márne boli výzvy časti Čechov a Chorvátov, aby prešlo do "ústavnej opozície" a pokúsilo sa zbližiť s kossuthovskou stranou. Slovenskí politici až na výnimky sa upli k cisárskej Viedni v nádeji, že uskutoční politické oddelenie Slovenska od Uhorska. Viedeň túto nádej síce živila, no rozhodnutie vytrvalo odkladala. Napríklad Schwarzenbergova vláda sa v priebehu decembra 1848 a apríla 1849 zaoberala viackrát aj slovenskou otázkou. Naposledy 10. apríla, kedy predložil vláde minister vnútra F. Stadion návrh *"oddelenej organizácie civilnej správy uhorských Slovákov"*. Tá ho však odložila s poznámkou, že *"s tým by bolo vhodné počkať až do úplného obsadenie celého Uhorska"*.¹⁸

Po porážke maďarskej revolúcie v auguste 1849 slovenská politika vystupňovala svoje požiadavky. Vrátila sa k petičnému hnutiu z jari 1848. Počas septembra a októbra 1849 vyvolala na západnom a strednom Slovensku takú živú verejnú aktivitu, akú slovenská spoločnosť dovtedy nepoznala. Zástupcovia obcí a ich obyvatelia schvaľovali na zhromaždeniach a poradách petície za oddelenie Slovenska od Uhorska a za zriadenie slovenskej korunnej krajiny. Početné deputácie zastupujúce obce a regióny odovzdávali petície na audienciách panovníkovi Františkovi Jozefovi a ministrom (F. Schwarzenberg, Alexander Bach, Leo

Thun) vo Viedni. Tvorili ich prevažne ľudia z nižších a stredných vrstiev, aktívni účastníci slovenského národného hnutia v nich boli v menšine. To malo presvedčiť dvorské a vládne kruhy o tom, že riešenie slovenskej otázky neleží na srdci iba úzkej politickej elite, ale aj širokým vrstvám spoločnosti. 7. októbra predložili panovníkovi spoločnú petíciu všetky deputácie, ktoré sa momentálne nachádzali vo Viedni. Požadovali v nej vyhlásiť *"Slovensko ako osobitnú korunnú zem jedno-nerozlučného mocnárstva rakúskeho"*. Táto korunná krajina mala mať *"svoj vlastný provincionálny snem, na ktorom by aj svojich vyslancov ku všeobecnému rakúskemu snemu vyvolila"*.¹⁹

Odelenie Slovenska od Uhorska a zriadenie slovenskej korunnej krajiny považovali za jedinu možnosť, ako zabezpečiť Slovákom národnú slobodu aj traja činitelia, ktorí pôsobili od marca 1849 pri ríšskej vláde ako dôverníci za Slovákov (Ján Kollár, František Hánrich, Ján Hlaváč). V Promemóriu z 10. septembra 1849, ktoré odovzdali vplyvným rakúskym politikom a vojenskej generalite, zdôvodňovali, prečo Slováci nemôžu ostať v spoločnom štátnom celku s Maďarmi a pod spoločnými orgánmi.²⁰ Hoci bolo petičné hnutie na jeseň 1849 najpresvedčivejším vystúpením za riešenie slovenskej otázky, cisárska moc ponechala Slovensko naďalej ako bezprostrednú súčasť Uhorska.

Ríšska moc sa rozhodla nastúpiť cestu silnej centralizácie, aristokratickej politiky, ktorá vytlačala neprivilegované vrstvy z verejného života. Dôvodov neúspechu proviedenskej slovenskej politiky však bolo rozhodne viac. Nemala dostatočné zázemie na to, aby presadila splnenie svojho programu. Proti slovenskej korunnej krajine sa ostro ohradili šľachtickí

starokonzervatívci, ktorí boli v Uhorsku hlavným spojencom Viedne a mentálne jej boli najbližší. Obhajovali užitočnosť zachovania integrity Uhorska. Argumentovali tisícročným priateľstvom a pokojným spolunažívaním Maďarov a Slovákov, nebezpečenstvom panslavizmu, radikalizmom slovenských evanjelických vodcov, komunizmom nižších vrstiev Slovákov. Zo strany maďarskej revolúcie neprišiel ani jeden signál ústretovosti, prirodzene, ak vylúčime národnostný zákon z konca júla 1849, ktorý však prišiel už neskoro a nebol vôbec známy.

Veľká námaha, chabé výsledky
Vzhľadom na vynaloženú energiu dosiahla slovenská politika v revolučnom dvojročí minimálne výsledky (napr. slovenčina v ľudových školách, na viacerých gymnáziách, v nižších úradoch, menovanie Slovákov do nižších úradov, zabezpečenie vydávania Slovenských novín vládou). Rozdiel medzi skutočnosťou a očakávaniami bol veľký, preto bolo veľké tiež sklamanie z rozhodnutí ríšskej moci. Aj medzi Slovákami sa šírila podozrenie, že Viedeň odmeňuje Slovákov tým, čím trestá Maďarov. Výsledky revolúcie sa silno podpísali pod deformáciu života v strednej Európe - nacionálny útlak a nevraživosť. Šanca z rokov 1848/49 na harmonizovanie vzťahov sa monarchii už nenaskytla. Keďže prepásla aj štátoprávnu krízu v 60. rokoch 19. storočia, monarchia smerovala, napriek radu modernizačných úspechov, ku koncu, ktorému sa v revolúcii 1848/9 ešte dokázala vyhnúť. Jej národy, Slovákov a Maďarov sa to týka hľadám viac ako iných, sa po traumatickom 19. storočí museli po roku 1918 nanovo učiť žiť vedľa seba a spolu so sebou.

Dušan Škvarna

Poznámky

¹ Článok "Nový vek", ktorý uverejnil L. Štúr vo svojich Slovenských národných novinách 31.3.1848.

² J. M. Hurban: Ľudovít Štúr - Rozpomienky. Bratislava 1959, s. 542.

³ Prvá sloha Hurbanovej básne bola nasledujúca: *"Bi je zvon slobody, čujte ho národy, kto ho neočuje ten obanuje; i my čujme, bratia, zlatej zvon slobody, kým nazapečatia nám ho zas národy! Prvá sloha Kuzmányho práce zasa znelam takto: "Kto za pravdu horí, v svätej obeti, kto za ľudstva práva život posväťí, kto nad krivdou biednych slzu vyroní, toho moja pieseň slávou zazvoní."*

⁴ Najjasnejšie a verejne túto líniu vymedzoval Hurbanov leták "Bratia, Slováci", ktorý bol vytlačený začiatkom apríla vo Viedni. Pozri Rapant, D.: Slovenské povstanie 1848/49. Diel I., časť 2. Dokumenty. Turč. Sv. Martin 1937, s. 73--80.

⁵ Oba dokumenty - Liptovské žiadosti a Nitrianske žiadosti - pozri Tamže, s. 52--54 a 137--140.

⁶ Tamže, s. 203.

⁷ Tamže, s. 204.

⁸ Tamže. Žiadosti ešte označili za slovenskú zástavu bielo-červenú. Podľa nich mala byť červeno-bielo-zelená zástava maďarskou a červeno-biela-zelená s uhorským znakom krajinskou (uhorskou) zástavou. Bielo-modro-červená trikolóra (s voľným poradím) sa ako slovenská národná zástava objavila až v povstaní v septembri 1848.

⁹ V. Žáček: Slovanský sjezd v Praze roku 1848. Sbírka dokumentů. Praha 1958, s. 303.

Slovenskí delegáti na zjazde sa oficiálne k postaveniu uhorských Rusínov vyjadrili podľa všetkého z dvoch dôvodov. Uhorskí Rusíni, ktorí žili najmä na Podkarpatskej Rusi a tiež na severovýchode Slovenska i dnešného Maďarska, nemali na Slovanskom zjazde žiadne zastúpenie. Preto delegát z Haliče Ivan Borysykevič požiadal prítomných Slovákov, aby vystúpili aj v mene uhorských Rusínov. Podľa všetkého ich o to isté požiadal už skôr aj významný uhorskorusínsky patriot Adolf Dobriansky, ktorý sa zjazdu nemohol zúčastniť, a ktorý s predstaviteľmi Slovákov udržiaval priateľské vzťahy.

¹⁰ Tamže, s. 318.

¹¹ O vzniku a pôsobení Slovenskej národnej rady pozri najnovšie práce: Hučko, J.: Prvá slovenská národná rada. In: Slovenské národné rady. Zost. M. Pekník. Bratislava 1998, s. 7-31; Škvarna, D. - Eliáš, M.: Prvá slovenská národná rada. Bratislava 1998.

¹² O zámere Slovenskej národnej rady vyvolať povstanie aj v najvýchodnejších oblastiach dnešného Slovenska svedčí ohlas "Bratia Russyny" ktorý dala vytlačiť národná rada pred

zahájením septembrového povstania a vyzývala v ňom Rusínov, aby aj oni podporili povstalecké vystúpenie.

¹³ Vyhlásenie slovenskej nezávislosti zaznamenal napríklad Dohnány, M.: *Historia povstaňa slovenského 1848*. Skalica 1850, s. 101.

¹⁴ Mnohé zo štátoprávnych projektov a názorov uverejnil alebo analyzoval vo svojej monumentálnej, trinásťzväzkovej práci *Slovenské povstanie roku 1848--49* Daniel Rapant. Nachádzajú sa predovšetkým v jeho III. a IV. diele.

¹⁵ D. Rapant: Cit. dielo, Diel III., časť 2. Dokumenty. Bratislava 1954, s. 163.

¹⁶ Niektoré projekty priblížil vo svojej štúdii tiež Rebro, K.: *Pokusy o štátoprávne riešenie slovenskej národnostnej otázky v revolučných rokoch 1848--1849*. Právnické štúdium 13, 1965, s. 557-579.

¹⁷ Bokes, F.: *Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848--1914*. Diel I. Bratislava 1962, s. 63.

¹⁸ Rapant, D.: Cit. dielo. Diel III., časť 3. Bratislava 1958, s. 313

¹⁹ Tamže, Diel IV., časť 3. Dokumenty. Bratislava 1961, s. 127

²⁰ Pozri v nemeckom origináli tamže, Diel IV., časť 2. Dokumenty, s. 490-493. V slovenskom preklade Bokes, F.: Cit. dielo, s. 95-97.

VEĽKÁ MORAVA

a jej poloha vo svetle archelógie

Veľkou Moravou nazývame včasnostredoveké kniežatstvo, neskôr kráľovstvo, ktoré vzniklo v tretine 9. stor. po oboch stranách rieky Moravy nad Dunajom a ktoré tak nazval vo svojej práci „O spravovaní ríše“ byzantský cisár Konštantín Porfyrogenet v 10. stor. O existencii moravského kniežatstva sa vedelo už v 19. stor. z viacerých písomných prameňov, ako napr. z Letopisov ríše Franskej, Letopisov Bertiniánskych, zo Spisu o obrátení Bavorov a korutancov, z korešpondencie medzi pápežskou kúriou a moravskými kniežatmi a samozrejme zo Životov Konštantína a Metoda. Tieto údaje boli dosť kusé, skutočnú šírku aj hĺbku poznatkov priniesli výsledky archeologických výskumov posledných 50 rokov. Obraz, ktorý sme takto získali, môžeme v skratke načrtnúť nasledovne :

V druhej polovici 8. stor. vznikali na Morave opevnené sídla – na Slovensku máme tento proces výskumami doložený na prelome 8. – 9. stor. Vznikali zrejme ako obrana pred vonkajším nebezpečenstvom a v mnohých prípadoch svedčia nálezy o tom, že na nich sídlila bohatšia, prípadne vojenská zložka spoločnosti. Ako príklad možno spomenúť Mikulčice pri Hodoníne, Pohansko pri Břeclavi, Uherské Hradiště s bezprostredným okolím, Staré Zámky u Líšně, možno aj Olomouc na Morave, na Slovensku predovšetkým Pobeďim pri Piešťanoch, Nitra-Martinský vrch, Majcichov, Ostrá Skala pri Vyšnom Kubíne, možno aj Smolenice, Spišské Tomášovce vo východnej časti Slovenska. Vývoj Slovenska bol teda v podstate rovnaký ako na Morave, aj keď južný pás územia po hranicu asi Devínska Nová Ves – Bernolákovo – Cífer pri Trnave, Dolné Krškany pri Nitre, Želovce na Ipľi, Prša a Košická kotlina patrila až do konca 8. stor. k Avarskej ríši. Keď v poslednom desaťročí 8. stor. zničil Karol veľký úplne Avarskú ríšu otvorilo sa aj južnéokrajové územie Slovanom a bolo veľmi rýchlo pričlenené k nitrianskemu kniežatstvu. Archeologické nálezy dokladajú, že proces hospodárskeho vyspievania neobišiel ani južné Slovensko, kde napr. krátko po zániku Avarskej ríše vzniklo hradisko opevnené hradbou s čelným kamenným múrom v Mužle Čenkove, neďaleko Štúrova, ktoré sa nachádzalo hlboko v predchádzajúcom avarskom území. Možno sa nazdávať, že v tomto období sa Slovania sídlia predtým nad hranicou Avarskej ríše pohli smerom na juh a ich časť osídlila Zadunajsko.

V prvej polovici 9. stor. možno na niektorých hradiskách pozorovať zánikové horizonty – spálené vrstvy, ktoré môžu naznačovať ich dobytie, alebo zánik, v súvislosti so zjednocovacím procesom, ktorý sa pravdepodobne neodohrával dobrovoľne. Písomné pramene nám sprostredkujú správu, že k takémuto zjednoteniu došlo niekedy v tretine 9. stor., keď moravské knieža Mojmír vyhnať nitrianske knieža Pribinu a tým spojilo územia moravského a nitrianskeho kniežatstva do jedného celku – dnes nazývaného Veľkou Moravou. Pribina, ktorý ušiel k Frankom, sa po rôznych peripetiách usadil v Zadunajsku, na hrade Blatnohrad (Zalavár), kde sa stal vazalom Východofranskej ríše.

O Mojmirovej vláde nevieme z písomných prameňov skoro nič. Bolo to obdobie, v ktorom sa franskí kronikári venovali viac vlastným problémom vo Franskej ríši, ktorá sa po smrti Karola Veľkého zmietala v nástupníckych bojoch o trón až do roku 843. Vtedy ju dohodou vo Verdun rozdelili na tri časti – Východofranskú, Západofranskú ríšu a Neustriu, z ktorých tá prvá sa stala bezprostredným susedom Moravy. Krátko na to sa záujem východofranského panovníka, podobne ako predtým Karola Veľkého, obrátil smerom na východ a už roku 846 sa dozvedáme, že na miesto Mojmíra nastúpil na Morave knieža Rastislav, ktorý prisahal Východofranskému panovníkovi vernosť. O tom ako ju Moravania nedodržiavali, hovoria potom až do konca 9. stor. mnohé správy písomných prameňov.

Spojením moravského a nitrianskeho kniežatstva do jedného celku sa proces vytvárania veľmožských a kniežacích sídiel neskončil, naopak, pokračoval ďalej a možno predpokladať, že sa začala vytvárať územná štruktúra, ktorú nazývame hradskou sústavou a ktorá zabezpečovala pevné ovládnutie celej krajiny. Na Morave vývoj najvýznamnejších hradísk – Mikulčíc, Starého Města u Uherského Hradiště, Pohanska u Břeclavi, Olomouca pokračoval, pribúdalo k nim však mnoho ďalších – Znojmo, Rajhrad, Osvětimany, Přerov, Moravičany a ďalšie, pričom z Mikulčíc a Uherského Hradiště sa v druhej polovici 9. stor. vyvinuli tzv. aglomerácie mestského typu s viacerými predhradiami, ktoré mali rôznu funkciu. Podobný vývoj bol v nitrianskom kniežatstve, kde sa ako aglomerácia mestského typu vytvorila v Nitre. uintenzívne osídlenie bolo aj v priestore Bratislavskej brány. Okolo polovice 9. stor. tu bydovali na hradnom vrchu hradisko s mohutnou drevozemnou konštrukciou, ktoré bolo sídlom správnej aj cirkevnej organizácie, so zázemím v podhradských osadách. Devín nad sútokom Moravy s Dunajom, bol sídlom veľmoža a spolu s dvomi malými hradiskami na výbežku Devínskej kobyly nad Devínskou Novou Vsou chránil prístup k Bratislave zo severozápadu a západu. V mnohých prípadoch došlo po zániku pôvodných hradísk k ich prestavbe, napr. Ostrá Skala na Orave, alebo k vybudovaniu neďalekých nových hradísk, napr. po zániku Pobeďima vzniklo Ducové, po zániku Spišských Tomášoviec hradisko v Smižanoch a pod. Postupne ku koncu 9. stor. sa sústava hradísk zahusťovala vo všetkých častiach Slovenska. Niektoré z nich sa stali správnymi centrami

s takým výnamom, že neskôr tvorili základ správnej organizácie vznikajúceho Uhorského kráľovstva ako komitatné hrady. Také boli Bratislava, Nitra, Starý Tekov, Zemplín a významnú úlohu zohral určite aj Trenčín, hoci jeho existenciu v 9. stor. máme archeologicky doloženú len čiastočne.

Súbežne s vytváraním správnej politickej štruktúry vznikala aj organizácia cirkevná. Jej staré počiatky, ešte pred zjednotením moravského a nitrianskeho kniežatstva prinášajú aj písomné pramene, a to dielo „O obrátení Bavorov a Korutancov“ z druhej polovice 9. storočia, ktorý hovorí, že niekedy pred koncom prvej tretiny 9. stor. vysvätil salzburský arcibiskup Adalrád kostol pre knieža Pribinu v Nitre. Hoci z Nitry zatiaľ máme archeologické doklady sakrálnej architektúry z 9. stor. z Martinského vrchu a jej náznaky z biskupského hradu, kde je terénna situácia veľmi ťažká, nie je jasné, či niektorý z nich možno považovať za kostol Pribinov – to ukáže až ďalší výskum. Prvé miesto v christianizácii Moravy a Nitrianska mala nesporne bavorská misia. Archeologické doklady tejto činnosti sa našli pri výskumoch v Modré u Velehradu, v Sadoch u Uherského Hradišťa a tiež v Mikulčiciach, kde to dokladá kostol č. 2. Čoskoro jej začala konkurovať misia z oblasti adriatickej, z aquilejského patriarchátu, s ktorou sa spája najmä výstavba centrálnych stavieb – rotúnd. Presné určenie pôvodu a doby vzniku stavieb je veľmi sťažené tým, že pri archeologických výskumoch sa nachádzajú len ich základy, prípadne len základové ryhy a chýbajú architektonické detaily alebo články, ktoré by ich pomohli zaradiť. Preto archaeológia vychádza z celkovej nálezovej situácie, z hrobov, ktoré bývajú ukladané vo vnútri a okolo stavieb, prípadne z nálezov malty a deštrukcie muriva, ktoré sa nachádza niekedy v zásype hrobov. Technická úroveň jednotlivých stavieb bola rozdielna, niektoré mali súdržné maltové pojivo, iné mohli byť spájané len hlinou. Vo väčšine prípadov boli však kostoly omietnuté a ydobené maľbami. Zachované fragmenty naznačujú, že maľby boli figurálne. Sústredený záujem o misijnú činnosť zo západu nevyhovoval veľmi kniežaťu Rastislavovi, ktorý sa preto pokúšal o získanie cirkevnej samostatnosti. Neúspešnú žiadosť o vyslanie vierozvestcov – učiteľov u pápežskej kúrie vystriedala úspešná v Konštantinopole u cisára Michala III., ktorej výsledkom bolo vyslanie učených solúnskych bratov, Konštantína a metoda, na Moravu. Ako z uvedeného vyplýva, byzantská misia prišla na územie, kde boli už zárodky kresťanstva položené, preto jej význam spočíval viac v budovaní samostatnej cirkevnej organizácie a predovšetkým v zavedení staroslovienskeho jazyka v liturgii a v prekladoch biblie a iných kníh, čím dostal tento jazyk literárny charakter. Výnam a zhodnotenie tohto počinu je však osobitnou témou.

Ako v prípade mocenskej štruktúry, tak aj cirkevnej organizácie priniesli archeologické nálezy celkom nové pohľady. Do 50-tych rokov tohto storočia boli z písomných prameňov známe názvy lokalít Devín – Dowina, Nitrava a Pressalauspurh – Bratislava, ale ten sa viazal už k zániku Veľkej Moravy. O týchto miestach sa uvažovalo ako o centrách, nevedelo sa však nič o mieste bližšie neurčených lokalít „Urbs antiqua Rastizi“, alebo „Ineffabile munitio“ súvekých prameňov. Odkrytie rozsiahlych hradísk so zázemím v Mikulčiciach, Starom Městě u Uherského Hradišťa, Pohansku u Břeclavi, v Nitre, Bratislave a ďalších, doložili tieto veľkomoravské centrá, ako aj už spomínanú správnu hradskú sústavu. Rovnako, alebo možno ešte výraznejšie, sú doklady christianizácie vo forme nálezov sakrálnych kamenných stavieb, nakoľko sa predtým predpokladalo, že pokiaľ vôbec nejaké boli, tak mohli byť len drevené. Dnes vieme, že ich začali stavať štyridsať rokov pred príchodom byzantskej misie, že mali škálu pôdorysov zodpovedajúcu ostatným európskym christianizovaným územiám, niektoré z nich boli na veľmi dobrej technickej úrovni, zdobené maľbami na omietkach. Kostoly sa nachádzali vždy na hradiskách, čo svedčí o šírení kresťanstva zhora, od vládnucej vrstvy.

Výskumy priniesli aj množstvo dokladov vyspelej remeselnej výroby, ako bolo tesárstvo, doložené stavbami opevnení hradísk a iné drevospracujúce remeslá. Vyspelé bolo hrnčiarstvo, kováčstvo, šperkárstvo, ale rozvinuté bolo aj dehtárstvo a ďalšie remeslá, ktoré tu všetky nemožno vymenovať. Aspoň stručne sa však treba zmieniť o výrobe zbraní, pretože odráža vojenskú silu vtedajšieho kniežatstva a výrobe šperkov, ktoré ukazujú, spolu so zbraňami, bohatstvo horných vrstiev spoločnosti. Spomedzi zbraní vynikajú predovšetkým meče, ktoré sa zhotovovali najmä podľa franských predlôh a ich koncentrácia v oblasti moravských centier je pozoruhodná. Vlastnili ich pravdepodobne najmä kniežatá a veľmoži. K bežnej výbroji patrili oštep, kopije, šípy s lukmi a najmä vojnové sekery, ktoré sú pre moravské prostredie charakteristické. Vo vojsku bolo však dosť aj jazdeckých družín, o čom svedčia nálezy ostrôh z rôznych lokalít, niekde aj vo väčšom množstve. Všetky tieto predmety sú pre nás zvlášť dôležité, lebo podliehali dobovému vkusu a sú významnou pomôckou pre chronologické triedenie. To isté možno do veľkej miery povedať aj o šperku, ktorý dostal v moravskej oblasti charakteristický prejav, inde neopakovateľný. Jeho výroba vychádza z neskororímskych, potažne včasnobyzantských vzorov, používa jemné zlatnícke techniky: filigrán a granuláciu a jeho škála zahŕňa náušnice, prstene, gombíky, prívesky do náhrdelníkov, ktoré mohli byť kovové. Honosný šperk je zo striebra a zlata, v prípade gombíkov niekedy aj z pozláteného bronzového plechu. Tento šperk sa nazýva veligradským, podľa bohatosti zastúpenia na veľkých moravských lokalitách. Na Slovensku sa vyskytuje predovšetkým na hradiskách, môžeme ho preto považovať tiež za prejav bohatej vládnucej vrstvy. Na vidieckych pohrebiskách sa totiž nachádza jednoduchší bronzový šperk, nazývaný podunajským, často zhotovený z drôtu, alebo odlievaný.

Možno povedať, že archeológia prispela podstatnou mierou k poznaniu života na Veľkej Morave po všetkých stránkach, aj keď niektoré z nich tu pre nedostatok miesta nemžno rozoberať.

Záverom sa však treba zmieniť, že interpretácia Veľkej moravy nie je dnes celkom jednoznačná. Jednak sa objavujú nacvionálne ladené tendencie považovať tento útvar za slovenský, vypúšťajúc z názvu celkom moravský podiel. Objavilo sa to vo forme, nazývať kniežatstvo „Veľkým Slovenskom“. Nemá výnam podrobne sa tým zaoberať, ale predsa len treba zaujať stanovisko v tom zmysle, že vo všetkých písomných prameňoch, ktoré sa o tomto útvare zmieňujú, sa stretávame len s označením Morava, mpravský, Moravania (Marharii, Merehani), nakoniec aj pôvodca označenia Veľká Morava, Koštantín Porfýrogenetos to takto uvádz. V seriózných historických aj archeologických kruhoch je jednoznačná interpretácia, že to bolo spojené moravské a nitrianske kniežatstvo.

Vážnejšia odlišná teória vznikla a rozvíja sa v zahraničí, že sa totiž Veľká Morava nenachádzala nad Dunajom ale niekde južnejšie – najčastejšie v Srbsku, prípadne Bosne, alebo v severnom Chorvátsku, ba dokonca v južnom Potisí. Prvý raz sa táto teória objavila 1970 na III. kongrese slovanskej archeológie v Berlíne, v prednáške poľsko-maďarského historika pôdobiaceho v USA, I.Bobu. Pretože nebola podložená dôkazmi a juhoslovanskí bádatelia z oblasti Sirmia – dnešnej Srijemskej Mitrovice, kde menovaný bádateľ kniežatstvo lokalizoval, sa veľmi rýchlo proti tomu ohradili (V. Popovič), nevenovali jej naši slovenskí a moravskí bádatelia pozornosť. V posledných rokoch sa však objavujú práce ďalších zahraničných bádateľov, niektoré aj knižné, ktoré tieto teórie rozvíjajú, ako napr. Prof. H. Bowlus z USA, J. Eggers z Mníchova, Kronsteiner z Rakúska a odozva sa našla aj v Holandsku. Tieto majú už serióznejší vedecký charakter, preto k nim treba zaujať stanovisko aj u nás. Zatiaľ sa u nás kritika týchto prác neobjavila, okrem recenzie D. Třeštíka na knihu Bowlusa, ale záporne sa k týmto teóriám vyjadrili maďarskí bádatelia, historik Gy. Györffy a archeológ Cs.Bálint, ako aj rakúsky historik W.Wolfram. Spomenutí autori dislokácie Veľkej Moravy nepoužívajú dosiaľ vôbec archeologický dokladový materiál. Pri zbežnom prehľade názorov na území bývalej Juhoslávie absentujú centrá podobného charakteru, aké máme z nášho územia, čo potvrdili aj juhoslovanskí bádatelia. Možnosť doložiť nepresvedčivosť dislokácie Veľkej moravy do niektorej z uvedených oblastí musí vychádzať zo zmapovania tamjšej situácie a porovnania s našimi nálezmi a hlavne dôležité je publikovanie našich nálezov vo svetových jazykoch, aby boli prístupné širokej vedeckej obci v zahraničí. Na tento problém by sa mala sústrediť pozornosť v najbližšom čase.

Komunikatívne funkcie a ich vyjadrovanie v slovenčine

(Na materiáli knihy V. Šikulu: Prázdniny
so strýcom Rafaelom)

Komunikácia je prirodzený prejav vzájomného pôsobenia ľudí. Každé pôsobenie je činnosť a každá činnosť má istý cieľ. Každý, aj ten najmenší produkt komunikácie, elementárna textová jednotka čiže výpoveď, má svoju **komunikatívnu funkciu** (skratka KF), slúži na vyjadrenie istého komunikatívneho zámeru. A keďže produkty komunikácie patria do oblasti parole, vplývajú na ne subjektívne a objektívne faktory tej **komunikatívnej situácie**, v ktorej vznikajú.

Človek ako tvor spoločenský komunikuje v istých opakujúcich sa a typovo zhodných komunikatívnych situáciách. V priebehu mnohých rokov si na vyjadrenie typovo zhodných KF v typovo zhodných komunikatívnych situáciách vytvoril isté ustálené výrazové schémy. Autori M. Grepl -- P. Karlík (1986, 1987) ich nazývajú **výpovedovými formami** (skratka VFo). Sú tvorené súborom lexikálnych, morfológických a fonických prostriedkov jazyka. Napríklad ak hovoriaci produkuje výpoveď, ktorej cieľom je získať potvrdenie alebo vyvrátenie komunikovanej informácie od adresáta komunikácie, o ktorom hovoriaci predpokladá, že správnu odpoveď pozná, potom je typickou VFo forma zisťovacej otázky: [indikatív v ľubovoľnom čase alebo kondicionál v prítomnom či minulom čase + stúpavá melódia, antikadencia]. Podľa toho, čo je jadrom zisťovacej otázky, môže mať výpoveď s opytovacou KF podobu:

1. **Vráti sa dnes otec?**

—
— — — —

2. **Vráti sa otec dnes?**

—
— — — —

3. **Vráti sa dnes otec (alebo mama)?**

— — —
— — — — —
— — — — —
—

Propozičný obsah výpovede 1 môžeme charakterizovať slovami: "nemám presnú informáciu o tom, či sa otec dnes vráti". Propozičným obsahom výpovede 2 je: "nemám presnú informáciu o tom, či sa otec vráti dnes" a výpovede 3: "nemám presnú informáciu o tom, či sa dnes vráti otec (alebo niekto iný)". Komunikatívnou funkciou všetkých troch výpovedí je funkcia "chcem zistiť, či mnou predpokladaná informácia platí/neplatí".

Zvyčajnou odpoveďou na takýto typ otázky je odpoveď na osi *áno – nie*, pričom v strede sú odpovede, ktoré vyjadrujú nevedomosť adresáta otázky, napr. *Neviem. Myslíš? Nie som si istý. Možno. Asi/Pravdepodobne áno. Dúfajme. Bodaj by tak bolo! / Bodaj by si mal pravdu! Sotva. Ťažko. Asi/Pravdepodobne nie. ...* Pri odpovedi na osi *áno – nie* sa hovoriaci rozhodne, či použije častice s kladným alebo so záporným významom: *(Ale/Ach) áno. Pravdaže. Prirodzene. Samozrejme. Prečo nie! Pravdaže. Zaručene. — Nie. Kdeže! Kde(že)by! Ani náhodou! Čo(že)by! Ešte(že) čo! Božechráň! Božeuchovaj! Chráňboh! Čerta (starého/rohatého/ kopasného)! Ba kiego! Ani za nič (na svete)! Za nijakú/za žiadnu cenu! V žiadnom prípade! Dúfam, že nie. ...*

Druhá možnosť je, že adresát odpovedá celou jadrovou časťou otázky alebo v nadväznosti na túto jadrovú časť:

– *Vieš na tom hrať?*

– *Neviem.*

– *A vieš, kedy je Vincenta?*

– *Viem.*

– *A dovtedy trúbit' nemôžem?*

– *Dovtedy ani ň.*

Treťou možnosťou je odpoveď potiotázkou, ktorá má význam potvrdenia alebo vyvrátenia predpokladanej informácie z otázky. VFO otázky je v týchto odpovediach sekundárnou formou na stvárnienie oznamovacej KF s opačným významom na osi *klad – zápor*:

– *Rákocziho pochod poznáš?*

– *Kto nepozná Rákocziho pochod? (= pravdaže poznám)*

Ak hovoriaci do výpovede s opytovacou KF zahrnie aj adresáta, výpoveď má podobu súvetia: *Nevieš (náhodou), či sa dnes otec vráti/či sa otec vráti dnes/či sa dnes vráti otec? Vieš/Nevieš mi povedať, či...? Nemáš informáciu o tom, či...* Adresát odpovedá spravidla celou jadrovou časťou otázky

(Vráti sa./ Áno, dnes./ Nie otec, ale mama.), pretože odpoveď áno/nie by mohla byť pochopená aj ako odpoveď iba na prvú časť otázky (áno = viem).

Iba o potvrdenie/nepotvrdenie istej informácie ide hovoriacemu vo výpovediach: *Dnes sa otec vráti, však/nie? Však sa otec dnes vráti? A naozaj sa otec dnes vráti?* O potvrdenie/nepotvrdenie získanej informácie či vlastnej domnienky ide vo výpovedi: *Že (vraj) sa otec dnes vráti/má vrátiť?* Ten istý obsah a tú istú KF môže hovoriaci vyjadriť dvoma výpoveďami, presnejšie výpoveďou s Vfo oznámenia a jej dôvedkom s Vfo zisťovacej otázky: *Počul som/Mám informáciu/Myslím si/Predpokladám, že sa otec dnes vráti, áno/nie/je to pravda/je to tak/alebo sa mýlim?* O potvrdenie správnosti vlastného predpokladu a zároveň o vyjadrenie želania ide hovoriacemu vo výpovediach časticami: *Hádam/snáď sa otec dnes vráti?*

Ak hovoriaci predpokladá, že informáciu mu môže poskytnúť až tretia osoba, výpoveď má podobu: *Nehovorila mama, či sa otec dnes vráti? Vie mama, či sa otec dnes vráti? Čo hovorila mama, vráti sa dnes otec?*

Ani nie tak o potvrdenie či vyvrátenie predpokladanej informácie, ale skôr o zistenie vlastného názoru adresáta ide v súvetných výpovediach typu: *Čo myslíš, vráti sa dnes otec? Podľa teba sa otec dnes vráti?* Ak si hovoriaci chce iba overiť, či jeho partner nezmenil svoj pôvodný názor, má zisťovacia otázka súvetnú podobu: *Stále si myslíš/si presvedčený, že sa otec dnes vráti?*

Tak ako na úrovni vety, jednotky jazykového systému, hovoríme o súlade/nesúlade medzi gramatickou a sémantickou štruktúrou vety a ich vzájomný vzťah nazývame asymetrickým dualizmom, tak aj pri výpovedi môžeme hovoriť o istej primárnej Vfo vo vzťahu k istej KF a o výpoveďových formách sekundárnych alebo nepriamych.

K priamym spôsobom vystihnúť opytovacej KF patria okrem výpoveďovej formy zisťovacej alebo doplnovacej otázky aj tzv. **explicitné performatívne formuly** so slovesami *pýtať sa, zisťovať, chcieť/potrebovať/musieť sa dozvedieť/vedieť, vyzvedať sa...*

V nich sa priamo, na úrovni lexikálneho významu slovesa, pomenúva KF výpovede.

Sekundárne (nepriamo) môže hovoriaci dosiahnuť potvrdenie alebo vyvrátenie svojho predpokladu aj výpovedňovými formami oznamu. Veľkú úlohu pritom zohráva komunikatívna situácia a nejazykové prostriedky komunikácie, gesto či mimika. Tie sprevádzajú výpovede ako: *Počul som, že otec sa dnes vráti. Vraj sa otec dnes vráti. Ty vieš/budeš vedieť, či sa otec dnes vráti. Predpokladám, že otec sa dnes vráti. Podľa všetkého sa otec dnes vráti.* Namiesto doplnkových výpovedí *Áno? / Nie? / Je to tak?/ Nemýlim sa?/ Však?/ Alebo sa mýlim?* stačí upretý pohľad smerom k adresátovi znamenajúci výzvu na odpoveď.

Uvedený vzťah KF a VFo platí aj obrátene. VFo zisťovacej otázky môže slúžiť ako nepriama, sekundárna forma na vyjadrovanie inej ako opytovacej KF. Výpovede typu *Môžeš/Mohol by si mi povedať, či sa otec dnes vráti/či sa otec vráti dnes/či sa dnes vráti otec?* patria napriek VFo otázky k výpovediam s rozkazovacou KF, špecifikovanou ako prosba. Adresát odpovedá celou jadrovou časťou otázky. Časté sú aj zdvorilé reakcie na prvú časť prosby: *(Veľmi) rád./ S radosťou. / Ochotne.* O tom, že takéto výpovede majú KF rozkazu, svedčí aj to, že ich prvú časť môžeme nahradiť výpovedami s primárnou VFo rozkazu: *Povedz mi/prezraď mi, či sa otec dnes vráti.* Za takouto výpoveďou nie je výkričník, lebo ide o prosbu a spomínané výpovede by mohli byť rozšírené o slovko *prosím* alebo o explicitnú performatívnu formulu, po ktorej nasleduje sloveso v rozkazovacom spôsobe: *Prosím ťa, povedz mi, či...*

V nasledujúcej časti sa pokúsime ukázať, aké sú v slovenčine typické priame a nepriame výpovedňové formy na vyjadrovanie štyroch základných komunikatívnych funkcií – **oznamovacej, opytovacej, žiadacej a želacej.**

Výpovede s komunikatívnou funkciou oznamovacou

Primárne sa oznamovacia KF vyjadruje VFo: [oznamovací spôsob slovesa vo všetkých časoch/podmieňovací spôsob v prítomnom alebo minulom čase + klesavá alebo stúpavo-klesavá melódia]. Pri prerušenej, nedopovedanej výpovedi ostáva melódia vyrovnaná, nestúpa ani neklesá.

Hruškovec je dedina ako každá iná.

- - - - -
-
Ešte to nám chýbalo!
-
- - - =
-

Priamo sa oznamovacia výpoveďová funkcia vyjadruje aj explicitnými performatívnymi formulami s nedokonavými slovesami avizovať, hovoriť, rozprávať, vraviť, vyhlasovať, oznamovať, dávať na vedomie/na známosť, ohlasovať, informovať, referovať, konštatovať, vyslovovať sa, zmieňovať sa, zvestúvať, tlmočiť (názor), upozorňovať... Pri niektorých slovesách z uvedenej skupiny treba brať do úvahy spojky, ktorými sa pripája nasledujúca výpoveď: Upozorňujem ťa, že takto to už ďalej nepôjde. — Upozorňujem ťa, aby si tam nechodil. Performatívny predikátor upozorňovať slúži pred výpoveďou so spojkou aby na stvárnenie a realizáciu rozkazovacej, nie oznamovacej KF. Oznamujem vám, že zajtra vyučovanie nebude. Konštatujem, že všetko je v najlepšom poriadku. Dávam vám na známosť, že o mesiac sa vydávam. Hovorím ti, že Martin je darebák.

Niekedy je v predikáte explicitnej performatívnej formuly zahrnutý aj význam produktu činnosti oznamovania. Vtedy sú performatívami slovesá ako nadávať, cigániť, klamať, vysvetľovať, ospravedňovať sa, ďakovať, blahoželat', modliť sa, sľubovať, pozývať, predpovedať, prorokovať, žartovať, žalovať, spovedať sa, odpovedať, chváliť, súhlasiť, odporovať, ponúkať... Ich význam môže byť vystihnutý aj opisne: predniesť sľub, vysloviť poďakovanie/vďaku, dať odpoveď, udeliť pochvalu... Necigánim ti, Maroš skutočne nepríde. Modlím sa k tebe, bože, aby si zachoval na svete mier. Sľubujem ti, že sa polepším. Ďakujem ti, že si ma počkal. Nechcem vás klamať, že určite prídem. Musím ti odporovať, že ja som nebol na vine. Ponúkam ti, že prídem po teba.

O tom, že cieľom výpovedí s oznamovacou KF je spôsobiť, aby adresát získal novú informáciu, svedčia výpovede typu: Aby si vedel, ja zajtra neprídem. Ak ide o informáciu, ktorá adresáta prekvapila, reaguje výpoveďami: Neverím. / To nie je možné. / To nemôže byť pravda. / To by som nečakal/nepredpokladal. / To je neslýchané/nehorázne! ... Jeho reakcie však môžu mať aj nepriamu Vfo otázky alebo rozkazu: Je to (vôbec) možné? Skutočne? / Naozaj? / Ale choď(te)!

Explicitná performatívna formula *Oznamujem ti, že...* môže byť v istej komunikatívnej situácii nahradená sekundárnymi formulami s formou rozkazu: *Vedz/Ber na vedomie, že ja zajtra neprídem. Počuj, ja zajtra neprídem. Pozri, nechcem to zadarmo.*

Oznamovacia KF sa vyjadruje nepriamo iba zriedka. VFo rozkazu sa na jej vyjadrenie používa pri ustálenom zdvorilom oznamovaní, napr.: *Prijmite od nás čo najsrdečnejšie blahoželanie k vášmu sviatku. Prijmite od nás čo najúprimnejšiu sústrasť. Prijmite naše pozvanie na svadbu.* Synonymne sa tieto VFo dajú nahradiť priamou VFo: *Blahoželáme vám k vášmu sviatku. Prajeme vám čo najúprimnejšiu sústrasť. Pozývame vás na svadbu.* Výpoveďovou formou otázky oznamujeme taký propozičný obsah, o ktorom si hovoriaci nie je istý, či ho adresát náhodou už nepozná: *Vieš, že zajtra nám odpadne vyučovanie? Počul si, že Jana sa o mesiac vydáva?*

Častejšie majú nepriame VFo otázky aktuálnu oznamovaciu KF vtedy, ak sú emotívnou reakciou na predchádzajúcu repliku a súčasne vyjadrením subjektívneho hodnotiaceho postoja hovoriaceho k obsahu výpovede. Skutočný propozičný obsah sa sa v týchto výpovediach mení na opačný v porovnaní s doslovne vyjadreným obsahom:

– *Čo si hluchý? / Ty si hluchý.*

– *Ja že som hluchý? (= <to je nehorázne/protestujem proti takému tvrdeniu>, ja nie som hluchý>)*

– *Toto vieš ako sa volá? – vytiahol z nástroja nátrubok. – Odkiaľ by si to mohol vedieť?* (= pravdaže to nevieš!)

– *A prečo ti to dal?*

– *Aby som sa učil.*

– *A či sa ty nemáš čo učiť?* (= veď sa ty máš čo učiť!)

Často sa v reakcii na nespravodlivé obvinenie či iné neprijateľné tvrdenie používa v slovenčine doplňovacia otázka *Kto ti to povedal? / Odkiaľ to máš? / Kde si to nabral? Ja a klamať?* Jej skutočným cieľom nie je zistiť pôvodného autora takéhoto tvrdenia, ale dané tvrdenie vyvrátiť (= to je hlúposť/lož).

Do skupiny výpovedí, v ktorých sa oznamovacia KF vyjadruje nepriamo výpoveďovou formou otázky, môžeme zaradiť aj rečnícke otázky. Hovoriaci ich kladie akoby sám sebe a ich skutočne komunikovaný propozičný obsah je zvyčajne

opakom vyjadreného propozičného obsahu:

Teraz napríklad musím napísať sloh. Taký obyčajný sloh. Čo som robil včera. Ale môžem to ja napísať? (= ale ja to predsa nemôžem napísať!)

Učiteľka to nevie. Myslí si, že Mariena patrí medzi najlepšie žiačky. Vraj sa dobre učí, vraj má vždy pekne napísané úlohy. Ale či to stačí? (= ale to nestačí!)

Obavu z uskutočnenia niečoho nepriaznivého vyjadrujú nepriamo Vfo otázky, ktorých propozičný obsah je opakom vyjadrovaného obsahu: *Nič sa mu tam nemôže stať? / Nemôže sa mu tam stať nič zlého, však?* (= dúfam, že sa mu tam nič (zlého) nestane). Aj obavu z neuskutočnenia niečoho priaznivého môže hovoriaci okrem priamej Vfo oznámenia (*Dúfam, že príde. Hádám len príde.*) vyjadriť aj nepriamo, Vfo zisťovacej otázky: *Len či (skutočne) príde?* Hovoriaci očakáva, že reakciou adresáta bude v oboch prípadoch ubezpečenie o tom, že nehrozí nijaké nebezpečenstvo či iný nepriaznivý vývin situácie.

Ak už nepriaznivá situácia nastala, potom môže hovoriaci nepriamo Vfo otázky vyjadriť nielen svoje zdesenie, ale aj svoje hodnotenie situácie ako nežiaducej, nevhodnej, ako výčitku a pod., teda výčitku: *Ako sa to mohlo stať?* (= to sa nemalo stať); *Ako si to (len) mohol dopustiť?* (= nemal si to dopustiť); *Ako ste sa len mohli tak správať?* (= tak ste sa veru nemali správať).

Výpovede s komunikatívnou funkciou opytovacou

O výpovediach s Vfo zisťovacej otázky sme písali v úvodnej časti našej štúdie. Uvedené príklady treba doplniť o tzv. rozvažovacie otázky, ktoré adresuje hovoriaci sám sebe a ktoré svedčia o jeho nerozhodnosti, o zvažovaní kladov a záporov jednotlivých možností riešenia istej situácie.

Hádám by som to mal Zahruškovi povedať, aby vedel, čo som zač. Mám? Nemám? Nemám? Mám?

Všetci, čo stáli na ulici, zvedavo sa za ním obzerali. Hádám len nebudú hody? Alebo pôjde voľajaký sprievod?

Na doplnenie neznámych informácií sa v slovenčine primárne používa Vfo: [opytovacie zámeno + oznamovací spôsob vo všetkých časoch/podmieňovací spôsob v prítomnom alebo v minulom čase + stúpavo klesavá melódia].

Prečo sa volá Báhoň Báhoň? Odkiaľ ste? Koľko máš rokov? Čo s tým budeš robiť? Čo je to? Načo je to? Odkiaľ si to priniesol?

Pri eliptickej otázke sa melódia mení na stúpavú.

– *Otec dnes príde domov.*

– *Kedy? (= kedy presne príde?)*

Odpoveď môže byť obsahovo variabilná, predurčená je však významom opytovacieho zámena. Z toho dôvodu môže byť odpoveď eliptická, zameraná iba na doplnenie neznámej časti informácie.

– *A kam ideš?*

– *Nikam. (= nikam nejdem)*

Ak adresát neporozumel presne otázke, môže odpovedať protiotázkou zameranou na jej spresnenie alebo zisťovacou otázkou zameranou na potvrdenie/vyvrátenie predpokladaného znenia spresnenej otázky. Až po jej zodpovedaní sa adresát východiskovej otázky spravidla k tejto otázke vráti a zodpovie ju:

– *A čo to nesieš?*

– *Kde? / Kde myslíš, vo vreckách?*

– *Vo vreckách.*

– *Genádky.*

Opakovanie otázky alebo jej časti adresátom môže vyjadrovať jeho subjektívne pocity ako údiv, prekvapenie či výsmech. Niekedy tým adresát otázky iba získava čas na sformulovanie správnej odpovede alebo maskuje svoju nevedomosť či neochotu odpovedať.

– *Kde je heligón? – Vbehnem do kuchyne.*

– *Heligón? Práve som ti chcela povedať. Bol tu ten Kemeň a zobral trúbu preč.*

– *Koľko máš rokov?*

– *Jedenásť.*

– *Jedenásť? Jedenásť rokov, to je trochu málo.*

Ak sa tvorca otázky pýta na predpoklad, ktorý nie je správny alebo o ktorom adresát nechce, aby bol odhalený, môže v odpovedi namiesto záporu použiť V_{Fo} otázky v kombinácii so stúpavou kadenciou. Takáto výpoveď vyjadruje počudovanie, neveriacku reakciu typu "nemôžem uveriť vlastným ušiam".

– *Kam ste sa vybrali?*

– *My že sme sa niekam vybrali? (= nikam, nič také sme (aspoň naoko) neplánovali)*

– *Prečo si to urobil?*

– *Prečo by som to robil? (= ja som to neurobil)/ Čo som mal urobiť? (= ja som nič neurobil, neviem, o čom hovoríš)*

Subjektívne pocity vyjadruje aj hovoriaci, ktorý na odpoveď na svoju doplňovaciu otázku reaguje zisťovacou otázkou, v ktorej zopakuje znenie odpovede.

– *Odkiaľ ste?*

– *Z Hruškovca.*

– *Z Hruškovca? (= naozaj? To je ale prekvapenie!)*

Niekedy sa adresát otázky vyhne priamemu vyjadreniu neochoty odpovedať zavádzajúcou otázkou alebo inou reakciou, napr. *Chcel by si vedieť, však? To by si chcel vedieť, však? Čo by ste ešte nechceli vedieť! ...*

– *Čo sú to genádky?*

– *Zvedaví ste, však?*

Na priame vyjadrenie opytovacej KF slúžia pri doplňovacích otázkach rovnaké explicitné performatívne formuly ako pri zisťovacích otázkach. Rozdiel je len v tom, že kým pri zisťovacej otázke sa v časti nesúcej propozičný obsah nadväzovalo spojkou *či*, v doplňovacích otázkach nadväzujeme opytovacím slovom, ktoré by stálo na začiatku samostatnej výpovede: *Pýtam sa ťa, či sa otec dnes vráti.* — *Pýtam sa ťa, odkiaľ vieš, že sa otec dnes vráti.*

Hoci sy vyskytuje veľké množstvo konkrétnych komunikatívnych situácií, v ktorých sa výpovede s Vfo doplňovacej otázky sekundárne používajú na vyjadrenie inej ako opytovacej KF, na vyjadrenie doplňovacej otázky sa nepriame Vfo nepoužívajú. V istých opakovaných komunikatívnych situáciách je však možné nahradiť Vfo doplňovacej otázky výpoveďovou formou zisťovacej otázky: *Je niekto z vás maďarskej národnosti? / Má niekto z vás maďarskú národnosť?* (= kto z vás má maďarskú národnosť?)

Výpovede so žiadacou komunikatívnou funkciou

Podľa miery kategorickosti delíme výpovede so žiadacou KF na prísne žiadosti (rozkazy/zákazy, povel, výzvy, nariadenia) a na oslabené žiadosti (odporúčania, rady, návrhy, návody, privolenia, nabádania a prosby...).

Ako priamy prostriedok na vyjadrovanie žiadacej KF slúži Vfo rozkazu: [imperatív + stúpavo klesavá konkluzívna kadencia]. V tvaroch tretej osoby sa používa tzv. opisný spôsob vyjadrenia imperatívu [častica *nech* + indikatív v 3. os. + stúpavo klesavá alebo klesavá koncová melódia]. Často iba odlišná melódia a prízvuk, či poznanie komunikatívnej

situácie rozhodujú o tom, či takúto výpoveď interpretujeme ako rozkaz/zákaz, vyhrážku alebo ako výpoveď so želacou KF: *Nech príde!* (= rozkaz) *Nech príde!* (= želanie)

— — — — —
Pri rozkaze/zákaze adresujeme výpoveď bezprostredne prítomnej osobe, od ktorej očakávame, že jej propozičný obsah bude tlmočiť tretej, momentálne zväčša neprítomnej osobe. Od tejto osoby hovoriaci očakáva, že obsah výpovede uskutoční. Pri želaní iba oznamujeme propozičný obsah a svoju túžbu, aby sa stal skutočnosťou. Adresát želania (ak je prítomný) sa stáva iba jeho príjemcom, podobne ako pri výpovediach s oznamovacou KF. O rozdiely svedčí aj možnosť rozšíriť výpovede so žiadacou KF do podoby súvetia, kde v prvej výpovedi hovoriaci explicitne vyjadrí svoju žiadosť vo vzťahu k prítomnému adresátovi: *Odkáž/Oznám/Povedz mu, nech príde/že má prísť. Informuj ho, že má prísť.* Opisným spôsobom môžeme v slovenčine rozkazať/zakázať aj v iných osobách: *Pod'(te)/Podme si zaspievať!* (= zaspievajme si spolu!), *Chod'(te) cvičiť! Neopováž'(te) sa kričať! /Opováž'(te) sa kričať (, však uvidíte)! (= nekričte!).* Ako výpovede so žiadacou KF sa používajú aj niektoré citoslovčia s funkciou pobádacou, výzvovou: *Hop!* (= vyskoč/uhni!), *Varuj! Pozor! Príí!* (= zastav!)...

Priamy spôsob vyjadrenia žiadacej KF pomocou explicitných performatívnych formúl sa uskutočňuje častejšie ako pri iných KF. Je to zrejmé spôsobené tým, že performatívami *apelovať, rozkazovať, prikazovať, kázať, porúčať, povolávať, zakazovať, hroziť, žiadať, požadovať, ordinovať, napomínať, nahovárať, navrhovať, vystríhať, nútiť, donucovať, prosiť...* môže hovoriaci jednoznačne vystihnúť jednotlivé špecifikácie žiadacej KF, tzv. ilokučné akty. Nasledujúca časť výpovede sa pripája zväčša spojkou *aby*: *Prikazujem ti, aby si (okamžite) prestal! Zakazujem ti, aby si takto hovoril/takto hovoriť!*

Okrem explicitných performatívnych formúl je možné odstupňovať naliehavosť, kategorickosť žiadosti aj pomocou lexikálnych, morfológických a fonických prostriedkov.

O najviac strohý rozkaz/zákaz, príkaz či povel ide pri použití infinitívu a stúpavo klesavej či prudko klesavej

melódie: *Stát'! Zastaviť, stát'! Nevyrušovať!*

O strohý rozkaz/zákaz ide aj pri VFo rozkazu. Na to, či sa môže použiť imperatív a aký je jeho význam, vplýva podľa R. Laskowského (1998) lexikálny význam slovesa, lexikálno-gramatická kategória vidu a negácia. Pri slovesách, ktoré pomenúvajú zámerné činnosti smerujúce k novej situácii ako ich rezultátu, môžeme spravidla tvoriť 4 pravidelné vidové páry: *prečítaj - čítaj - neprečítaj - nečítaj*. V jazykovej praxi však zmenu kladu na zápor zvyčajne sprevádza zmena vidová: *Prečítaj si tento článok! — Nečítaj ten článok, poď radšej von!* Kladné podoby imperatívu od nedokonavých slovies obsahujú podľa V. Padučevovej (1996) význam "okamžite", bližšie špecifikovaný ako direktíva na a) pokračovanie prebiehajúcej akcie: *Sed', sed', nevstávaj!/Len sed', Hovor ďalej!*, b) okamžité vykonanie akcie: *Otváraj!* (ak hovoriaci stojí pred zatvorenými dverami), *Hovor konečne!*, c) vykonanie akcie v zhode s pokynom: *Sed' pokojne!, Hovor hlasnejšie!*, d) uskutočňovanie habituálnych, opakovaných akcií: *Vodiči, jazdite opatrne!* Záporné podoby nedokonavých slovies majú význam a) všeobecnej prohibície, totálneho zákazu: *Nevyrušuj stále! Neodvrávaj! Nejedz v obývačke!* Pri dokonavých slovesách ide o zákaz v jednom konkrétnom prípade: *Nezjedz celú čokoládu (, nechaj aj sestre)!, b) výstrahy pred hrozbou alebo nežiaducou situáciou: Nepresoľ tú polievku! Len nezjedz veľa, bude ti zle!* Ak má hovoriaci bezprostredný záujem na tom, aby sa hrozba neuskutočnila, vkladá do výpovede seba ako benefaktora deja: *Nesadni mi, preboha, na klobúk!* Pri slovesách, ktoré pomenúvajú akcie nepodliehajúce kontrole, sa podľa R. Laskowského (c.d.) pri negatívnej podobe mení funkcia preventívna na persuzívnu (= chcem, aby...): *Neudri sa! Nenahnevaj sa! Nepovažuj ma za hlupáka!, Neboj sa!*. Kladné podoby sú zriedkavé a nesú tiež persuzívnu funkciu: *Lúb ma!* VFo imperatívu je miernejšia v tvare 1. osoby plurálu, pretože rozkaz/zákaz tu prechádza do návrhu a na jeho realizácii sa zúčastňuje aj hovoriaci: *Podme!* (= navrhujem, aby sme išli). Z opisných foriem si kategorickosť zachováva forma s *nech*: *Nech vojde!*

Ak sa do výpovedí s formou imperatívu vloží slovko *prosím*, potom sa kategorickosť imperatívu špecifikovaná ako

výzva oslabí na prosbu, žiadosť alebo odporúčanie: Zoznámte sa! — Zoznámte sa, prosím. Zdvorilé žiadosti bývajú uvádzané slovesom dovoliť, knižne aj ráčiť: Dovoľte (prosím), aby som sa predstavil. Ráčte vstúpiť. Prosba a žiadosť sa nepriamo môže vyjadriť aj Vfo otázky či oznámenia: Nechajte ma, prosím, ešte chvíľu hrať. — Nemôžete/Nemohli by ste ma nechať ešte chvíľu hrať? Aspoň chvíľu by ste ma ešte mohli nechať hrať.

Oslabená kategorickosť je aj vo výpovediach so špecifikáciou KF ako ponuka, návrh: Nech sa páči, ponúknite sa/zoberte si/dajte si. Nepriamo sa vyjadrujú Vfo otázky: Neponúknete sa? / Nezoberiete si? / Nedáte si?; Môžem vás (niečím) ponúknuť?

Množstvo ilokučných aktov zahrnutých do žiadacej KF je príčinou toho, že sa táto KF často vyjadruje nepriamymi Vfo.

Prísny zákaz/prikaz, výstraha a pod. môžu byť vyjadrené aj neslovesnými výpoveďami typu: Zákaz fajčiť! / Fajčenie zakázané! Zákaz vodenia psov! Vstup zakázaný! Pozor, zlý pes! Vysoké napätie!, zvolacími vetami uvádzanými časticami aby, nech, nie: Aby sa to viac neopakovalo! / Nech sa to viac neopakuje! / Nie, že sa to ešte niekedy bude opakovať!, alebo v istej komunikatívnej situácii aj výpoveďovou formou otázky: Kde je žiacka knižka? Kde máš žiacku knižku! (= podaj mi žiacku knižku, ak to hovorí otec synovi). Menej často sa takto špecifikovaná žiadacia KF vyjadruje otázkou s opačným významom: Nemôžeš uhnúť? (= uхни!) Môžeš stíchnuť? (= stíchni!), či výpoveďou s Vfo oznámenia: Mládenec, tu sa nefajčí/tu sa nesmie fajčiť! Ak adresát nevykonával činnosť, ktorá mu bola prikázaná v minulosti, obracia sa hovoriaci na neho s novou výzvou, ktorá má Vfo otázky, kategorickosť výzvy však ostáva nezmenená: Ty si ešte tu? / Čo tu ešte robíš! / Kde si mal byť? / Čo som ti povedal, kde máš byť?

Nesúhlasné stanovisko k činnosti adresáta a zároveň prikaz k prerušeniu danej činnosti obsahujú výpovede s KF otázky, pri ktorých sa zápor zamieňa kladom a naopak:

- Keby si mal fúzy, boli by ti už dávno zhoreli, povie mama.
- Ale čo ty mne máš čo fúzy spomínať? ... (= nespomínaj mi!)
- Prestaň!
- A ty čo sa dívaš? – osopí sa otec na mňa. (= nedívaj sa!)

Veľmi zdvorilá žiadosť sa v slovenčine vyjadruje alebo zdvorilostnou frázou + imperatívom, alebo Vfo otázky so

slovesami *môcť* + tvarom indikatívu, zdvorilejšie kondicionálu: *Požičajte mi, prosím, knihu. / Buďte taký milý/láskavý/dobrý, (a) požičajte mi knihu. — Môžete/Mohli by ste mi požičať knihu? / Požičiate/Požičali by ste mi knihu, prosím?* Rovnaké VFo slúžia aj na vyjadrenie ponuky a ospravedlnenia: *(Nech sa páči) kúpte si snežienky! — Nechcete si kúpiť snežienky? / Nekúpíte si snežienky? / Prajete si snežienky? / Môžem vám ponúknuť snežienky? Prepáčte mi/Ospravedlňte ma (prosím), zabudol som si napísať úlohu. /Buďte taký dobrý a ospravedlňte ma, prosím. — Možete/Mohli by ste ma ospravedlniť? / Ospravedlnili by ste ma, prosím?*

Nepriama VFo otázky sa veľmi často používa aj pri žiadacej KF so špecifikáciou návrh: *Pod' so mnou na hokej. — Nechce sa/Nechcelo by sa ti ísť so mnou na hokej? / Čo keby si išla so mnou na hokej? / Máš chuť ísť so mnou na hokej?*

Aj pri inštruktáži, pokynoch, návodoch a pod. je možné vyjadriť ich KF priamo alebo nepriamo, prostredníctvom VFo oznámenia: *Na plnku si pripravte 200 gramov cukru, zmiešajte ho so 150 gramami masla... — Na plnku si treba pripraviť... / Na plnku si pripravíte/pripravíme...*

Nepriame VFo oznámenia sa popri VFo rozkazu používajú aj na vyjadrenie ubezpečenia a odporúčania: *Nebojte sa/netrápte sa/Nerobte si starosti/Neznepokojujte sa, všetko sa na dobré obráti. — Netreba sa /Nemusíte sa báť/trápiť, robiť si starosti/znepokojuvať sa, všetko sa na dobré obráti. Zmeňte režim dňa. Snažte sa čo najviac prechádzať. — Musíte/Mali by ste zmeniť režim dňa. Musíte sa/Mali by ste sa snažiť/Bolo by dobré, keby ste sa snažili...*

Výpovede so želacou komunikatívnou funkciou

V týchto výpovediach sa prejavuje postoj hovoriaceho k istej skutočnosti a jeho želanie, aby sa skutočnosť zmenila alebo zachovala nezmenená. Performatívnu funkciu vo výpovediach s touto KF majú slovesá: *želať, priať, žičiť*, hovorovo aj *vinšovať*: *Želám/Prajem/Žičím/Vinšujem ti, aby si sa šťastne vrátila/šťastný návrat*. Priamou VFo na vyjadrenie želacej KF je VFo: *[nech(že)/aby (že/len)/žeby/kiež(by)/bár(s)/nech len/keby (len)/bo(h)daj* + indikatív v prítomnom

alebo budúcom čase/kondicionál v prítomnom alebo v minulom čase + stúpavo klesavá konkluzívna kadencia]: *Nech (len) sa šťastne vrátiš! / Aby si sa šťastne vrátila! / Kiež/ Že sa šťastne vrátiš! / Keby si sa len šťastne vrátila!* Ak hovoriaci vyjadruje želanie, ktoré sa má čo najskôr splniť, pribudne vo výpovediach slovko už alebo výraz čím skôr: *Nech už skončíme! Nech čím skôr skončíme!* Nesplniteľné pranie, vyjadruje hovoriaci kondicionálom v minulom alebo v predminulom čase: *Bodaj by som bol (býval) vyhral!* Aj pozdravy *Dobré ráno! Dobrý deň!...* sú vlastne eliptickými želaniami: *(Prajem ti) dobré ráno.*

Nepriamo sa želacia KF vyjadruje VFo rozkazu: *Ochraňuj nás boh od takého nešťastia! Uzdrav sa čo najrýchlejšie! Buď šťastný!* Často je táto VFo použitá vo frazeologických jednotkách a pozdravoch: *Čert to ber! Zlom väz! Pánboh zaplat'! Pánboh uslyš! Maj sa (dobre)!*

Nesplniteľné pranie sa v slovenčine zriedkavo vyjadruje aj tzv. optatívnym infinitívom (je to možné iba od malej skupiny slovies, obyčajne v spojení so slovom *tak*): *Môcť (tak) skákať ako iné deti!* Mať tak na vysvedčení samé jednotky! *Radšej byť, ako nebyť!*

Na záver: Predstavená variabilita formálnych prostriedkov na priame a nepriame vyjadrovanie jednotlivých KF dovoľuje hovoriacemu dosiahnuť svoj komunikatívny zámer primeraným výberom výrazových prostriedkov s ohľadom na momentálnu komunikatívnu situáciu. Ak napríklad učiteľ chce u žiakov vyvolať akciu, ktorej výsledkom by bolo otvorenie okna, môže na to využiť širokú paletu možností. Od простého konštatovania: *Je /máme tu vydýchaný vzduch, po konštatovanie potreby, nutnosti vykonať žiadanú činnosť: Mali by ste otvoriť okná. Bolo by dobré/vhodné/žiaduce, keby ste otvorili okná.* Ďalej môže využiť nepriamu VFo otázky: *Boli by ste taký láskaví a otvorili by ste okná? Mohli by ste láskavo otvoriť okná? Otvorí tu nieto okná?* Najprimeranejšie danú činnosť dosiahne učiteľ VFo rozkazu a jej ekvivalentu, infinitívu: *Otvoriť okná! Otvorte okná! Otvorte, prosím, okná. Buďte takí láskaví a otvorte (prosím) okná.* Rovnaký cieľ však môže dosiahnuť aj VF želania: *Keby tak/Kiežby niekto otvoril okná! Nech niekto otvorí okná!*

Literatúra:

Grepl, M. – Karlík, P.: Skladba spisovné češtiny. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1986, s. 40-1120

Laskowski, R.: Semantyka trybu rozkazujícího. In: Polonica. Tom XIX. Kraków, Polska Akademia Nauk, Instytutu Języka Polskiego 1998, s. 5-29

Mluvnice češtiny (3). Skladba. Red. J. Petr. Praha, Academia 1987, s. 306-390.

Padučeva, E. V.: Semantičeskije issledovanija. Semantika vida v russkom jazyke. Semantika narrativa. Moskva, Škola "Jazyki russkoj kul'tury" 1996.

Duchovná pieseň a počiatky slovenskej lyrickej poézie.

Eva Tkáčiková, Pedagogická fakulta UK

Už známy česko-slovenský dvojjazyčný humanistický učenec, básnik a pedagóg Vavrínek Benedikt z Nedožier naznačil, že základnou žánrovou línou tak českej ako aj slovenskej nelatinskej literatúry sa v 16. storočí stala predovšetkým duchovná poézia. Od začiatku bol rozvoj tohoto žánru úzko spätý s prenikaním reformácie, pre ktorú práve duchovná pieseň tvorila jednu zo základných konštánt cirkevnej praxe. Veď samotný Martin Luther považoval duchovnú pieseň za jeden z hlavných prostriedkov šírenia reformácie.

Vzťah reformácie k Biblii viedol autorov duchovných piesní k básnickému prerazovaniu Slova Božieho, čím sa na Slovensku vytvorila tradícia umelecky prepracovaného smerovania v religióznej poézii, ktoré možno nazvať *básnickým biblizmom*. Jeho základnou konštrukciou bol starozákonný žalm, ktorý pôsobil v duchovnej piesni nielen vo forme parafrázy, nápodoby, ale je zrejmé, že prenikol celým postojom básnického subjektu. V duchovnej piesni išlo o konštrukciu silno individuálnej situácie, ktorej jediným priestorom bol vzťah človeka k Bohu. Žalmický postoj indikoval situovanie človeka do pocitov nedostatočnosti, nedokonalosti, hriešnosti a potreby vnútorného očistenia sa. Takýto prístup a stav subjektu sa zároveň nevyhnutne dopĺňal o úvahy o ľudskej individualite, o záujme o jej citový a myšlienkový svet. V takýchto súvislostiach sa potom tvaroval i obraz človeka, ktorý bol naplnený hlbokou pokorou a hriešnosťou a zároveň jeho rozporné vnímanie okolitého sveta a spätosť s konkrétnym sociálnym prostredím prispeli na postupné formovanie lyrického hrdinu ako človeka úbohého, nepodareného a nedokonalého, ktorý hľadá svoje miesto v chaotickom svete.

Začiatky vzniku duchovnej piesne na Slovensku sú späté s kontaktom na bohatú českú kancionálovú tvorbu, s rozvojom reformácie to bola nemecká duchovná pieseň a už koncom 16. a najmä v 17. storočí sa postupne otvoril priestor na objavenie sa prvých osobností lyrických básnikov (J.Silván, E.Láni). Česká duchovná pieseň sa najmä zásluhou Jána Blahoslava v 16. storočí kanonizovala na samostatný žáner, v ktorom boli pevne stanovené tematické, motivické i formálne prostriedky. Ján Blahoslav ako pravý odchovanec humanizmu kladol veľký dôraz na estetické kvality duchovnej piesne, na jej verš, rytmus i výber stylistických prostriedkov. Povzniesol duchovnú pieseň formálne a vtisol jej do istej miery aj pečať svojho humanisticko-racionalistického vzťahu ku skutočnosti. Blahoslavove estetické názory kreoval jeho vzťah k antickej literatúre, predovšetkým k antickej teórii

literatúry. Posledné výskumy Blahoslavových prác dokazujú nepochybný vplyv diela Horatia (Ad Pisones) a Cicera (De inventione a De oratione). Zdá sa, že J. Blahoslav rešpektoval horatiovský výklad zmyslu umeleckého diela, ktoré má poučať a tešiť zároveň a aplikoval ho na svoje názory o duchovnej poézii, čo znamenalo dosť veľký posun od ortodoxných názorov niektorých bratských kazateľov, ktorí tvrdili, že k intenzívnemu náboženskému životu a k večnému spaseniu stačí iba viera. Podobný prístup k duchovnej poézii mal napríklad básnik slovenského pôvodu Vavrínek Benedikt z Nedožier vo svojich pozoruhodných parafrázach žalmov.

Na Slovensku sa okrem českých piesní udomáčil predovšetkým nemecký typ duchovnej piesne, ktorý najmä v 17. storočí dôsledne vychádzal z lutherského augšpurského reformačného prúdu. Cestu mu však pripravovalo už predaugšpurské obdobie, a to najmä silnou väzbou na starozákonný žalm. Napokon vieme, že práve táto žalmická väzba tvorila ľudové podložie reformačného pohybu v Európe a samotný Luther svoj spevník v r. 1523 vybudoval na žalmoch.

V súvislosti s duchovnou poéziou sme sa v minulosti v našej odbornej literatúre stretávali s dvoma názormi: 1. duchovná poézia je výlučne náboženskou záležitosťou (J. Mocko, J. Ďurovič), 2. duchovná poézia je plne umeleckou literatúrou so špecifickým zameraním a so špecifickou komunikačnou úlohou (Š. Krčméry, M. Pišút, J. Minárik). František Miko pri skúmaní estetického štatútu religiózneho textu hovorí, že „*estetický zreteľ je tu síce tiež obligátne prítomný, predovšetkým v obradných textoch, ale nie je rozhodujúci*“¹ Autorský subjekt duchovnej poézie totiž na jednej strane vystupuje ako religiózny subjekt s výraznými črtami kazateľa a na druhej strane vnútorne prežíva religióznu situáciu veriaceho. Pieseň sa tak stáva dialógom veriaceho s Najvyšším, v ktorom subjekt odкрýva svoju nedostatočnosť, hriešnosť a uvažuje o vlastnom vzniku a zániku, o svete pozemskom a nadpozemskom. Presadzovanie náboženských cieľov a „služobnosť“ duchovnej poézie religiozite môže zdanlivo popierať literárnosť a estetickosť výpovede. Nie je preto jednoduché posúdiť v tomto prípade mieru estetického zážitku a veľmi ľahko sa možno dopustiť zjednodušenia.

K najpozoruhodnejším básnikom-skladateľom duchovnej poézie v 16. storočí patrili **Ján Silván**. Jeho kancionál *Písňe nové na sedm žalmů kajících a jiné žalmy (1571)* považujeme za prvé básnické spracovanie uceleného biblického textu - dávidovských kajúcich žalmov. Jeho kancionál sa od viacerých súvekých kancionálov odlišuje

¹ Miko, F.: Funkčný a výrazový synkretizmus v barokovej literatúre. In: Litteraria XIII. Bratislava 1971, s. 223.

predovšetkým tým, že členenie piesní nevychádza z cirkevného roka, teda nesúvisí priamo s cirkevnou praxou, ale vychádza predovšetkým z osobnostného vzťahu k časti biblického textu - k žalmom. Okrem toho, že ide o prvé parafrázy súvislého žalmického textu u nás, Silván ozvláštnil svoj text aj tým, že ho dal spievať na nápev svetskej historickej piesne O muránskom zámku. I keď J. Silván bol v tomto zmysle jedným z prvých, kto využil svetskú melódiu v cirkevnom speve, toto využívanie ľudového, svetského nápevu v duchovnej piesni nebolo celkom ojedinelým javom. Zväčša sa vysvetľuje ako úsilie spopularizovať pieseň a urobiť ju ľahko zapamätateľnou. V Silvánovom prípade sa však stretávame i s iným javom. Náboženský text sa u neho dostáva do akejsi významovej konkurencie so slovesným obsahom viazaným na tieto svetskú melódiu. Všetky žalmické parafrázy spája nápev historickej piesne O muránskom zámku. Jedna z jeho najstarších piesní Z hlubokosti volám k Tobě je zložená na nápev inej historickej piesne O kráľovi Ludvíkovi porážke. Táto pieseň reaguje na udalosti spojené s bitkou pri Moháči, ktorá výrazne zmenila politické pomery v Uhorsku a hovorí predovšetkým o hanebnej zrade Uhrov, ich nesvornosti pri tejto rozhodujúcej protitureckej bitke. Silvánova duchovná pieseň je tiež piesňou o zrade, hovorí o zrade blízkych priateľov, o osobných "ťažkostech a protivenstvích". Na základe takejto spätosti duchovného a svetského textu môžeme konštatovať, že prítomnosť takýchto svetských "metatextov" pôsobí vlastne ako akýsi expresívny sémantický paradox a svojím spôsobom aj ukazuje na paradoxné ustrojenie kultúrneho habitu človeka 16. storočia.

Vo viacerých Silvánových piesňach rezonujú dobové konfesijné a reformačné hnutia. Z kusých správ, ktoré máme o jeho živote možno predpokladať určitý vzťah k novokrsteneckému hnutiu, najmä k učeniu U. Zwingliho a to i napriek tomu, nenachádzame u neho pertraktovanie typických novokrsteneckých problémov a to najmä otázky o poslednej Večeri Pánovej a vôbec otázku eucharistie. Istým dôkazom o týchto jeho sympatiách je však spomínaná pieseň Z hlubokosti volám k tobě z r. 1536. Zložil ju, ako uvádza v incipite "v mých veľkých ťažkostech a protivenstvích", teda v časoch, keď z dobových dokumentov vieme, že novokrstenci boli na Morave, kde v tom čase Silván pôsobil, tvrdo prenasledovaní. V jednej strofe tejto piesne používa výraz "švábsky punt", ktorý mohol byť výrazom na uzavretie tzv. wittenberskej konkordancie medzi zwingliánmi a luteránmi v r. 1536. Zwingliáni sa tu totiž na nátlak Luthera a Melanchtona vzdali Zwingliho myšlienky o kresťanskej eucharistii ako o pamiatke na Kristovu obeť na kríži a prijali Lutherovo učenie o skutočnej Kristovej prítomnosti v eucharistii. Táto dohoda, ako vieme, sa stretla s tvrdým nesúhlasom a nemala ani dlhé trvanie. Silvánova pieseň Z hlubokosti volám k tobě je

jedinečnou osobnou výpoveďou a zároveň aj rozhorčeným protestom proti zrade ideálov. Silván tu vyslovuje aj svoj "leitmotív" postavený na dôraze na vernosť svedomiu. Vernosť svedomiu tu chápe protestantsky ako neporušenosť vnútorných princípov.

Silvánove sympatie k reformačným myšlienkam dokladá jeho poézia. Jeho duchovná lyrika je výrazne osobnou autorskou výpoveďou, ktorá v mnohom ohľade radikálne popiera jazykový a obsahový univerzalizmus stredovekej náboženskej poézie, ale aj prísnu vieroučnosť v tom čase v Čechách a na Morave najrozšírenejších kancionálov Jednoty bratskej. Týmto sa stáva Silvánov kancionál akoby modelom duchovnej atmosféry určovanej reformačnými myšlienkami, ktoré na počiatku 16. storočia do značnej miery poznačili duchovnú klímu stredoeurópskeho priestoru. U Silvána totiž akoby rezonovala celá paleta konfesiónálnych vzťahov a jeho básnický výraz sa stal výrazom ľudského hľadania novej, pevnejšej hodnotovej orientácie človeka 16. storočia.

Oblúk žalmicky rozorvanej Silvánovej piesne sa uzatvára presvedčením, ktoré priniesla kresťanstvu reformácia: že totiž človek je celkom vystavený Božiemu hnevu cez svoj hriech, ale zároveň je svojou vierou vystavený i Božej milosti. Silván hriešnik je preto aj ustavičným kajúcnikom.

Zvnútornenie, zosubjektívnenie duchovnej piesne v zmysle upevňovania viery i ako prostriedku na bezprostredné šírenie Božieho slova badáme najmä v súvislosti s upevňovaním reformácie začiatkom 17. storočia. Zároveň sa aj rozširuje tematický plán týchto piesní o pertraktovanie protitureckých bojov a začiatkov protireformačného myslenia. Tieto počiatky duchovnej poézie slovenskej proveniencie zosobňuje predovšetkým spevníková časť Písne duchovní prekladu Lutherovho katechizmu od Daniela Pribiša. Tento spevník obsahuje najmä preklady z nemčiny, latinčiny a české piesne, ale zároveň, ako upozorňuje Ján Ďurovič, aj piesne slovenskej proveniencie. K najcennejším patria piesne prvého superintendenta bytčianskeho dištriktu **Eliáša Lániho (1570-1618)**. Jeho piesňová tvorba je spätá s jeho cirkevným a spoločenským životom. Všíma si tak začiatky protireformačného tlaku ako aj turecké boje a stavovské povstania Lániho personifikácia cirkvi je personifikáciou cez seba samého, cez svoj individuálny vzťah ku skutočnosti. Ján Silván chápe náboženské rozpory a ideové zmätky ako isté iracionálne negatívum. Jeho ľud je *"poražený,/ hneď zdávna leží v slepotě,/ v hrozných bludách, v bídě, v psotě"*. *"Choť Kristova"*, t.j. cirkev *"zmařená jest"*, a preto sa človek ťažko orientuje v svete plnom rozporov a záhad. U Silvána je to ešte postoj človeka-racionalistu, odchovanca humanistických ideálov a snád' i erasmovskej tolerance a kompromisu. Silván sa neobracia iba na Boha, ale apeluje predovšetkým na človeka Pre

duchovnú pieseň E. Lániho je príznačnejší náboženský mysticismus a hlboká pokora, ktoré už korešpondujú s duchom nastupujúceho baroka. Ján Silván bol napriek svojej subjektívnosti citovo rezervovanejší. Jeho poéziu predsa len akoby determinovali a ohraničovali, hoci len veľmi neisto, racionalizmus a skepsa 16. storočia. Ak Silvánova poézia poukazuje na rozpor medzi pozemským životom a náboženským asketizmom a vyslovuje vzburu nepokojného ľudského vnútra, Lániho piesne majú skôr charakter pasívneho protestu, rezignácie a odovzdanosti sa do vôle Božej. Je to už pieseň blízka lutherskej ortodoxii vedomej si ľudskej hriechnosti, ale zároveň aj nekonečnej Božej milosti. Pre E. Lániho sa v súčasnej spoločnosti *"rozmohla veľiká zlost, rozmohla se i nepravosť, zahynula spravodlivosť"*. Láni dáva do jednej roviny protireformáciu, turecké nebezpečenstvo i začínajúce stavovské boje. V tureckej ukrutnosti, na ktorú upozorňuje E. Láni, vidí onen typicky barokový prst Boží, trest za hriechny život, potvrdenie jeho dočasnosti a nestálosti ľudského šťastia a samotného života.

V duchovnej poézii sa zvyčajne uplatňujú dve základné roviny: lyricko-reflexívna a rétoricko-kazateľská, pričom netreba zabúdať, že sa obe tieto roviny vzájomne prestupujú. Zároveň sa v náboženskej piesni subjektívna komunikácia rozširuje na komunikáciu celého viacerého kolektívu, ktorý svoje osobné vcítenie sa do textu znásobuje akýmsi pocitom kolektívnej spriaznenosti. Tu je ten moment Jausson ponímanej individuality, kde zámeno ja neindikuje individuálne, ale je prezentované kolektívne². Subjekt duchovnej piesne tlmočí situáciu viacerého ako plne podriadeného religióznej situácii. Jeho komunikácia prebieha teda z pozície heteronómneho postavenia. U Jána Silvána bol napríklad človek „chudý, nahý, veľmi ranený“, často bol „snížen, ztrápen prevelice“. Silván tu teda naznačuje antropologický štatút podriadenosti, ale zároveň v jeho žalmickej kajúcnosti cítime vedomé a trpké prijatie straty ľudskej autonómie, ktorú mu ešte poskytovala renesancia. Kajúci žalmický postoj s plným vedomím ľudskej hriechnosti už rezonuje v poézii E. Lániho pričom však je táto ľudská situácia prepojená s konkrétnymi udalosťami konkrétnej doby: s protitureckými bojmi a začiatkami silnejúcich náboženských rozporov. Inú situáciu prezentuje barokový básnik a zostavovateľ najvýznamnejšieho evanjelického spevníka Cithary sanctorum (Citary svätých) Juraj Tranovský. Pre neho je duchovná pieseň už plným priznaním ľudskej hriechnosti a nezaslúženej, ale vždy prítomnej Božej milosti. Krehkosť človeka treba posilňovať pevnou vierou, opretím sa o skalu „hrad prepevný“. Zavŕšiteľom tohto typicky ortodoxného luteranizmu je konečný upravovateľ a vydavateľ Cithary sanctorum **Samuel Hruškovíc**, ktorý túto lutherovskú koncepciu rozširuje o dobrovoľnú sebanegáciu a plné odovzdanie sa do vôle najvyššieho. Hruškovícov človek už nie je silvánovsky rozorvaný a rozrušený. Ocítá sa

² Jaus, H.R.: Alterität und Modernität in Mittelalterlichen Literatur. München, 1977

skôr v stave nepohybu, osamelosti a vnútornej sebareflexie. V Hruškovických duchovných piesňach zreteľne dominuje biblizmus, v ktorom sa prepája eticko-didaktický rozmer evanjelií s pátosom starozákonného žalmu ako samozrejme základného stavebného kameňa duchovnej piesne. Žalm tu však už nie je predlohou na parafrázovanie, ako tomu bolo napríklad v poézii J. Silvána, E. Lániho, V. Benedikta z Nedožier. Žalm sa tu vciťuje do celého organizmu piesne ako potvrdenie vernosti viere. V tomto prípade ide o vnútornú objavenú religiozitu, ktorá má zároveň odraz v Hruškovícovom básnickom jazyku. Zdá sa totiž, že Hruškovíc dokázal prepojiť primárnu vieroučnú a agitačno-didaktickú úlohu s estetickým zážitkom. Mieru estetičnosti tohto zážitku treba samozrejme posudzovať z hľadiska historických kategórií. Inak, napríklad symbiózu lyrického a estetického prijímal barokový človek a inak tomu bolo v nasledujúcich obdobiach.

V kontexte vývinu modernej slovenskej poézie sa môže zdať, že duchovná pieseň stojí osobitne, zachováva si svoj archaický básnický výraz, ustálené stylistické figúry i pevne stanovenú tému. Avšak aj napriek týmto mnohým mimoliterárnym a mimoestetickým konotáciám sa duchovnej piesne nevzdávali ani významné básnické osobnosti. Nejde iba o žalm, ktorý bol i dosiaľ je veľkým inšpiračným zdrojom, ale mnohí renomovaní básnici boli zároveň aj autormi chrámovej duchovnej piesne a nešlo iba o básnikov-kňazov. Všetci pritom do nej popri rešpektovaní záväzného poetologického ustrojenia vnášali svoj osobitný subjektívny básnický výraz. Zreteľným príkladom je **P. O. Hviezdoslav**. Jeho duchovnú poéziu nájdeme napríklad v Prídavku nových duchovných piesní ku Tranovského kancionálu a ku Zpěvníku z r. 1937. Všetky jeho tu zaradené piesne sú ozvláštnené typickým hviezdoslavovským jazykom a väčšina z nich má blízko k dobovej príležitostnej poézii. Sú to napr. piesne K posviacke sirotinca, Na 100-ročnú pamiatku postavenia chrámu, Pri zakladaní uhelného kameňa. Oficiálnosť situácie i religióznu konvenciu tu prestupuje vnútorná potreba básnika-Hviezdoslava nielen vyznať svoj vzťah k Bohu, ale zároveň aj prihlásiť sa k tradícii slovenského duchovného spevu. Svoj intelektuálny problém vzťahu k Bohu a starej protestantskej tradícii rieši napokon Hviezdoslav vo viacerých svojich lyrických cykloch, napríklad aj v Steskoch, kde konkrétne poukazuje na starý tranosciovský spevník ako na studnicu poézie i akýsi symbol domova a detstva. Najpregnantnejšie to však môžeme vidieť na básnickom cykle Žalmy a hymny. Tu je totiž ukrytá neobyčajná dramatickosť jeho duchovného údely. Na jednej strane stojí prihlásenie sa k starorodičovskej tranosciovskej tradícii, k „uholnému kameňu“ jeho ľudskej podstaty, na druhej strane vidíme dramatickosť

a zložitost situácie básnika – človeka novonastupujúcej modernej epochy, ktorý svoje presvedčenie prežíva ako trpký údel pochybnosťami sa zmietajúceho intelektuála.

Katedra etnológie FiF UK Bratislava

Mgr. Katka Zajicová, PhD.

Eudová zbožnosť a mariánske pútne miesta na západnom Slovensku.

HISTORICKÝ VÝVOJ MARIÁNSKEJ ÚCTY

Úcta vo všeobecnom ponímaní znamená uznanie autority, vážnosti, závažnosti. V náboženskom ponímaní úcta spočíva v úkone, ktorým sa niekomu prejavuje a vzdáva česť pre určitú prednosť alebo výnimočnosť. V tomto ponímaní potom úcta obsahuje tri prvky. Prvým je akt rozumu, ako poznávacia zložka javu, čiže poznávanie prednosti alebo výnimočnosti určitej osoby. Druhým prvkom je akt vôle, teda schvaľovanie príslušného rozumového úsudku a ochota prejavíť to navonok. Posledným je akt vonkajší, ktorým sa navonok dáva výraz obom predchádzajúcim vnútorným úkonom.(1)

Predmetom nášho záujmu je predovšetkým posledný - vonkajší akt náboženskej úcty, ktorý sa premieňa do duchovnej i materiálnej kultúry spoločnosti, prípadne jej častí. Pre objasnenie tohoto javu je však potrebné uvedomiť si jeho korene a vývoj.

Mariánska úcta je spojená s kresťanstvom od samotného počiatku a má nepretržitú tradíciu do dnešných dní. Napriek tomu, že o Máriinom živote máme pomerne málo historických údajov, úcta k nej jednoznačne pramení v biblii. Evanjeliá spájajú svedectvo o nej jednak s kultom, ktorý jej preukázal anjel, jednak s úctou, ktorou ju obklopoval jej syn Ježiš a napokon výsadami na ktoré sa sama Mária odvoláva a vyslovuje prorocké slová o úcte, ktorú jej budú vzdávať národy.

V prvých troch storočiach bola mariánska úcta tesne spojená s úctou ku Kristovi (Ignác z Antiochie, Irenej z Origena). Okrem apokryfov a legiend nachádzame jednoznačné doklady o tejto úcte v kresťanských archeologických pamiatkach (obrazy a nástenné maľby Madony s dieťaťom z katakomb). Od 4. storočia sa objavujú formy samostatnej mariánskej úcty v podobe hymien, chválospevov a pod., v tomto období mala však prevažne súkromný charakter.

Veľký vzrast zaznamenala mariánska úcta po Efezskom koncile (r. 431), ktorý schválil oficiálny kult Panny Márie ako Matky Božej. Cirkevná tradícia po tomto koncile zaznamenáva prejavy mariánskej úcty v rozličných formách (kázne, hymny, zasvätenia kostolov, sviatky - napr. Zvestovania Panny Márie, Nanebovzatie, Narodenia Panny Márie). Predpokladom pre ďalší rozvoj mariánskej úcty bol aj 2. nicejský koncil (r. 787), na ktorom bolo povolené uctievanie obrazov. V priebehu stredoveku, najmä od 11. storočia sa úcta k Panne Márii zintenzívnila a podnietila veľký rozkvet spirituality a mariánskeho umenia. Vyskytli sa však aj prípady nadnesenej mariánskej úcty, ktorá vyvolala protest reformátorov.

Mimoriadny rozmach nadobudla mariánska úcta v období reforiem po 3. období zasadania tridentského koncilu (1561-63) a v 17. storočí najmä zásluhou École française.(2)

Nástupom racionalizmu a osvietenstva úcta k Panne Márii čiastočne upadla, záujem o mariológiu je však opäť rastúci od 19. storočia, okrem iného aj pod vplyvom zjavení. (3) Mariánska úcta bola podporená aj 2. vatikánskym koncilom (1962-65).

IKONOGRAFIA PANNY MÁRIE

Spôsob zobrazovania Panny Márie môžeme rozdeliť na tri základné skupiny. Je to jednak zobrazovanie výjavov zo života Panny Márie, nazývané aj mariologickým cyklom. Ďalšou skupinou je stvárnenie samotnej postavy v rôznych typoch a poslednú skupinu tvoria symboly.

Základným prameňom pre zobrazovanie Panny Márie je Nový zákon, popisujúci udalosti z jej života, a Starý zákon, uvádzajúci predobrazy Panny Márie. Ďalšími zdrojmi sú mariánske legendy, apokryfné spisy, spisy cirkevných otcov a mystikov, ale aj stanoviská pápežskej stolice k zjaveniam Panny Márie.

Spomínali sme už najstaršie vyobrazenia Panny Márie, známe z katakomb, ďalšie sa zachovali na predrománskych knižných maľbách, katedrálnej plastike z 12. a 13. storočia, na mozaikách byzantských chrámov.

V románskych a gotických kostoloch boli najrozšírenejšie cykly zo života Panny Márie na freskách a tabuľových maľbách retabulových a kridlových oltárov a v grafických cykloch. Osobitne pôsobivé potom boli samostatné výjavy a postavy Panny Márie na veľkých oltárnych obrazoch a na komorných obrazoch kláštorných a svetských interiérov, či veľké kompozície oslavného charakteru na klenbách kostolov zasvätených Panne Márii (najmä vo veľkých pútnických mestách).

Výjavy zo života Panny Márie zobrazované v mariologickom cykle boli prevažne totožné s výjavmi v christologickom cykle. Najčastejšie znázorňovanými výjavmi boli zvestovanie, navštívenie Panny Márie u Alžbety, Narodenie Pána, klaňanie pastierov, klaňanie troch kráľov, obetovanie Ježiša v chráme, útek do Egypta a dvanásťročný Ježiš v chráme. Panna Mária sa objavuje takmer na všetkých scénach pašiového cyklu: stretnutie Krista s matkou na križovej ceste, pád pod križom, ukrižovanie, snímanie z križa, oplakávanie Krista, pochovávanie Krista. Zavŕšením mariologického cyklu sú potom výjavy predstavujúce smrť Panny Márie, nanebovzatie a korunovanie Panny Márie.

Individuálne vyobrazenia Panny Márie rozlišujeme podľa zdroja, ktorým bolo dielo inšpirované.

Prvá skupina bola inšpirovaná predovšetkým bibliou a článkami viery, vzťahujúcimi sa k Panne Márii. Medzi takto inšpirovanými vyobrazeniami potom rozoznávame viacero typov. Najstarším a najrozšírenejším vyobrazením je Madona - sediaci alebo stojaci postava Bohorodičky s Ježiškom v lone alebo v náručí, ktorý sa vyskytuje v rôznych typoch. Z ranej i neskorej gotiky je známy typ kráľovna nebies - zobrazuje Máriu a Ježiška s korunami na hlave, pričom Mária má v ruke žezlo a Ježiško (ako veľkňaz) požehnáva alebo má v ruke jablko ako symbol panovníckej insígnie (vládca sveta). V 1. polovici 14. storočia bol rozšírený typ krásnej madony s nahým Ježiškom. Obe postavy boli bez koruniek a vyobrazenie znázorňovalo intímny vzťah matky a dieťaťa. Mária v odeve z klasov bola typom inšpirovaným starozákonnou Veľpiesňou, kde sa matka Mesiáša označuje ako dobrý roľník. Typ Panny Márie pomocnice zvyrazňuje ochranný plášť Matky Božej. V 13. a 14. storočí sa vyskytovalo vyobrazenie typu stolica múdrosti, znázorňujúce Pannu Máriu s Ježiškom, sediaca na šesťstupňovom tróne na levoch. Niekedy ich býva dvanásť a predstavujú apoštolov, kmene Izraela, inokedy trón nesú personifikácie čností (múद्रosť, poslušnosť, panenstvo, pokora, láska a čistota). Ďalším osobitým typom je Immaculata, zobrazujúca Madonu stojacu na polmesiaci s vencom z dvanástich hviezd (inšpirovaná apokalypsou). Typ Mettercia predstavuje sv. Annu samotretiu s Pannou Máriou a Ježiškom. Ružencová Panna Mária býva vyobrazená s ružencom v ruke a s výjavmi predstavujúcimi tajomstvá ruženca. Bolesti Panny Márie znázorňujú vyobrazenia typu Mater Dolorosa (Matka bolestivá) - Mária spod križa v samostatnom vyobrazení, Pieta - sediaci Mária s mŕtvym Kristom v lone alebo Sedembolestná Panna Mária - Matka bolestivá alebo Pieta so siedmymi mečami v srdci.

Inšpiráciou pre ďalšiu skupinu vyobrazení Panny Márie boli predovšetkým mariánske legendy. Prvým z nich je Lukášov obraz Panny Márie. Podľa cirkevného otca Origenesa vytvoril Lukáš vo svojom evanjeliu verný "obraz" Panny Márie. Tak vznikla legenda o Lukášovi ako maliarovi a v 13. storočí vznikli prvé vyobrazenia sv. Lukáša maľujúceho obraz Panny Márie. Podľa legendy o zázračnom padaní snehu v Ríme v lete roku 352 postavili na mieste tejto udalosti kostol Santa Maria Maggiore. Kult sa v stredoveku rozšíril a začali sa maľovať obrazy Panny Márie Snežnej. Uctievanie Loretánskej Panny Márie súvisí s legendou o prenesení domčeka Panny Márie z Nazaretu do talianskej dedinky Loreto pri Ancone. V roku 1291 postavili nad domčekom (postavenom zrejme z kameňov prenesených pútnikmi z pôvodného domku) chrám podľa projektu architekta Bramanteho. Na mnohých miestach v Európe boli postavené jeho napodobeniny. Vo všetkých kaplnkách je za mrežami oltár so sochou tzv. Čiernej Madony. Niektoré zobrazenia Ružencovej Panny Márie sú tiež inšpirované legendou o sne sv. Dominika. Znázorňujú sediacu Pannu Máriu, podávajúcu ruženec sv. Dominikovi, niekde aj sv. Kataríne Sienskej (členke tretieho rádu rehole dominikánov).

Poslednú skupinu tvoria individuálne vyobrazenia Panny Márie, inšpirované zjaveniami. Najstarším je Škapuliarska (Karmelská) Panna Mária, postava Madony so škapuliarom na hrudi podľa zjavenia na hore Karmel v 13. storočí. Ďalším zobrazením je zázračná medaila Panny Márie podľa zjavenia sv. Kataríne Labouré v roku 1830. Zobrazuje na averze Pannu Máriu stojacu na zemeguli s roztrhnutými rukami, z ktorých prúdia nadol lúče, na reverze je písmeno M s krížom, pod ním srdce s trňovým vencom a srdce prebodnuté mečom. Podľa zjavenia vo francúzskom La Salette v roku 1846 sa znázorňuje Lasaletská Panna Mária ako plačúca postava bez dieťaťa. Lurdská Panna Mária je vyobrazovaná ako postava Márie bez dieťaťa v bielom rúchu s modrou šerpou a modrým plášťom a s ružencom v ruke. Zobrazenia vychádzajú zo zjavení vo francúzskych Lourdoch v roku 1858. Na základe zjavení v portugalskej Fatime v roku 1917 predstavujú vyobrazenia Fatimskej Panny Márie postavu bez dieťaťa v bielom rúchu s ružencom v ruke.

Symbolické zobrazenia Panny Márie predstavujú symbolické výjavy a vecné symboly. Ako symbolické výjavy sú znázorňované predobrazy Panny Márie v Starom zákone, napr. scény a postavy, ktoré symbolicky naznačovali budúcu matku Mesiáša, horiaci trňový ker, ktorý symbolizuje Máriino panenstvo, Áronova rozkvitnutá palica alebo zavretá brána ako symbol jej nepoškvrneného počatia. Vecné symboly Panny Márie sú veľmi početné, sú to predmety, stromy, rastliny, či iné symboly Márie a jej vlastností. Teologický význam Márie býva znázornený dúhou, ktorá spája nebo so zemou. Slnko, mesiac a hviezdy (symbolika svetla) vyjadrujú jej čistotu a nevinnosť. Jej vznešenosť sa znázorňuje cédom alebo platanom, ktoré prevyšujú ostatné stromy. Ľalia a ruža znamenajú v symbolickej reči nevinnosť Panny Márie, fialka jej pokoru a kosatec jej bôľ. Nepoškvrnené srdce Panny Márie je znázorňované ako srdce ovenčené kvietkami. Nezriedka sa vyskytujú monogramy - písmená mena Mária v dekoratívnych kompozíciách. Farba, ktorú symbolika pridáva Panne Márii, je blankytná modrá a biela.

To je samozrejme iba stručný náčrt problematiky, súvisiacej s vyobrazeniami Panny Márie. Ich podrobné rozpracovanie by bolo náplňou samostatnej štúdie.

Každý oficiálny kult, či tradícia môžu byť národom či spoločnosťou prijaté iba vtedy, ak sú postavené na prirodzených základoch, ak sú v spoločnosti tradične zakotvené. To platí aj o oficiálnom prijatí mariánskeho kultu na Slovensku a v širších súvislostiach v Uhorsku, ktorého bolo Slovensko po stáročia súčasťou.

O stáročnej tradícii mariánskej úcty na Slovensku jasne prehovárajú najstaršie patrocíniá - zasvätenia chrámov a kaplniek Matke Božej, ktoré sú jednoznačne doložené už od 12. storočia a tvoria drvivú väčšinu patrocínií na Slovensku.

Ďalším prejavom úcty sú pútné lokality, kde sa miestom osobitnej úcty stali "zázračné" obrazy a sochy Panny Márie. Atribút zázračnosti sa im pripísal pre osobitné udalosti s nimi spojené (často len v obrazotvornosti ľudí) alebo sa stali predmetom zvýšenej úcty v dobách prenasledovania cirkvi, či v období rôznych katastrof (živelné pohromy, epidémie, vojny atď.). Obsiahle dielo o nich vydal v roku 1836 v nemčine a maďarčine ostrihomský kanonik, neskôr arcibiskupský vikár v Trnave a poslanec uhorského snemu Alex Jordánsky. Následne bola jeho kniha vydaná aj v preklade do bernolákovskej slovenčiny pod názvom "Krátki opis milostivých obrazov blahoslavenej Panni Márie". Jordánsky v svojom mariánskom diele 69 zázračných obrazov Panny Márie na území celého Uhorska, z toho na území Slovenska spomína 23 vyobrazení (teda tretinu z celkového počtu) (4)¹. Veľká časť týchto obrazov pochádza zo 14. a 15. storočia, čo jednoznačne potvrdzuje živú mariánsku úctu na Slovensku v období stredoveku.

Na základe vyobrazení Panny Márie na štátnych symboloch, o ktorých budeme konkrétne hovoriť ďalej, je jednoznačné, že Panna Mária bola uctievaná ako patrónka Uhorska už v druhej polovici 15. storočia. Oficiálne potvrdenie Matky Božej ako patrónky krajiny bolo však otázkou 17. storočia a nesporne súviselo aj s vývojom a ovzduším obdobia reformácie a rekatolizácie, ktoré neboli iba záležitosťou teologickou a cirkevnou, ale súviseli aj s otázkami politickými, právnymi a dokonca aj hospodárskymi. Oficiálny dokument, ktorý na základe historických koreňov prehlásil Matku Božiu za patrónku všetkých národov Uhorska, vydal v roku 1625 pápež Urban VIII.

Slováci, zrejme v súvislosti s osudmi národa i národnou mentalitou, sa osobitne utiekali pod ochranu sedembolestnej Panny Márie. Vyše 45 kostolov a kaplniek na Slovensku je

¹ BAGIN, A.: "Krátki opis milostivých obrazov blahoslavenej Panni Márie". Milostivé obrazy na slovenskom území. Katolícke noviny 103 (139), č.5, 1988, s. 4.

zasvätených Sedembolestnej Panne Márii a jej zobrazenie je takmer bez výnimky vo všetkých chrámoch. Na základe toho pápež Benedikt XIII. v roku 1717 povolil, aby Panna Mária ako Sedembolestná bola uctievaná ako osobitná patrónka Slovákov. V roku 1927 to potvrdil Pius XI. pápežským dekrétom. Pápež Pavol VI. v roku 1964 vyznačil šastínsky mariánsky chrám titulom "basilica minor" a v roku 1966 ustanovil a vyhlásil Sedembolestnú Pannu Máriu za hlavnú patrónku celého Slovenska. Rešpektovanie tejto tradície v súčasnej spoločnosti je vyjadrené aj vyhlásením sviatku Sedembolestnej Panny Márie (15. september) za štátny sviatok Slovenskej republiky.

PREJAVY OFICIÁLNEHO MARIÁNSKEHO KULTU

Okrem zasvätení kostolov a kaplniek Panne Márii a oltárnych zobrazení Panny Márie, o ktorých sme už hovorili, oficiálny mariánsky kult sa premietal aj do verejných monumentálnych diel, oficiálnych symbolov a do ďalších oblastí života spoločnosti.

Najmä v súvislosti s rekatolizáciou začali sa rozmnožovať vyobrazenia Panny Márie na samostatných monumentoch - exteriérových plastikách, mariánskych stĺpoch. Tieto plastiky boli umiestnené na významnom mieste obce a vyjadrovali buď poďakovanie za preukázanú ochranu alebo dôveru v pomoc. Na Slovensku sa nachádzalo viac ako päťdesiat takýchto monumentov, okrem iného boli postavené vo všetkých väčších mestách (Bratislava, Nitra, Trnava, Košice, Žilina, Banská Bystrica atď.). Najčastejšie zobrazovaným typom na nich bola Immaculata.

Ďalším prejavom oficiálneho mariánskeho kultu boli heraldické vyobrazenia Panny Márie na znakoch vlajkách a pečatiach. Tieto vyobrazenia sa už od konca 12. storočia objavovali jednak na znakoch cirkevných inštitúcií, ale aj u šľachtických rodov, miest a obcí (Veľké Leváre, Pezinok, Podolíne, Spišské Tomášovce, Strážky, Sučany, Šamorín a mnohé ďalšie).

Významným nositeľom oficiálnych tradícií a kultu je materiál numizmatický. Prvou známou uhorskou mincou s vyobrazením Panny Márie a nápisom *Sancta Maria* je medená minca Bela IV. (1235-70). S obrazom Madony na numizmatickom materiáli sa opäť stretávame až u Mateja Korvína (1458-90), ktorý nechal raziť dukáty s obrazom Madony a opisom *Patrona R. Ungariae*. Obraz madony zotrval na uhorských minciach až do druhej polovice 19. storočia. Spočiatku bol na reverznej strane zobrazený sv. Ladislav, v priebehu 16. storočia sa však z mincových obrazov vytráca. Obraz Madony ako patrónky Uhorska sa postupom času

ustálil na reverznej strane mincí, kým na averze býval vyobrazený panovník s vladárskymi insígniami alebo jeho heraldický znak. Je zaujímavé, že obraz Madony sa z Uhorských mincí stratil za vlády Františka Jozefa I., panovníka, ktorý sa tak rád obracal k "svojim národom", v skutočnosti však žiadne ich špecifiká a tradície nerešpektoval. Po rozpade monarchie a vzniku I. ČSR tiež nebola atmosféra vhodná na rozvíjanie mariánskeho kultu, ktorý bol Slovákom vlastný. V rámci idey čechoslovakizmu sa presadzovali iné štátotvorné tradície. Opätovný návrat vyobrazení Panny Márie na platidlách na našom území bol spojený so vznikom Slovenskej republiky v roku 1993. Obraz Panny Márie ako oficiálnej patrónky Slovenska sa dostal na mince i papierové platidlá.

Osobitným prejavom mariánskeho kultu bolo zakladanie rôznych spoločností, či už sa jednalo o spoločnosti mariánske (bratstvá Panny Márie), záujmové alebo profesionálne združenia vložené pod ochranu Panny Márie (cechové spoločenstvá, pltníci atď.) alebo rôzne literárne spolky.

MARIÁNSKA ÚCTA V ĽUDOVEJ ZBOŽNOSTI

Mariánska úcta patrí k typickým znakom katolíckej viery a zbožnosti. Prejavy mariánskej úcty a

zbožnosti dosahujú určité extrémne postoje najmä v prejavoch ľudovej zbožnosti. Ľudová zbožnosť je však neoddeliteľnou súčasťou katolíckej viery. V teologických traktátoch učenia o Márii (tzv. „mariológia“) sa od 17. storočia objavujú aj zmienky o „pravej“ a „nepravej“ úcte k Márii. Kultové slávenie mariánskej úcty sa objavuje na západe v 5. storočí a bolo prinesené z Východu. V 6. - 7. storočí sa už mariánske sviatky bežne slávia na území dnešného Talianska, Španielska, v Galii a v Ríme. Obsahom sviatkov bola predovšetkým liturgia spojená s náboženskými kázňami pre ľud, aby sa obsah sviatku vryl do povedomia ľudí.

K šíreniu mariánskej úcty veľmi pomáhalo stredoveké hymnické básnictvo a najmä skladanie viacerých oslavných mariánskych modlitieb. Pravdepodobne medzi prvé mariánske modlitby patrí „anjelský pozdrav“ pri zvestovaní a velebenie Márie pri návšteve jej príbuznej Alžbety. Tieto udalosti sú zachytené u evanielistov a do modlitieb a hymnov ich rozpracovali viacerí cirkevní otcovia. (napr. Efrém Sýrsky (350), Paulinus z Noly (431), Sedulius (450), sv. Augustín, biskup Venantius Fortunatus (po r.600) a mnohí ďalší.) V Afrike po invázii Vandalských kmeňov sa našiel v troskách viacerých bazilik nápis približne takéhto znenia: „Svätá Mária, pomôž nám!“ Izidor zo Sevilly (636) bol známy svojimi výrokmi o Márii ako

o prímluvnici u Boha. V literatúre existuje veľké množstvo zachytených krátkych tzv: „strelných modlitieb“, či nábožných vzdychov vzývajúcich meno Márie. Ide o konkrétny obraz mariánskej úcty. Zo 7. storočia pochádza aj západogótsky „Orational“ obsahujúci 35 modlitieb k hlavným sviatkom Panny Márie. V 7. storočí cirkev na Západe sformulovala do modlitieb dve mariánske dogmy z čias cirkevných Otcov (božie materstvo a panenstvo) a zvestovanie tzv: „Assumptio“. Živá a praktizujúca liturgia spájajúca sa s ľudovou zbožnosťou sa okamžite ujali okázalého slávania mariánskych sviatkov, čím predbehli teológiu a primáli ju, aby priniesla teologické zdôvodnenie.

So slávením mariánskych sviatkov prirodzene stúpal počet mariánskych svätých a vzrastalo mariánske umenie (najmä typ obrazového znázornenia Márie ako orodovnice u Krista). Ako vzrastala mariánska úcta aj miesta jej pozemského života boli uctievané. Tak nám kroniky nechali záznam, že už v roku 570. bol v Nazarete dom, kde žila Mária prebudovaný na kostol, v ktorom sú uchovávané jej šaty. Odevu bola už v tom čase prisudzovaná zázračná moc. Posvätnéj úcte sa tešili aj ďalšie úžitkové predmety, ktorých sa údajne Mária dotýkala, alebo s nimi prišla do kontaktu napr: košíky, vedrá, stolička na ktorej údajne sedela pri anjelovej návšteve a pod. V jeruzalemskom chráme sa okrem predmetov pripomínajúcich Kristovo umučenie uchovávala aj šatka a pás, ktoré nosila Mária. Koncom 4. storočia putuje do sv. Zeme sv. Hieroným a jeho žiačky Paula a Eustochia. Svoje dojmy z tejto púte nám zaznamenali v análoch. Obe pútničky navštívili okrem iného aj Betlehemskú jaskyňu, ktorá na nich mimoriadne zapôsobila ako sväté miesto prostredníctvom ktorého si pripodobnili udalosti Ješišovho narodenia. Ďalej spomínajú na „sväté miesta“, kde sa deje veľa zázrakov - napr: kostol postavený pri ceste z Jeruzalema do Betlehema, kde údajne odpočívala svätá rodina a kde vytryskol zázračný prameň, aby si mohla Mária uhasiť smäd po ceste. V Jeruzaleme boli v tom čase (rok 570) dva známe mariánske kostoly - jeden na úpätí Olivovej hory (na mieste, kde stál dom v ktorom Mária zomrela) a veľká mariánska bazilika pri rybníku Siloe, kde sa vraj deja veľa zázrakov. Tieto kostoly boli spomienkovými miestami a svedčili o rýchlo sa rozširujúcej ľudovej mariánskej úcte.

V popredí ešte stála úcta k hrobom apoštolov a mučeníkov - bolo to zvláštne miesto ich blízkosti a poskytovalo možnosť vyprosenia určitých prosieb. Počiatky tohto druhu púti však nemusia byť nutne spojené s ostatkami, veď napríklad aj svätý hrob v Jeruzaleme bol prázdny. Hrob sám nezostal výlučne ohniskom púti k niektorému zo svätcov. Významným momentom je aj nahradenie pohanských kultov kresťanským. Tento jav je viditeľný v každej oblasti, ktorá prijala kresťanstvo. V Efeze bol hojne rozšírený kult bohyně Artemis spojený s

púťou, ktorý neskôr nahradil kult a púť k sv. Jánovi do Efezu a v stredoveku to bola mariánska púť a svätyňa Matky Božej v Efeze. Kult toho-ktorého svätca sa šírila najmä na Východe uctievaním jeho ostatkov tzv. relikvií a dotýkanie sa týchto ostatkov s inými predmetmi (pôvod je na Západe). V 5. storočí v prípade ak chýbali relikvie nahradil ich obraz. Toto sú počiatky vzniku úcty obrazov. Obraz sa stáva kultovým predmetom, čím je vlastne položený základ neskoršieho vzniku pútnického miesta s kultovým obrazom. Prakticky do 15. storočia bola Byzancia najväčším mariánskym pútnickým strediskom. Tu boli uctievané kusy Máriinho šatstva, Máriin obraz, ktorý údajne namaľoval sám sv. Lukáš a pod. Od 13. storočia počnúc úcta k mariánskym obrazom prevýšila úctu k ostatkom.

Mariánsku úctu na Západe rozširovali najmä rehoľné rády (cisterciáni, františkáni, dominikáni a i.). Medzi najstaršie mariánske pútnické miesta na Západe patrí napr. kostol sv. Márie v Transtevere v Ríme, kde je od 5. st. uctievaný mariánsky obraz, ktorý údajne vznikol sám od seba. Od 13. st. sa uctievali mariánske ostatky v Cáchach, v Chartres je uchovávaný závoj Panny Márie a pod.

Niektoré svetové pútnické miesta napr. Marizell sú známe už z 12. storočia ako miesta uctievania mariánskych „zázračných“ obrazov. Pôvodne vznikajú aj ďalšie pútnické miesta ako napr: Čenstochová, Einsiedeln, Altötting, alebo naše pútnické miesta Levoča, Marianka. Tieto pútnické miesta často vznikli na „posvätej pôde“, niekedy na mieste pohanských kultov, alebo na miestach starších svätýň, či na miestach miestnej tradičnej úcty zdedenej po predkoch.

Druhým najväčším obdobím rozvoja pútnických miest bolo obdobie protireformácie, teda celé 17. storočie. Práve zo 16. - 17. storočia pochádza najväčšie množstvo „zázračných“ obrazov a aj mariánskych pútnických miest. Vo veľkej miere k tomu prispieva oživenie ľudovej zbožnosti a nový moment púti ako ľudovej slávnosti - času zábavy a pútnických radostí. Moment premeny púte z kajúcej strastiplnej cesty na ľudovú zábavu a radosť znamenal okamžitú snahu každej krajiny vytvoriť si vlastné pútnické miesto. Dobové kroniky udávajú, že okolo roku 1700 mala každá menšia katolícka krajina svoje pútnické miesto, kde okrem sakrálnych aktivít prekvital aj profánny život a často sa pútnické miesto spájalo s patriotizmom. Základom týchto mariánskych pútnických miest boli kópie slávnych mariánskych milostivých obrazov, ktoré sa často dotkli pôvodného obrazu, čím nadobudli status sacra a boli vystavené k uctievaniu. Púť poskytovala predovšetkým silný náboženský a duchovný zážitok na základe ktorého samotné pútnické miesto vzniklo napr: legenda o

zázraku, o neočakávanom zázračnom nájdení obrazu, o zjavení a pod. Napokon v mnohých prípadoch to bola aj túžba ľudu a kléru mať v blízkosti vlastné milostivé pútnické miesto. Rôznorodé sú aj motívy pútnikov. Najčastejším motívom prečo idú veriaci na púť je túžba zveriť svoje problémy a starosti svojho života Márii prostredníctvom modlitieb na pútnickom mieste. Ďalším veľmi častým motívom púte a to najmä stredovekej púte bolo pokánie a vďaka za vyslyšanie prosby. Preto sú na pútnických miestach prosebné i ďakovné votívne dary a tabuľky. V období protireformácie bolo častým motívom na konanie pútí zmierenie za pohanenie svätých miest od neveriacich (kacírov, Turkov, Švédov, Židov a pod.). V období socializmu sa v niektorých krajinách (Poľsko) stáva púť symbolom politického protestu a potlačenej náboženskej slobody.

V 18. storočí dochádza k viacerým zákazom organizovať púte a to tak zo strany štátu ako aj cirkvi. Zakázali sa púte, náboženské ľudové hry a niektoré ďalšie prvky ľudového náboženstva spojeného s vierou predkov ako bolo zvonenie proti búrke a pod. Zákazy a všeobecne platné cirkevné a štátne nariadenia mali za následok sekularizáciu kláštorov a pútnických miest. Nový rozmach pútí prináša so sebou 19. storočie, kedy vznikajú nové mariánske pútnické miesta ako La Salette, Lurdy, v 20. storočí vzniklo významné pútnické miesto Fatima. Púť ako forma ľudového náboženského života a prejavu je životaschopná aj v súčasnosti aj keď prešla viacerými zmenami spôsobenými najmä prirodzeným vývojom sveta. V ľudovom prostredí bola Mária patrónkou viacerých cechových združení napr: kuchárov, hostinských, kožušníkov, súkenníkov, hrnčiarov, lodníkov, perníkárov, tkáčov, octárov, všeobecne sa vzývala proti búrke a blesku a v každej núdzi. Práve cechové spoločenstvá v minulosti organizovali svoje vlastné púte s okázalými procesiami, pri ktorých sa niesli cechové znaky a zástavy. Prosebné procesie sa konajú aj v súčasnosti napr. pri dlhodobom suchu, alebo dlhodobom daždi a pod. V niektorých prímorských krajinách (Španielsko, Taliansko, Francúzsko) sú dodnes rozšírené mariánske ďakovno - prosebné púte lodníkov a pod.

S rastom prítlačivosti mariánskeho kultu si treba všimnúť aj rozvoj hudobného a piesňového prejavu, ktorý bol a je neoddeliteľnou súčasťou slávenia mariánskych sviatkov a pútí.

Liturgické mariánske hymny a antifóny pochádzajú zo 7. storočia. Medzi najstaršie mariánske hymny patrí Akathistos, oslavno - ďakovný hymnus pôvodom z Východu. Počas prudkého rozvoja mariánskeho kultu v stredoveku vznikali samostatné antifóny, ktoré sa spievali pri púťach a procesiách. Štyri najvýznamnejšie antifóny sa zachovali dodnes a spievajú sa pri sviatku Nanebovzatia Panny Márie (15.8.), na Veľkú noc. Medzi významné

hudobné diela patria chorály, ktoré sa však nespievali pri bežných ľudových pobožnostiach. Boli určené ako liturgické spevy do chrámu. Veď mnohé chorály sú zhudobnenými liturgickými latinskými textami. Pomerne jednoduchú hudobnú kompozíciu majú žalmy, ktoré spieval kňaz spolu s ľudom. Postupom času boli komponované chorálne antifóny a žalmy špeciálne k jednotlivým mariánskym sviatkom. Podstatou bol zhudobnený liturgický text, prostredníctvom ktorého sa vykladal zmysel a obsah sviatku. Postupom času sa adaptovali už vzniknuté, staršie antifóny. Známy hymnus Stabat Mater, existoval ako súkromná modlitba, z ktorej sa až v 19. storočí stal dnes liturgicky najznámejší hymnus.

V 15. storočí sa rozvíja viachlasná hudba, čo sa prejavuje profánnosťou v duchovnej hudbe. Vývoj viachlasnosti dával väčšie možnosti hlasovej dokonalosti na strane jednej, ale na strane druhej v textovej stránke sa objavuje väčšia subjektivita a používanie svetských melódií pre liturgické kompozície. Tento jav je veľmi zreteľne viditeľný práve pri hudbe komponovanej k mariánskej úcte. Pri ľudovom speve na púťach existoval celkom svojrázny smer manierizmu, ktorý sa vyznačoval používaním „melódií z ulice“. Jav bol dobre viditeľný práve na púťach. Vrchol teatrálnej hudby sa prejavuje počas baroka. V prvej polovici 18. storočia bolo vydané nariadenie pápeža Benedikta XIV. v ktorom sa síce povoľuje organ v cirkevnej hudbe, ale zakazuje sa práve spomínaná teatrálnosť. V 18. storočí však vzniká veľké množstvo

hudobných mariánskych diel najmä omše, Magnificat, Stabat Mater, antifóny, hymny. Skvelé mariánske diela sa zrodili aj v druhej polovici 18. storočia a to aj po zákazoch pútí, ktoré vydal cisár Jozef II. Medzi najvýznamnejšie diela smeru tzv. viedenskej klasiky patria diela bratov Haydnovcov a diela W.A. Mozarta. Medzi najznámejšie mariánske hudobné Mozartovo dielo patrí „Korunovačná omša“, zložená špeciálne na slávnosť korunovácie milostivého obrazu v mariánskom pútnickom mieste Maria Plein pri Salzburgu. Toto dielo je nádherným skĺbením hudobného odrazu púte ako veselej ľudovej slávnosti a zároveň hlbokého duchovného zážitku. Hudobné oslavné diela sa nachádzajú aj v tvorbe L.van Beethovena a F. Schuberta. V polovici 19. storočia sa v Nemecku začalo s májovými pobožnosťami, ktoré majú korene zrodu v 18. st. v Taliansku. Vyhlásenie mariánskej dogmy a sviatku Nepoškvrneného Počatia dali nové podnety na skladanie nových mariánskych piesní, spievajúcich sa najmä pri púťach a pobožnostiach. Medzi skladateľov konca 19. storočia venujúcim sa mariánskej hudbe patrili F. Liszt, A. Bruckner, A. Dvořák, P. Cornellijs, Ch. Gounod, G. Rossini, G. Verdi. Poslední dvaja menovaní skladatelia majú v svojej tvorbe mariánske skladby operného charakteru. Ľudová duchovná pieseň sa v latinskej liturgii síce spievala, ale nemala vážnejšie postavenie. Mimoriadnu obľubu si však získala práve na púťach a ľudových duchovných hrách. Samostatne vznikalo obrovské množstvo ľudových mariánskych piesní, ktoré skladali organisti. Vzdelaní kantori často prekladali latinské hymny a antifóny do národnej reči. S postupným pribúdaním nových mariánskych

pútnických miest sa v každej krajine zrodilo veľké množstvo pútnických piesní - často zhudobnených legend. Rozkvet putovných trubadúrov a minisengrov veľmi ovplyvnil mariánsky piesňový štýl. Koncom 19. začiatkom 20. storočia sa prúd tvorcov ľudovej mariánskej piesne veľmi zúžil, aj keď po I. svetovej vojne sa opätovne rozširuje mariánska piesňová tvorba - na jednej strane klasické pútnické piesne, na strane druhej sú to rytmické piesne mládeže tvoriace nesmierne široký záber.

Mariánske pútné miesto Šaštín

Medzi najvýznamnejšie pútnícke miesta na západnom Slovensku patrí Šaštín. Šaštín, ktorý leží na rozhraní Myjavskej pahorkatiny a Záhorskej nížiny plnil v minulosti významnú funkciu strážneho hradu. Hrad Šaštín podobne ako aj osada rovnakého mena boli založené na známej obchodnej tepne tzv. Českej ceste spájajúcej Čechy, Moravu, Slovensko, Uhorsko a Balkán. Písomné doklady potvrdzujúce existenciu hradu sú z roku 1210, kedy sa dnešný Šaštín nazýval Saswar, v roku 1524 sa zmenil na Sassyn, v 18. storočí niesol názov Ssassčín (maďarsky Sasvár, nemecky Schlossberg.) (5) Archeologické výskumy potvrdili v katastri obce Šaštín bohaté náleziská a osídlenie z doby neolitu, mladšej doby bronzovej, žiarové pohrebisko z mladšieho obdobia hallštattu, sídlisko z laténu a rímskej doby, kostrové hroby z čias sťahovania národov. (6) Písomné listiny z roku 1210 dokladujú existenciu šaštínskeho archidiakonátu, ktorý bol dôležitým cirkevnosprávnym strediskom vtedajšieho ostrihomského arcibiskupstva. V 13. storočí vystriedal hrad viacerých majiteľov. Napr: Alberta rakúskeho, uhorského panovníka Ondreja III. V 14. storočí sa na dlhšiu dobu jeho majiteľmi stal grófsky rod Poznanovcov. Po viacerých dlžobách tohto rodu pripadol hrad s okolím rodu Štiborovcov, ktorí vlastnili aj Beckov. V 15. storočí sa majiteľmi panstva stali Czoborovci. (7) Už v roku 1496 udelil panovník Vladislav II právo konať v osade Šaštín dva výročné a týždenné veľké jarmoky. (8)

Výhodná poloha na obchodnej ceste umožnila, aby sa šaštínske jarmoky stali skutočne významnými a hojne navštevovanými. Obyvateľstvo Šaštína sa zaoberalo poľnohospodárstvom a s tým spojeným predajom zeleniny a niektorých druhov ovocia a tiež výrobou plátna. Rod Czoborovcov šaštínske panstvo nakoniec zadlžil do takej miery, že ich musel odstúpiť Habsburgovcom, ktorí ich vlastnili až do roku 1918. (9) Manžel Márie Terézie František Lotrinský tu založil jednu z prvých manufaktúr na výrobu kartúnu a neskôr tu bol zriadený aj cukrovar. Začiatkom 20. storočia v Šaštíne prekvitala výroba perníkov,

čipkárstvo, košíkárstvo, hrnčiarstvo. Tieto produkty domáckej a cechovej výroby boli vďačným predajným artiklom na tunajších jarmokoch.

V Šaštíne sa dejiny mariánskej úcty datujú od roku 1564. V tomto roku manželka tunajšieho zemepána Imricha Czobora dala zhotoviť sošku Panny Márie. Jej manželstvo bolo otrasené neustálymi hádkami a nezhodami. Pri jednej z hádok ju manžel vyhodil na pole a práve na onom mieste sa Angelika Bakičová modlila za prinavrátenie svojho manželského šťastia a sľúbila tu postaviť kaplnku zo sochou sedembolestnej Panny Márie. Povešť hovorí, že manžel sa zmenil a v roku 1564 bola na danom mieste skutočne postavená na vysokom drevenom podstavci socha. Na miesto prichádzali ľudia z celého okolia, aby sa tu modlili a predkladali Panne Márii svoje trápenia. Písomné pramene od dátumu zhotovenia sošky obsahujú správu o rôznych zázrakoch, uzdraveniach, ktoré sa tu stali. Miesto sa stalo známym pútnickým centrom. Počas tureckých nájazdov bola soška uchovaná a v 17. storočí ju opäť preniesli do zrekonštruovanej kaplnky. Už v 17. storočí bol Šaštín významným mariánskym pútnickým miestom. Prichádzali sem pútnici takmer z celého územia dnešného Slovenska, ale aj z Rakúska, Maďarska, Moravy a Čiech. V priebehu 17. -18. storočia sa zapisovali do kroník rôzne zázračné uzdravenia a cirkevná komisia v roku 1732 vydala osvečenie o pravosti viacerých mimoriadnych uzdravení. Tým sa stala verejná úcta sošky povolená. O slávu a rozmach Šaštína sa zaslúžila rehoľa pavlínov, ktorá sem prišla na pozvanie arcibiskupa I. Ezterhazyho a prevzali starostlivosť o celé pútnické miesto. V roku 1736 sa začalo so stavbou kostola a príslušného kláštora. Monumentálny chrám bol dokončený v roku 1764. Po roku 1786, keď rakúsko - uhorský cisár Jozef II. zrušil rehole sa stal kostol farským chrámom. Napriek zákazu Jozefa II., ktorý sa snažil obmedziť púte, návštevnosť ľudí z celej monarchie pokračovala.

V roku 1924 prišla do Šaštína rehoľa saleziánov. Tá prebrala do svojej správy starostlivosť o kláštor a chrám. Rehoľa zameriavajúca sa predovšetkým na výchovu chlapcov sa postarala o výmenu zvonov a postupné zavedenie elektrického osvetlenia do celého chrámu.

Už od začiatku 20. storočia sa najmä veriaci usilovali, aby bola Panna Mária úradne vyhlásená za patrónku Slovenska. Tieto hlasy zaznievali najmä pri mariánskych púťach, ktoré po prvej svetovej vojne mocneli na intenzite. V tomto období sa v Šaštíne konali veľké mužské púte, ženské púte a tzv: stavovské púte (učiteľov, remeselníkov, inteligencie...) a Šaštín sa stával pútnickým centrom západného Slovenska. V roku 1927 udelila Sv. Stolica dekrétom právo používať Slovenskému národu titul Sedembolestná panna Mária patrónka Slovenska. Od tohto roku sa datuje konanie národných mariánskych pútí do Šaštína. Medzi

najvýznamnejšie púte v druhej polovici 20. storočia patrí ďakovná púť, ktorá sa konala po skončení II. svetovej vojny.

Hoci začiatkom 50-tych rokov dochádza vplyvom silnejúcej ateizácie k postupnému obmedzovaniu pútí, mariánske púte v Šaštíne si udržali svoj rozkvet a prejavy ľudovej zbožnosti. V roku 1964 bol chrám v Šaštíne vyhlásený za baziliku minor a v roku 1968 povýšil Vatikán poverovacou listinou Šaštínsku baziliku minor na baziliku. Aj na konci 20. storočia dosahuje ľudová zbožnosť na Slovensku svoj rozkvet najmä vplyvom mariánskych pútí.

Poznámky:

1. Akvinský Tomáš: Summa Theologiae. II. - II. 103.1
2. Pod École française sa chápal určitý druh výchovy kňazstva postavený na duchovnej teológii sústredenej na tajomstvo Kristovho vtelenia. Hlavným predstaviteľom bol Pierre Bérulle, pokračovateľmi Charles de Condren a Jean - Jacques Olier.
3. V roku 1830 sa Panna Mária zjavila Kataríne Labouré, v roku 1846 nasledovalo zjavenie v La Salette, v roku 1858 v Lurdoch a v roku 1917 vo Fatime.
4. Bagin, A.: „Krátki opis milostlivých obrazov blahoslavenej Panni Márie“. In: KN 1988, č.103, roč.139, č.5, s.4.
5. Cincík, J.:Pútnická kostol a kláštor v Šaštíne. SSV Trnava 1938, s.25.
6. Súpis pamiatok na Slovensku. Zv:3,s:240 - 242. Slov. ústav pamiatkovej starost. a ochrany prírody. Bratislava 1989.
7. Cincík, J.: c.d. s. 38.
8. Cincík, J.: c.d. s. 43.
9. Cincík, J.: c.d. s. 60.

LITERATÚRA

FRANZEN, A.: Malé církevní dějiny. Zvon, Praha 1995.

KANDERA, P.: Mariánska úcta je odôvodnená. Duchovný pastier, 70, č.7, 1989, s.302-307.

LANE, T.: Dějiny křesťanského myšlení. Návrat domů, Praha 1996.

LE GOFF, J.: Kultura středověké evropy. Odeon, Praha 1991.

MINAŘÍK, M.: Mariánská dogmata. Karmelitánské nakladatelství, Kostelní Vydří 1991.

STUDENÝ, J.: Křesťanské symboly. Olomouc 1992.

Ján Zambor

Slovenská poézia od Proglasu po dnešok

Na začiatku slovenskej poézie sa vypína *Proglas* od **Konštantína Filozofa** (sv. Cyrila), báseň v staroslovienskom jazyku, pokladaná aj za najstaršiu slovanskú umelú báseň, ktorú jej prebásňovateľ do súčasnej slovenčiny Viliam Turčány právom nazval "veľbásňou". *Proglas* čiže "predslov" k prekladu Svätého písma do staroslovienčiny, k jeho prvému slovanskému prekladu, vznikol v 9. storočí na území vtedajšej Veľkej Moravy. Skladba je veľkolepým *hymnom* na tento preklad a na význam knižnej kultúry pre duchovný život človeka a národov, ale súčasne aj zanietenu *obhajobou* knižnej vzdelanosti, na čo poukazuje persuazívno-reflexívna, argumentačná povaha textu; zároveň je priam metodickým *výkladom* Konštantínovej kultúrno-filozofickej koncepcie človeka a napokon *programovým textom* - prezentáciou koncepcie nábožensko-kultúrnej misie bratov Cyrila a Metoda na Veľkej Morave (porov. Šmatlák, 1997, 90 - 95; o *Dejiny slovenskej literatúry* od tohto literárneho historika sa v značnej miere opieram aj v ďalšom náčrte vývinu slovenskej poézie 9. - 19. storočia). Báseň charakterizuje zvrchované intelektuálne zvládnutie ako súčasť jej umeleckej suverenity. Konštantín sa však nevyjadruje pojmovým, ale obrazným jazykom, ktorého zdrojom je Písmo, najmä biblické podobenstvo, pričom autor biblické podobenstvá revitalizuje a vytvára vlastné. V skladbe sám poukazuje na významovú bohatosť a priestorovú úspornosť čiže hutnosť tohto umeleckého prostriedku ("významu mnoho v málo slovách"). *Proglas* je napísaný sylabickým dvanásťslabičným veršom s prestávkou zväčša po šiestej slabike a charakterizuje ho

účinné funkčné opakovanie výrazu (aliterácie, paronomázie, anafory, epanastrofy). S celkovým zmyslom textu korešponduje tvarová symbolika hlaholských písmen, ktorých tvorcom je tiež Konštantín (porov. Turčány, 1998, s. 7 – 10).

Po Metodovej smrti (885) a vyhnaní vedúcich predstaviteľov slovanskej veľkomoravskej cirkvi a kultúry, po zániku Veľkej Moravy a integrácii Slovenska do uhorského štátu sa na území dnešného Slovenska presadila latinská kultúrna orientácia. Pre literárny vývin to v 10. – 14. storočí znamenalo násilné prerušenie kontinuity. Dokonca aj jej ústni udržiavatelia, tvorcovia a šíritelia umelej poézie igríci (potulní speváci), boli oficiálnou cirkevnou a svetskou mocou potláčaní, a tak ich diela sa nezachovali.

Pri utváraní slovenského národného povedomia zohrala úlohu v priaznivejších sa podmienkach vyvíjajúca česká kultúra a čeština. Od 16. storočia sa na Slovensku aj v literatúre uplatňuje nový domáci spisovný jazyk, ktorý má podobu češtiny, resp. veľmi často podobu slovákizovanej češtiny, alebo utvárajúcej sa kultúrnej západoslovenčiny.

V období renesančnej literatúry od štyridsiatych rokov 16. do polovice 17. storočia sa poézia stala dominantným žánrom. Bola to jednak latinsky písaná humanistická tvorba, priamo spätá s charakterom vtedajšieho školstva a vzdelanosti, a jednak tvorba v národnom jazyku. Najvýznamnejším predstaviteľom latinskej poézie bol **Martin Rakovský**, autor spoločensko-filozofickej poézie, k ďalším autorom píšucim po latinsky patria **Juraj Koppay**, ktorého dielo sa vyznačuje spoločenským kriticizmom, **Ján Bocatius**, tvorca epigramatickej, lúboštnej a reflexívnej poézie, epigramatik **Ján Filický**, **Vavrinec Benedikt z Nedožier**, ktorý písal po latinsky a po

česky, **Jakub Jakobeus**, autor elégie nad nepriaznivým slovenským národným osudom, ktorá výrazne rezonovala v ďalšom vývine slovenskej poézie a kultúry, a i.

Tvorbu v slovackizovanej češtine reprezentujú predovšetkým epické historické piesne od zväčša anonymných autorov, majúce charakter správ o konkrétnych historických udalostiach, najmä s tematikou boja proti Turkom, prezentujúce pohľad zdola a s ním súvisiaci sociálny rozmer a protitureckú i proticisársku intenciu. Tieto diela vykazujú poetologické spojitosti na jednej strane s umelou duchovnou poéziou a na druhej strane s ľudovou piesňovou tvorbou (osobitne s ľudovou baladou). Paleta veršovanej epiky disponuje aj žánrom rytierskej veršovanej romancy, ktorá sa tematicky viaže na skladby s tureckou tematikou, ale aj na lúboštnú poéziu. Napokon v domácom jazyku v období renesancie vznikla pozoruhodná duchovná piesňová lyrika **Jána Silvána** a **Eliáša Lániho**, nezvyčajne otvorene a hlboko reflektujúca situáciu rozporného lyrického subjektu.

V období baroka v 17. storočí sa na Slovensku žánrovo dostáva do popredia náboženská pieseň určená pre kolektívny prednes. Jej evanjelickú podobu reprezentuje spevník *Cithara sanctorum* (1636), ktorého zostavovateľom a hlavným autorom bol **Juraj Tranovský**. Táto poézia už nemá črty emotívne vyjadrenej rozpornosti a nestability jednotlivca ako u Silvána a Lániho, jej smerovanie je opačné, v súvislosti s ňou sa hovorí o intelektualizme, dogmatickej pevnosti, katechetizme i didaktizme (Šmatlák, 1997, s. 253 – 254). Katolíckym pendantom tohto spevníka sa stal *Cantus Catholici* (1655), ktorý zostavil **Benedikt Szöllösi**. V úvode k spevníku vyzdvihuje veľkomoravskú tradíciu a poukazuje na nepretrhnutú

tradíciu náboženských spevov v domácom jazyku. Cithara sanctorum sa usiluje o normatívnu češtinu, Canthus catholici o kultúrnu slovenčinu.

Významnú polohu barokovej náboženskej poézie uverejnenej najmä v týchto a v iných kancionáloch tvoria vianočné pastierske skladby (pastorely a koledy), v ktorých sa univerzálna kresťanská kultúra pôvabne stretá so slovenskou ľudovou pastierskou a čiastočne aj s umelou pastierskou kultúrou antiky. Biblický čas a priestor, biblické postavy pastierov splývajú s dobovým časom, so slovenským vrchárskym priestorom a s postavami slovenských pastierov, uplatňuje sa tu ich optika (napr. nebo je pre nich "nebeským salašom"). Inú dôležitú polohu poézie slovenského baroka predstavuje prelínanie duchovnej a lúboštnej lyriky ústiace do jej mysticko-erotickej podoby. Náboženský rozmer sa výrazne uplatňuje aj vo veršovanej epike tematizujúcej najmä konkrétne historické udalosti.

Svetskú básnickú tvorbu slovenského baroka v domácom jazyku reprezentujú dvaja významní tvorcovia didakticko-reflexívnej poézie **Peter Benický** a **Hugolín Gavlovič**. Z lúboštnej poézie, v ktorej má dôležité postavenie tzv. alamódová poézia, teda tvorba stavajúca na alamódovom výraze (amant, manír, komplement atď.) a na hyperbolizujúcich topických motivických prvkoch, vyniká skladba **Štefana Seleckého** *Obraz pani krásnej perem malovaný*, artistná galantná báseň - hold žene i trnavskej univerzite. Ďalšou relevantnou oblasťou básnickej tvorby tohto obdobia je sociálna poézia, ktorej súčasťou sú skladby so zbojníckou tematikou.

Osvietenskú fázu v slovenskej poézii so svojim charakteristickým racionalizmom zastupuje epigramatická tvorba

Jozefa Ignáca Bajzu a dialogizovaný traktát **Augustína Doležala** o pôvode hriechu. Začiatok 19. storočia sa v poézii spája s osvieteným klasicizmom a anakreontským idylizmom **Juraja Palkoviča**, **Bohuslava Tablica** a **Pavla Jozefa Šafárika**, ktorý ho osobným akcentom a ideou zbojníckej slobody v tieni šibenice súčasne prekonáva. Veľké básnické diela vytvorili **Ján Hollý** a **Ján Kollár**. Prvý nadviazal na antickú poéziu, druhý najmä na petrarcovský básnický model. Kollár, ktorého poézia má prevažne preromantický charakter, je v podstate autorom jedného básnického diela, ktoré sa postupne rozširovalo. Najväčšia prijímateľská rezonancia, prekračujúca slovenské a české prostredie smerom k slovanskému, sa spája s jeho podobou z roku 1924, ktorá vyšla pod názvom *Slávy dcera*. Skladba sa stala "poetickým evanjeliom slovanskej vzájomnosti" (Jaroslav Vlček). Monumentálny *Předzpěv* napísaný časomerným elegickým distichom je elégiou nad zánikom niekdajších slovanských sídel v Nemecku a básnický pregnantnou formuláciou idey humanity a slobody a viery v dejinnú spravodlivosť. V cykloch sylabotonických trochejských sonetov sa dramaticky prelína a spája intímno-lúboštná a vlastenecká téma. Básnikova vývinová iniciatíva spočíva vo vnesení subjektívneho lyrického živlu do poézie, vo vytvorení modernej lúboštnej a občianskej básne (Hamada, 1995, s. 272 - 285). Kollár písal v slovakizovanej češtine, Hollý v slovenčine - v novom spisovnom jazyku, v tzv. bernolákovčine, ktorá vznikla na základe kultúrnej západoslovenčiny. Hollý je tvorcom slovenských národných eposov s veľkomoravskými a mytologickými námetmi, idýl (selaniek), žalospevov a ód. Organickou súčasťou jeho poézie je básnikovou klasicistickou orientáciou filtrovaný lyrický rozmer, živený precítením historickej

látky, situácie národa či citovým vzťahom k slovenskej prírode a krajine. Hollý, ktorý svoje dielo vytvoril v časomiere, je najväčším slovenským klasicistickým básnikom.

Posun od Hollého žánru vidieckej idyly (selanky) k meštiackej (malomestskej) idyle ako novej modifikácii klasicistickej poézie realizoval **Karol Kuzmány**.

Pre nástup a rozvoj slovenského básnického romantizmu mal zásadný význam nový spisovný jazyk ustanovený na základe stredoslovenských nárečí. Tento jazyk sa na Slovensku definitívne ujal. Esteticky slovenskí romantici nadviazali na systém ľudovej piesňovej poézie, na celý arzenál jej poetiky, vrátane sylabického verša. Tvorcami poézie slovenského romantizmu sú predovšetkým piati výrazní básnici: **Janko Kráľ, Andrej Sládkovič, Samo Chalupka, Ján Botto a Samo Bohdan Hroboň**. Tvorba predchodcu modernej slovenskej poézie romantika J. Kráľa, v ktorej sa prestupuje objektívne baladický a subjektívne piesňový rozmer, prináša obraz "divného", rozporného, nespokojného, tragického subjektu, bez ohľadu na to, či má podobu epického hrdinu alebo lyrického subjektu. V poézii A. Sládkoviča sa lyrická spontánnosť snúbi s intelektuálnosťou, emocionálnosť s filozofickou, estetickou a spoločenskou reflexívnosťou. Významné postavenie má uňho ustavične reflektovaný pojem krásy. Dokladom toho je najmä jeho lúboštná skladba *Marína* a skladba *Detvan*, venovaná oslave slovenského ľudu. S. Chalupka je básnik monumentálnych hrdinských spevov. J. Botto z tejto generácie najhlbšie vyslovil sklamanie po revolúcii 1848; v poézii slovenského romantizmu zastupuje polohu elégie, ako o tom svedčí jeho skladba *Smrt' Jánošíkova*. S. B. Hroboň, predstaviteľ mesianistického krídla generácie, je vizionárom, metafyzickým

básnikom; svojou slovotvorbou, "zaumným jazykom" časovo predstihol Velimira Chlebnikova, Christiana Morgensterna a i.

V novej slohovej orientácii parnasizme, nastupujúcom v sedemdesiatych rokoch 19. storočia, sa proti spevnému sylabickému veršu romantizmu presadil deklamačný sylabotonický verš. Sylabotonizmus sa potom kontinuálne uplatňuje v ďalších vývinových fázach slovenskej poézie dodnes. Tvorcami slovenského parnasizmu sú **Pavol Országh Hviezdoslav** a **Svetozár Hurban Vajanský**. Hviezdoslav, jeden z najväčších slovenských básnikov, vytvoril rozložené mnohotvárne dielo neobyčajného duchovného vzopätia, tematickej šírky a veršového, strofického a žánrového bohatstva, zahŕňajúce rozsiahle lyrické cykly (*Sonety, Letorosty, Žalmy a hymny, Stesky, Krvavé sonety* a i.), veľké epické skladby (*Hájnikova žena, Ežo Vlkolinský, Gábor Vlkolinský*) a kratšiu epiku.

Začiatok 20. storočia sa v slovenskej poézii spája s kulmináciou Hviezdoslavej lyriky, ako ju predstavuje najmä jeho rozsiahla zbierka *Stesky*, a s nástupom generácie moderny - s jej najvýraznejšími zjavmi **Ivanom Kraskom** a **Jankom Jesenským** (z ďalších predstaviteľov moderny spomeňme aspoň **Vladimíra Roya**). Títo dvaja básnici posúvajú slovenskú poéziu od národno-sociálnych tém k vnútornej problematike jednotlivca. V rámci nej sa u nich dostáva k slovu netradične chápaná lúboštná tematika - u Jesenského ju charakterizuje individualistické protimeštiacke gesto irónie, paródie a karikovania, u Krasku dramatické sebaobnažovanie a sebaobviňovanie. Krasko svoje verše výstižne charakterizoval ako "vzlyky nahej duše", jeho lyrika, ktorú vnímame ako výraznú položku európskeho básnického symbolizmu, sa otvára tajomnej zložitosti ľudskej psychiky, záhadám

interpersonálnych vzťahov, komunikačným "skratom", tajomstvám bytia, existenciálnym, mravným a metafyzickým útrapám. Obraz ľudskej existencie, ktorý stotožňuje s človekom 20. storočia, sa mu spája s predstavou "chaosu", "dusnej neurčitosti, širej rozptýlenej šedej hmly". Básnikovi sa rúcali všetky istoty a v analytickom nepokoji sa dotýka až dna priepasti. Nemenej aktuálne ako na začiatku storočia aj dnes, na jeho konci, však znie Kraskova paralelná výzva "Je nutné myslieť, neodvratne nutné!", autorovo postulovanie potreby intelektuálneho reflektovania problémovej ľudskej situácie zoči-voči blížiacej sa "noci" a tým aj jej zvládania, ktoré básnik chápe ako ľudskú povinnosť.

Výrazným pokračovateľom v úsiliach moderny bol predovšetkým **Štefan Krčméry**, iracionálny básnik hlbínnej rozpornosti, nevysvetliteľného smútku, tlmeného rozmachu a barokizujúcej duchovnosti, ale i **Martin Rázus**, ktorého tvorba vyšla z podnetov kraskovského symbolizmu a hviezdoslavovského parnasizmu.

Týmto autormi sa už dostávame do obdobia po roku 1918, ktorý je pre Slovákov nielen historickým, ale aj literárnym medzníkom. Zmena štátnosti, rozpad Rakúsko-Uhorska s bezprávnym postavením slovenského národa a vznik Česko-slovenskej republiky mali pre slovenskú národnú existenciu zásadný záchranný význam. A to napriek tomu, že nové štátne usporiadanie Slovákom rovnoprávne postavenie predsa len neprinieslo, čo sa nezaobišlo ani bez sociálneho dosahu. V oblasti literatúry donedávna ešte exponovaná národnoobránná funkcia, ktorú so sebou ako záťaž ťahala z 19. storočia, a s ňou i monolitná predstava národnej literatúry ustúpili do úzadia v prospech mnohorozmerného umeleckého

rozvoja. Od dvadsiatych rokov sa okná slovenskej literatúry viac ako predtým otvárajú moderným inonárodným podnetom a literatúra sa začína výraznejšie aj navonok pluralizovať.

V dvadsiatych a tridsiatych rokoch sa na Slovensku vynárajú nové koncepty poézie, ktoré vnímame ako koncepty jej oslobodenia: vitalizmus, poetizmus, nadrealizmus a katolícka moderna. O prirodzenej diferenciacii možno hovoriť aj v súvislosti s poéziou štyroch výrazných básnikov, ktorí do literatúry vstúpili v dvadsiatych rokoch: **Jána Smreka, Emila Boleslava Lukáča, Laca Novomeského a Valentína Beniaka.**

Smrek a Lukáč sa po začiatočnej dekadentnej fáze vyhraňujú ako celkom odlišné básnické typy. Smrekova vitalistická zbierka *Cválajúce dni* (1925), ktorou básnik udal tón i svojej nasledujúcej poézii, bola popretím kraskovského symbolizmu. Proti jeho statickosti, chabosti, smútku a skepse Smrek postavil dynamickosť, silu, radosť a optimizmus. Proti jeho ťarche ľahkosť, ba i rozmarnosť a dokonca humor. Poézia je tomuto básnikovi manifestáciou životného elánu mladosti, očarením a opojením ženou, ľuďmi, premenlivými krásami života, prírodou, civilizačným rozvojom, exotickosťou. Vitalistické oslobodenie sa v jeho básňach spája so spontánnosťou dikcie a so sfrofickou a veršovou uvoľnenosťou.

Oproti J. Smrekovi ako tvorcovi "poézie srdca" a životného kladu stojí jeho generačný antipód E. B. Lukáč ako básnik intelektuálneho založenia, filozofickej a mravnej reflexie, rozpornosti a dolorizmu. Iný je L. Novomeský, básnik so sociálnym rozmerom, s univerzálnym pochopením sociálnej tematiky ako túžby konkrétneho jednotlivca po šťastí, vlastník príťažlivého ľudského fluida a gesta, avantgardný tvorca "novej krásy poézie", jej novej vecnosti a obraznosti,

slovenského variantu proletárskej poézie a poetizmu, smeru, ktorý súčasne hľadaním "zmyslu za zmyslami", intelektuálnym prienikom a reflexiou prekonáva. A odlišný je V. Beniak, magický básnik domova a sveta, rozvíjajúci impulzy tradície a avantgardy, autor ďalšieho variantu slovenského poetizmu - poetizmu "s tmavým blnom na dne" a v prvej polovici štyridsiatych rokov tvorca veľkých polyfónnych pásmových syntetických skladieb, azda vrcholkov slovenskej poézie vojnových čias.

V tridsiatych rokoch sa konštituuje slovenský básnický nadrealizmus a katolícka moderna, svoje knihy začína vydávať básnik senzuálnej konkrétnosti a precíznej tvarovosti **Ján Kostra** a začiatkom štyridsiatych rokov aj stigmou životnej tragiky zasiahnutý **Pavol Horov**. V tematickom registri poézie sa zjavujú reakcie na znepokojujúce udalosti vo svete, na krízové situácie štátu a národa a úzkosť z nástupu fašizmu. Nadrealizmus znamenal radikálnu premenu slovenskej básnickej tradície. Reprezentuje ho tvorba **Rudolfa Fabryho, Vladimíra Reisela, Štefana Žáryho, Júliusa Lenku, Pavla Bunčáka, Jána Brezinu, Jána Raka a Ivana Kupca**. Nadrealisti zaujímali voči fašizmu i totalizujúcemu režimu vojnovkej Slovenskej republiky opozičné stanovisko, v poézii provokovali protimeštiackymi postojmi a na vojnovú skutočnosť reagovali katastrofickými víziami. K tomuto smerovaniu mal časťou svojej tvorby blízko aj Pavol Horov. V povojnovom období, konkrétne po nástupe komunistickej totality roku 1948, po pauze spôsobenej najsilnejším ideologickým tlakom, sa surrealizmus, hoci, pravda, už v inej podobe, revitalizoval až v šesťdesiatych rokoch v tvorbe bývalých nadrealistov, najmä Žáryho a Kupca, i v poézii nových básnikov, predovšetkým Jána Ondruša, Jána Stachu a Miroslava

Válka, a dnes ho reprezentuje tvorba **Alberta Marenčina**.

Mimo impulzov poetizmu a surrealizmu nestáli v tridsiatych a štyridsiatych rokoch ani viacerí básnici katolíckej moderny, ktorú tvorili **Janko Silan, Rudolf Dulong, Pavel Gašparovič Hlbina, Ján Haranta, Paľo Ušák-Oliva, Mikuláš Šprinc, Svetoslav Veigl** a i. Ich tvorba sa na jednej strane ocitá v spojitosti so spirituálnym rozmerom domácej poézie - Hviezdoslava, Krčméryho, Lukáča, Beniaka a na druhej strane rozvíja inonárodné, najmä brémondovské a rilkeovské podnety. V tridsiatych a štyridsiatych rokoch je však pozícia kresťanského humanizmu charakteristická pre širší okruh básnikov. Z plejády katolícky orientovaných spirituálnych básnikov najhodnotnejšie dielo vytvoril J. Silan, výrazovo subtilný tvorca špecifického básnického sveta, ktorého lyrikou slovenská básnická spiritualita 20. storočia vrcholí. Po roku 1948 sa tvorba básnikov tohto zamerania mohla rozvíjať iba v exile (**Rudolf Dulong, Karol Strmeň, Mikuláš Šprinc, Gorazd Zvonický**) alebo s istou výnimkou konca šesťdesiatych rokov ako priečinková (J. Silan) a súčasťou slovenského verejného komunikačného obehu sa mohla stať až po páde komunistickej totality roku 1989. Povojnový vývin slovenskej poézie je plný autorských publikačných páuz zavinených politickým systémom obmedzujúcim tvorivú slobodu. Ako pokračovateľ úsilí katolíckej moderny sa tvorbou posledného desaťročia pociťuje básnik obdivuhodnej kultúry **Viliam Turčány**, ktorý v štyridsiatych rokoch vo svojich začiatkoch vyrastal v jej ovzduší. Väčšina dnešnej poézie tohto zamerania priveľmi väzí v tradicionalizme, výrazovo sa ocitá mimo aktuálneho moderného trendu lyriky. O to cennejšie sú však pokusy o nekonvenčné začlenenie duchovného rozmeru do poézie.

Ako pozoruhodný autor spätý s katolíckou modernou a vzápätí

ako presvedčivý sociálny básnik vstúpil po vojne do literatúry **Vojtech Mihálik**. Zakrátko prijal model socialistickorealistickej produkcie, od ktorého sa však neskôr vo viacerých hodnotných položkách svojej tvorby vedel oslobodiť, čo mu zaistilo miesto popredného básnika. Jeho rovesníci **Milan Rúfus** a **Miroslav Válek**, ústrední básnici slovenskej povojnovej poézie, začali uverejňovať básne tiež už v štyridsiatych rokoch, ale na vlak socialistickorealistickeho schematizmu prvej polovice päťdesiatych rokov nenaskočili a s debutmi sa prihlásili až v druhej polovici tohto desaťročia v čase ideologického uvoľnenia. Títo básnici obnovovali prerušený kontakt s rozličnými vrstvami domácej a inonárodnej tradície. Pri tom všetkom to boli autori v mnohom protichodní – Rúfus bol od začiatku básnik moderne klasizujúci, u Válka túto polohu skoro vystriedala poézia rozvíjajúca podnety avantgárd a moderných povojnových básnických iniciatív. Válek je básnik modernej pocitovosti, nevšedného rozpätia a komplexnosti, analytického nepokoja, jeho tvorbu charakterizuje spontánne spojenie obraznosti a intelektuálnosti, intelektuálnosti a emotívnosti a moderné dynamické tvarovanie, založené na princípe permanentného prekvapenia. Hodnotové ťažisko Váľkovej tvorby spadá do šesťdesiatych rokov, v ktorej umelecky netradičným spôsobom vyslovil mravné znepokojenie nad súčasným človekom a svetom. Básnik to nerobí morálnymi apelmi, ale prezentáciou nemilosrdného poznania v zmysle vlastných slov: "Pokiaľ ide o to, čo je úlohou básnika, povedal by som, že poézia má skôr narúšať vedomie súčasného človeka, neponechávať mu falošné ilúzie, poskytovať mu poznanie, aj keď obmedzené a neúplné. Poézia je jednou z krutých vecí dvadsiateho storočia a ak je

poézia narkotikom, nie je to rozhodne morfium" (1968).

Rúfus už v čase knižného vstupu do literatúry zaujal vážnym chápaním poézie, za ktorým stálo vedomie mravnej záväznosti básnického slova. Zodpovednosť za vyslovené sa uňho spája s odmietaním náhlivosti a krátkodýchých mód. V Rúfusovej poézii, ktorá sa vyvíjala od piesňovosti ku gnómickosti, môžeme sledovať permanentný nápor na postihnutie ľudského osudu a situácie človeka z hľadiska stavu ľudskosti. Ako básnik kontinuity sa nevzdáva úsilia o ľudskú celistvosť. Z tejto pozície vedie spor s dobou, s jej agresívnou desakralizáciou sveta, degradáciou hodnôt a hodnotovým prázdnom, s jej konzumným prezentizmom, i s niektorými jej umeleckými trendmi - s produkciou podenkových právd, s preferovaním ľudsky vyprázdnených poetík a pod. Roku 1995 v rozhovore na tému básnik a prítomná chvíľa príznačne povedal: "Báseň nie je veterný rukáv, ktorý ukazuje smer dobovej pravdy, t. j. smer vetra. Básnik sa vždy pýta, čo a kde je pravda." A k tomu dodal: "pravdu si musí hľadať sám, ak jej chce mať dosť na báseň".

V opozícii voči frázovitému schematizmu vstupovali na prelome päťdesiatych a šesťdesiatych rokov do literatúry aj tzv. konkretisti, nazývaní aj expresívnymi senzualistami alebo básnikmi trnavskej skupiny - **Ján Ondruš, Ján Stacho, Ľubomír Feldek, Jozef Mihalkovič a Ján Šimonovič**, ktorí v poézii zdôrazňovali rozvíjanie podnetov avantgardy, metaforickosť, senzuálnosť, konkrétnosť, elementárnosť, empirickosť. Títo autori spolu s M. Válkom a ďalšími generačnými druhmi podstatne prispeli k zmene tváre slovenskej poézie k modernosti, vrátane premeny básnického jazyka. Každý z nich je výraznou básnickou osobnosťou. Napr. J. Ondruš je jedným z najoriginálnejších slovenských básnikov posledného polstoročia a najvýraznejším slovenským básnickým existencionalistom. Od civilnej lyriky každodennosti a domova sa

dostal k poézii, kde na spôsob protokolárneho zápisu zachytáva mučivú rozpornosť súčasného ľudského vnútra, v ktorej sa premieta aj vzťah ja a svet, a k obrazom ohrozenia človeka, situácií zoči-voči násiliu. Vo svojom vývine došiel k lingválnej poézii založenej na práci so zvukovou podobnosťou slov, slovotvorbou a aktualizáciou frazém. Toto narúšanie skonvencionalizovaného a znovutvorenie súvisí s básnikovou nedôverou k zdiskreditovanému jazyku a s úsilím o autentickú výpoveď.

Do tejto generácie patria aj ďalší významní básnici: **Mikuláš Kováč, Ján Buzássy, Lýdia Vadkerti-Gavorníková** či **František Andraščík**, ktorý najväčšmi zarezonoval zbierkami z prelomu osemdesiatych a deväťdesiatych rokov. Buzássy, básnik intelektuálneho ustrojenia, slovenskú poéziu výrazne obohacuje dodnes, je okrem iného aj jedným z jej význačných predstaviteľov deväťdesiatych rokov.

V napätí s barokizujúcou expresívne senzualistickou tvorbou Jána Stacha, ktorý výrazne poznamenal slovenskú poéziu šesťdesiatych rokov, si vlastný priestor hľadala diskkrétne komorná, stíšená, civilná lyrika **Štefana Strážaya**. Jeho model krátkej nezbadanej básne sa zas stal neskôr východiskom pre mladších autorov. V šesťdesiatych rokoch do literatúry osobitné tóny vniesli aj **Vlastimil Kovalčík, Marián Kováčik, Vojtech Kondrót, Jozef Mokoš, Pavol Suržin**, básnici skupiny Osamelí bežci **Ivan Štrpka, Ivan Laučík a Peter Repka**, ktorí oproti estetickému zameraniu Stachovej a Šimonovičovej poézie zdôraznili etickú orientáciu (produktívni sú aj v deväťdesiatych rokoch), jemný lyrik **Kamil Peteraj**, slovný eskamotér **Štefan Moravčík, Ján Štrasser** a i. V sedemdesiatych rokoch debutujú **Ján Švantner, Daniel Hevier, Milan Richter**,

Michal Chuda a i., v osemdesiatych rokoch **Mila Haugová**, **Dana Podracká**, **Erik Groch**, **Jozef Urban**, **Ivan Kolenič** a i.

Silná je slovenská poézia žien. Po poetke vzácnnej čistoty **Maše Halamovej**, ktorá sa do literatúry zapísala už v medzivojnovom období, ju o nové pozoruhodné rozmery obohatila najmä **Lýdia Vadkerti-Gavorníková**, ale aj **Mila Haugová**, **Anna Ondrejková**, **Dana Podracká**, **Tatiana Lehenová**, **Viera Prokešová**, **Dana Hivešová** a **Eva Lukáčová**.

Slovenská poézia deväťdesiatych rokov využívala možnosti tematickej detabuizácie a v niektorých polohách aj nezáväzné opojenie z nej a orientovala sa rozličnými smermi. Toto obdobie je aj časom radikálnejších experimentov. Jeho hodnotová mapa – najmä pokiaľ ide o zbierky nových autorov – je dosť pohyblivá, lebo znaky na nej sa pričasto jednému javia ako plusy, inému ako otázky či mínusy.

Diferencovaný obraz slovenskej poézie kompletizuje tvorba autorov tzv. dolnozemskej národnostnej literatúry, slovenských enkláv v Juhoslávii, v Maďarsku a v Rumunsku. Ich básnickú tvorbu posledných desaťročí reprezentuje predovšetkým **Palo Bohuš** a **Vítazoslav Hronec**.

Literatúra

Hamada, M.: Zrod novodobej slovenskej kultúry. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV 1995.

Šmatlák, S.: Dejiny slovenskej literatúry od stredoveku po súčasnosť. Bratislava, Tatran 1988.

Šmatlák, S.: Dejiny slovenskej literatúry I. (9. – 18. storočie). Druhé, prepracované vydanie. Bratislava, Národné literárne centrum – Dom slovenskej literatúry 1997.

Turčány, V.: Vyznanie veľbásni alebo je autorom Proglasu Konštantín Filozof? In: Vyznania. Bratislava, Národné literárne centrum - Dom slovenskej literatúry 1998, s. 7 - 10.

Zambor, J.: Hodnotová mapa tvorby. Slovenská poézia 20. storočia. Literárny týždenník, 11, 10. septembra 1998, č. 37, s. 11.

Intertextualita v (súčasnej) slovenskej literatúre

Tibor Žilka

Postmoderná literatúra je iná ako predchádzajúce etapy vývinu literatúry. V umení totiž už nedominuje mimetická funkcia. Najlepšie to demonštruje príklad z výtvarného umenia: ešte aj v minulom storočí obrazy (maľby) napodobňovali prírodu, mimeticky prenášali videné na plátno. Bola to imitácia prírody, ale nie jej pretvorenie na spôsob individuálneho videnia ako sa to deje v súčasnosti. Individuálne videnie znamená uprednostňovanie vnútorného zraku pred vonkajším videním prostredia, prírody alebo tváre človeka. Následkom je odklon od zobrazenia, ktoré by mohlo pripomenúť fotografie alebo fotografický spôsob zachytenia skutočnosti. Pravda, treba podotknúť, že zlom nastáva už v období moderného umenia, t. j. za čias modernizmu a avantgardy. Tento trend postmodernizmus iba rozširuje a dáva mu nové dimenzie a kontúry v podobe subverzie a intertextuality.

Vynára sa otázka, akú funkciu má intertextualita z hľadiska postmodernity a postmoderného umenia? Intertextualita vždy existovala, ale v inej podobe ako v súčasnosti. V minulosti sa prepisovali texty tak, že základná vlastnosť zostala. Treba tomu rozumieť tak, že postava a dej sa nemenili vo svojej podstate, iba štýl bol vystavený paródii. Z toho vyplýva, že postava (človek) sa netransformovala do iného typu (charakteru), jej individualita bola nemenná a spĺňala funkcie ako v predchádzajúcom texte, resp. pretexte. Pri prepise textu do novej podoby sa všeobecná rovina zásadne nemenila: v dráme P. O. Hviezdoslava Herodes a Herodias sa napr. Salome ako charakter oproti biblickej predlohe či Flaubertovej novele Herodias zásadne neodlišuje, iba sa umelecky zvyrazňuje vina matky na príprave smrteľného hriechu. Aj pohnútky činu a spôsob správania sa približne zhodujú, v žiadnom prípade nedochádza k zásadnej negácii biblického motívu či narušenia pôvodného akčného kódu (Michalovič – Minár, 1997, s. 113, Barthes, 1997, s. 32 – 35). Myslíme tu na kód konania postáv a na sled akcií, ktoré s tým súvisia, t. j. na spôsob postojov postáv v konkrétnych situáciách. Ako vieme, tento biblický príbeh obsahuje Evanjelium sv. Marka a Evanjelium sv. Matúša, v ktorých sa ani raz meno dcéry Herodiady nevyskytuje. Ako z evanjelií vyplýva, sťatie hlavy žiada dcéra kráľovnej, hlavná zodpovednosť za tento čin však spočíva na matke. U sv. Matúša dcéra, navedená matkou, žiada hlavu Jána Krstiteľa, u sv. Marka po tanci, keď kráľ sľubuje jej splniť hociaké želanie, vyjde von za matkou a spytuje sa, čo si má žiadať od kráľa. „Hlavu Jána Krstiteľa“ – odpovedá Herodias. Tento motív aj u Hviezdoslava zostáva nezmenený, autor mu iba pridáva väčšie dramatické napätie. Ako konštantuje Július Paštéka: „Wilde, Sudermann, Hviezdoslav vychádzali fabulačne z toho istého dejového základu a už rozdielne názvy ich hier ukazujú, koho urobili centrálnym nositeľom hlavnej dramatickej idey: Sudermann Jána Krstiteľa, Wilde Salome, Hviezdoslav manželský pár Herodesa a Herodiadu.“ (Paštéka, 1998, s. 119). Ak k tomu prirátame novelu G. Flauberta Herodias, možno povedať, že Hviezdoslav siahol po téme, ktorá na konci minulého storočia začala byť veľmi frekventovaná. Napriek tomu základná funkcia Salome prechádza výraznou zmenou predovšetkým u O. Wilda, ktorý vzťah medzi Salome a Jánom Krstiteľom presúva na erotickú rovinu. Možno to chápať ako revoltu voči vtedajšej morálke a zvyklostiam.

V postmodernom umení práve najpodstatnejšie motívy sú vystavené zmenám na princípe alternatívnosti (subverzie). Peter Karvaš v krátkej próze pod názvom Tanec Salome podáva úplne inú verziu daného príbehu, resp. zásadne mení motív vraždy Jána Krstiteľa. Ale túto zmenu nemožno chápať ako revoltu, ako totálne odmietnutie pôvodnej verzie. P. Karvaš iba

spochybňuje príliš jednoznačne chápaný hrdinský postoj Jána Krstiteľa, čo je vyjadrené v texte tým, že „odpor Jochanana slabne a povoľuje, že útrapy a trýzne prekonali jeho ducha, že je v mene života, v mene mnohých, ktorých ešte chce pokrstiť, ochotný uznať Herodesosovu pravdu a podrobiť sa majestátu“ (Karvaš, 1986, s. 445). Jednoducho povedané: Ján Krstiteľ chce žiť a naďalej konať dobro aj za cenu, že sa musí podrobiť majestátu a urobiť isté ústupky. Pod vplyvom tejto premeny Jána Krstiteľa sa mení aj Salome, resp. jej postoj k Jánovi Krstiteľovi. O tom svedčí odsek obsahujúci motív, ktorý objasňuje príčinu jej žiadosti o sťatie hlavy obdivovaného muža:

Je posadnutá jedinou myšlienkou: Jochanan nesmie zradiť sám seba! Ján musí ostať čistý! Jej láska, jej hrdina sa nesmie poškvrniť iba preto, že mu nič ľudské nie je cudzie, ani slabosť, ani strach, ani túžba za svetlom. Zabráni tomu stoj čo stoj!

(Karvaš, 1986, s. 446)

A zabránila. Akoby tým Karvaš podal nové vysvetlenie motívu vraždy, postaviac sa polemicky k Hvizdoslavovej dráme, z ktorej aj cituje niektoré repliky. Jeho text je teda postavený na intertextualite. Autor pritom v zásade nezaujíma kontraverzný postoj k biblickej tematike, ani k motívom Hviezdoslavovej drámy, iba podáva novú interpretáciu sťatia hlavy Jána Krstiteľa. Paul de Man takýto prístup k pretextu nazýva subverziou, ktorá nie je odmietnutím samotného systému, t. j. pôvodnej tematickej skladby adaptovaných textov, len ich novou podobou (Zajac, 1997, s. 36). Ide pritom o typický príklad intertextuality ako sa ona „prejavuje“ v postmodernom umení.

Intertextualitu vcelku používame v užšom a širšom zmysle slova. Ak ju používame všeobecne, tak sa vytráca jej konkrétny význam, stáva sa zbytočným a málo presvedčivým odborným výrazom. A hoci treba prijať názor, že každý text sa vzťahuje (odkazuje) na iné texty, na súbor textov už skôr vzniknutých a publikovaných, ukazuje sa, že treba rozlíšiť jadro intertextuality od jej marginálnych prejavov (Broich, 1997, s. 177). Manfred Pfister pritom rozlišuje nadväznosť textu na konkrétny text, t. j. T(1) -- T(2), čo pokladá za tzv. "tvrdé jadro" intertextuality. Typickým príkladom je román Ľubomíra Feldeka Van Stiphout (1980), ktorý nadväzuje na dielo Jozefa Ignáca Bajzu René mládenca príhody a skúsenosti (1783). Treba však rozlišovať medzi komplexným a marginálnym nadväzovaním. Pri komplexnom nadväzovaní sa posttext vcelku viaže na jedno dielo, ktoré vzniklo skôr – buď vstupuje s ním do afirmatívneho vzťahu alebo je jeho paródiou. V súčasnosti prevláda skôr druhý spôsob nadväznosti, s afirmatívnym vzťahom k prvorozoru sa možno stretávať predovšetkým pri adaptácii literárneho diela na dramatický text (príkladom môže byť Ballekov román Pomocník vo filmovom spracovaní). A čo sa týka marginálneho nadväzovania, myslíme tu na tie prípady, keď pretext je iba východiskom pre vznik nového textu, ale svojou podstatou sa značne od neho odkláňa. Ako príklad na tento jav nám môže poslúžiť skeč Milana Lasicu a Júliusa Satinského Hamlet, v ktorom voľne poskladané fragmenty iba evokujú pretext na podklade spomínavých postáv (Guildenstern, Rosenkrantz, Hamlet, Claudius, Gertrúda, Polónius) a dejových motívov tohoto typu:

S: Všetko je v poriadku. Hamlet išiel stále za mnou. Vravím mu: „Pod, som duch tvojho mŕtveho otca, Claudius mi nalial do ucha jed, pol litre, aha!“ A potom som sa rozplynul. A vy ste sa ako vyspali.

(Lasica - Satinský, 1996, s. 111)

Ale aj do dejových motívov sa stále miešajú iné druhy citácií, resp. alúzie na iné texty:

S.: Napríklad ja. Minule idem po hradbách a zrazu oproti mne – Anna Kareninová.

L.: Obidva diely?

Paradox alúzií sa zakladá na tom, že autori prechádzajú z jednej významovej roviny do inej, napriek tomu zväčša zostávajú na rovine intertextuality. Oproti Shakespearovho Hamleta však ide o krátku (sub)verziu danej témy, ktorá sa iba istými odkazmi viaže na pretext.

Od nadväzovania na konkrétny text treba diferencovať prípady tzv. systémového nadväzovania, keď pretextom nie je iba jeden text, ale celý súbor textov. Aj v tomto prípade poznáme viac druhov nadväznosti: 1. text odkazuje (vzťahuje sa) na konvenciu literárnych žánrov (v období postmoderny nový text obyčajne narúša, parodizuje svoju žánrovú predlohu, napr. literárne dielo Jána Johanidesa Balada o vkladnej knižke je zároveň aj paródiou balady ako žánru, ale ako príklad môže poslúžiť aj báseň Ľubomíra Feldeka Óda na predavačku kozmetiky, ktorá je predovšetkým paródiou ódy ako žánru); 2. text spracúva námietku známu ako mýtus alebo ako náboženský (biblický) príbeh (biblický námiet o Salome je podkladom nielen pre vznik diela P. O. Hviezdoslava Herodes a Herodias, ale aj pre vznik textu Petra Karvaša Tanec Salome, dokonca aj Ján Chryzostóm kardinál Korec má „podnet na meditáciu“ s touto tematikou pod názvom Umučenie Jána Krstiteľa); 3. nový text sa polemicky vzťahuje na neliterárny žánr – na žánr vecnej literatúry (Pavel Vilikovský vyprázdnený rétorizmus totalitu ironizuje, parodizuje na podklade zosmiešnenia už jestvujúcich textov, či už tzv. štúdií v humoreske Slovenský Casanova alebo rozhlasovej relácie o falošnom optimizme doby v texte Pam para pam). Čo sa týka systémového nadväzovania, veľký podiel na jeho klasifikácii prislúcha práve Manfredovi Pfisterovi, ktorý tvrdí, že vždy záleží od nás, čo uprednostňujeme vo výskume intertextuality, lebo ten istý text rozličným spôsobom môže nadväzovať na pretext alebo na súbor textov skôr vzniknutých (Pfister, 1997, s. 182). Pretext, ktorý prichádza do úvahy pri identifikovaní východiska, nemusí byť individuálnym pretextom, ale môže byť aj abstraktným modelom, vytvoreným zo súboru textov alebo zo žánrového či mytického systému, ktorý sa uplatňuje pri tvorbe istého druhu textu. V tomto prípade treba hovoriť o relácii textu k istému systému. Ale v každom prípade je podstatné to, čo prevažuje a čo je dominantné v novom texte, hoci ani pri hľadaní dominancie nemusí byť vždy presne vymedzený iba jeden okruh nadväznosti.

A to neplatí iba o nových textoch! Ako príklad nám môže poslúžiť Záborského Faustiáda (1864), kde možno identifikovať prinajmenšom dva pretexty. Dielo J. Záborského sa nesporne vzťahuje (odkazuje) na drámu (komédiu) Jána Chalupku Kocúrkovo alebo Len aby sme v hanbe nezostali, o ktorej sa známy slovenský jazykovedec Jernej Kopitar už po vzniku s nadšením vyjadril slovami: "Blahoželáme Slovákom, že sa im narodili Voltairovia!" (Chalupka, 1954, s. 12). Ale výrazným spôsobom nadväzuje Záborského text aj na Goetheho Fausta, hoci autor neprejavuje žiadnu úctu k veľikánovi nemeckého romantizmu, ba je k nemu až príliš kritický, polemický a nanajvýš kontraverzný. Ako je známe, Faust na ceste do Kocúrkova navštívi nebo i peklo, no a práve v nebi sa stretáva s Goethem. Postava sa teda stretáva s autorom a odpovedá na zvedavú otázku básnika:

Goethe: "A či sa ešte ľudia pamätajú na môjmo Fausta?"

Faust: "Nekonečne ho obdivuje celý svet, lenže nechápe ho nikto. Mohol bys' napísať výklad k nemu."

Goethe: "To by aj pre mňa bola úloha priťažká."

(Záborský, 1984, 27)

Autorov postup tu v mnohom pripomína tvorivé metódy postmodernistov, lebo je jednoznačne parodistický, čo súvisí s jeho racionalizmom, ale aj s celkovým zosmiešňujúcim princípom Záborského náhľadu na literatúru, hlavne na literatúru romantizmu. Svedčí o tom aj fakt, že zosmiešňuje (ironizuje) nielen Goetheho, ale aj zvolený žánr (epos), ktorý

"znehodnocuje" aj svojou prózou, t. j. negovaním viazanej formy textu, ktorý vtedy ešte predstavoval vyšší stupeň estetickej a umeleckej. Ukazuje sa, že tzv. "vnútorná" heroikomika a "hrdinská" podstata textu (hrdinská báseň) ani sa nedajú oddeliť od seba (Darovec, 1996, s. 68-69). Z dnešného hľadiska by sme mohli povedať, že Záborského dielo je kultovým umeleckým textom jednak pre svoje intertextuálne súvislosti, jednak preto, lebo sa stal východiskom pre vznik nových diel. Pretextom je tu predovšetkým dielo J. W. Goetheho Faust, ale zároveň aj komédia J. Chalupku Kocúrkovo, pričom systémovo nadväzuje na tzv. hrdinský epos, ktorý zosmiešňuje (komický epos), čo je zvýraznené aj tým, že si zvolil prózu namiesto časomier. Možno je ešte väčšou zásluhou Záborského, že natrvalo udomácnil v slovenskej literatúre (aj v spoločnosti) topos Kocúrkova ako špecifický fenomén. Takýmto špecifickým fenoménom je napr. pre Bulharov Gabrovo, hoci tam ide o nefiktívne mesto s iným významom a inými konotáciami.

V súvislosti s Kocúrkovom musíme poukázať na istý intertextuálny jav, ktorý pojednáva a vysvetľuje aj Ulrich Broich (tamže, 1997, s. 179). Totiž Kocúrkovo ako topos (pretext) naďalej tvorivo pôsobí: jedna rovina známej hry Karola Horáka Nebo, peklo, Kocúrkovo sa tiež viaže k dielu J. Záborského. V tomto prípade máme do činenia s celou reťazou intertextuálnych vzťahov, lebo hoci K. Horák aj ostentatívne nadväzuje na Záborského, ale pri nastolení "kocúrkovských" motívov dráma tematizuje nielen text, ku ktorému sa autor hlási, ale aj iné, predchádzajúce pretexty tejto proveniencie - Chalupkov, ba i Palárikov text o Kocúrkove. Ba navyše, priberá aj bežné konotácie, ktoré sa k toposu viažu, hlavne v istej spoločenskej situácii alebo prostredníctvom jestvujúceho neporiadku a prevrátenosti. Čím viac neduhov nám núka spoločenský život, tým väčšiu frekvenciu nadobúda Kocúrkovo ako pojem, ako "hotový" obraz nezrelosti a chaosu. Paralelne tu funguje tradícia ako danosť, ako významom presýtený pojem z predchádzajúcich aplikácií a výskytov, ale topos priberá aj nové významy vďaka "priaznivej" spoločenskej atmosfére pre vznik konotácií rovnakej povahy.

Záborského Faustiáda je dobrým východiskom pre pochopenie intertextuality z hľadiska súčasnej literatúry (umenia). Intertextualita v literatúre síce vždy existovala, ale nikdy nebola natoľko kritériom pre posúdenie hodnotového systému umenia ako v súčasnosti. Intertextualita sa presunula z periférie do centra a stala sa súčasťou estetickej normy, hodnoty i funkcie umeleckého textu (Mukařovský, 1966, s. 37).

Za hlavný znak pohybu od moderny k postmoderne sa pokladá postupné vystriedanie epistemológie ontológiu. Literatúra si už nekladie otázky: Čo to znamená? Aké poznatky a vedomosti prinesie čítanie? Do popredia sa dostáva otázka zmyslu bytia vo svete, Heideggerovo Dasein. Kladú sa teda otázky: Čo je to za svet? Ako je svet konštituovaný, ako je diferencovaný? Existujú názory, že ide iba o posun v rámci ontológie, čo sa chápe ako posun od determinatívnosti k indeterminatívnosti bytia, "zo sveta ideológie do sveta hry" (Pokrivčák, 1997, s. 12). "Vek podozrievania" (výraz N. Sarrautovej) totiž vyžaduje spochybnenie striktné nastolených "ideologických" či "textových" štruktúr prostredníctvom jazykových hier. Spochybňovaniu je vystavená celá literatúra, až napokon - v období postmoderny - sa štruktúrna ucelenosť postupne rozkladá ("dekonštruuje") na fragmenty. Veľkou postmodernou témou sa stáva subverzívny spôsob vyrovnávania sa s minulosťou, s tým, čo inklinovalo k poriadku. Aj literárny text bol v období moderny ucelený, prekomplikovaný, dotvorený, kompozične stmelený, navyše často smeroval k vysloveniu nových, revolučných premien svojou štruktúrou i obsahom. Subverzia ustálené systémy "podvracia", spochybňuje ich logiku a samozrejmu platnosť (Zajac, 1997, s. 36). Najzaujímavejšou formou subverzie je opakovanie ustálených štruktúr v novom kontexte, s iným zámerom a iným vyznením. S tým korešponduje intertextualita umeleckých (literárnych) diel. Vznikajú diela na podklade už existujúcich žánrov, ale s parodizačným

zámerom.

1. Subverzia žánrového systému. Parodizuje sa western, detektívka, historická próza, vlastenecký román, čarovná rozprávka, vzniká nový druh autobiografie. V našej literatúre dochádza k podvracaniu takmer všetkých týchto žánrov, k ich subverzii istými kompozičnými postupmi, no budeme si všimnúť iba najrukolapnejšie prípady.

a/ Kriminálny príbeh, hlavne prvky detektívky využíva Dušan Mitana vo svojej tvorbe. Postmoderný "pla(y)giarism" rozvinul vo svojom románe Hľadanie strateného autora (1991). Samotný termín pritom treba tu chápať ako slovo v dvoch významoch: 'play' ako hra a zároveň celé slovo signalizuje význam plagiátstva. Lenže plagiátstvo tu neznamena niečo menej hodnotné, druhotné, ale je znakom subverzie, je účinnou formou podvracania (výsmechu) istých postupov, o čom svedčí aj samotný text. Na začiatku (v Epilógu) sa dozvieme o zmiznutí Tomáša Eliáša, ktorý vydával svoje knihy pod pseudonymom Dušan Mitana. Ale aj ON (Dušan Mitana) ukradol svoje meno v blázinci od recidivistu. Editor (textový) sa tu tvári ako rozprávač, autor (D. Mitana) je postavou diela, pričom do textu vkladá (textový) editor aj poviedky z predchádzajúcich kníh autora. Na samom začiatku je poviedka Ihla, ktorá nasleduje po Epilógu a je zároveň aj Introdukciou (úvodom) k celej knihe. Poviedka je známa zo zbierky Nočné správy (1976), ale aj z výberu Na prahu (1987), avšak tu má funkciu autocitátu a je iba súčasťou nového, rozsiahlejšieho textu. Tento druh nadväznosti toho istého autora na svoj predchádzajúci text nazýva U. Broich autotextualitou (Broich, 1997, s. 178). Tento druh nadväznosti objavil poľský odborník Józef Zarek aj v tvorbe P. Vilikovského, ktorého neskorší text pod názvom Celkový pohľad na Máriu B. odkazuje na jeho predchádzajúci text Metodologická poviedka (Zarek, 1987, s. 187-188).

b/ Subverzia historickej prózy (historizmu). Súvisí s postkolonializmom v svetovom meradle a ide pritom o znovu-písanie histórie na spôsob podvracania oficiálnych verzií a vžitých kánonov. Hovorí sa v tejto súvislosti o "utópii v histórii", na čo existuje priliehavý termín, vymyslený vo Francúzsku, tzv. "uchronia". Termín pochádza od francúzskeho autora (Charles Renouvier), ktorý sám napísal historický skeč na spôsob apokryfu o vývine európskej civilizácie od Marka Aurélia až po Karla Veľkého ako prepis (rewriting) histórie nanovo (Wesseling, 1997, s. 204). Práve tento elaborát má názov "Uchronie" a história sa v ňom podáva nie tak, aká bola v skutočnosti, ale aká by mohla byť. Ale nemožno tu nespomenúť fakt, že v súčasnej tvorbe - a to nielen v historickej próze - sa nefiktívne prvky prelínajú, striedajú s fiktívnymi tematickými komponentmi.

V intenciách nového historizmu neraz dochádza k zámernej falzifikácii dejín, autori negujú historické fakty prostredníctvom nápadného anachronizmu, zámerného odklonu od oficiálnej chronológie. Veľmi často sa uvádzajú alternatívne verzie (skôr subverzie) minulosti. Nie to je predmetom záujmu, ako to v skutočnosti bolo, ale to, akoby to mohlo byť. Oznamovací spôsob reči je vystriedaný podmieňovacím spôsobom.

Znovu-písanie histórie na spôsob apokryfu nemôže byť cudzie ani pre autorov stredoeurópskych literatúr, eo ipso ani pre predstaviteľov slovenskej literatúry. Známy je text Rudolfa Slobodu pod názvom Lamačská bitka, kde sa autor pokúša o znehodnotenie vojenskej bitky, ktorá sa skutočne odohrala, ale na základe čítania tejto paródie máme dojem, akoby si autor strieľal nielen zo samotnej (bezvýznamnej) bojovej akcie, ale zároveň parodisticky sa stavia aj k vžitým štýlovým konvenciám, ktoré sú zaužívané pri opisoch bojov v historických románoch. A práve tento postoj je východiskom pre pochopenie textov, vznikajúcich v duchu nového historizmu a v súlade so žánrovými osobitosťami apokryfu (apokryfy boli pôvodne zakázanými textami, lebo nadväzovali na Bibliu, ale stáli v príkrom protiklade s oficiálnymi stanoviskami cirkvi).

Dekonštrukčný (rekonštrukčný) zámer prevláda aj v dielach Jána Johanidesa s historickou

tematikou, hlavne v románe Marek koniar a uhorský pápež (1983), kde autor ako prvý prezentuje nový typ historizmu v slovenskej literatúre, lebo mu primárne nejde o opis historických udalostí zo začiatku 16. storočia (vojna s Turkami, križiacke výpravy a sedliacke povstanie Juraja Dóžu), ale o vyvolanie atmosféry doby a spôsobu myslenia ľudí, o opis ich úsilia zachovať si vlastnú identitu. Nový historizmus prevláda aj v románoch Lajosa Grendela, autora píšuceho po maďarsky, ale jeho diela sú súčasťou aj slovenskej postmodernej tvorby, lebo sa vzťahujú na dejiny južného Slovenska, presnejšie na územie, kde sa nachádza rodisko autora. Je pritom známe, že príbehy sa viažu na Levice a ich okolie. Aj on dokáže využívať tzv. autotextualitu, alebo - iným slovom - tzv. intratextualitu.

Historický fakt, že cisárske vojská v roku 1664 oslobodili mesto spod tureckého jarma, mení autor na typickú stredoeurópsku dejinnú frašku. Verný ľud, ktorý s nadšením víta svojich osloboditeľov, je schopný o niekoľko mesiacov s takým istým nadšením vítať nový príchod Turkov do mesta. Aby bola paródia dokonalá, s istou obmenou sa opakujú aj vety:

Vítanie cisárskych žoldnierov: *"Keď žoldnieri s tvrdými srdcami videli dojímavu úprimné privítanie, všetci ronili slzy a podaktorí prisahali, že keby mali tri životy, dva by boli obetovali za spásu verného a vďačného ľudu Uhorska."* (Grendel, 1985, s. 15)

Vítanie tureckých janičiarov: *"Keď zúriví janičiari videli dojímavu úprimné privítanie, ronili slzy a podaktorí prisahali, že keby mali tri životy, dva by boli obetovali za spásu verného a vďačného ľudu Uhorska."* (Grendel, 1985, s. 16).

Treba poznamenať, že opakovanie zasahuje oveľa väčšiu plochu textu a vo svojom obsahu svedčí o nestálosti legendami opradeného ľudu, ktorý je v konečnom dôsledku veľmi ľahko zmanipulovateľný, čo ešte väčšmi platí o stredoeurópskom regióne, ako o iných krajinách sveta.

c/ Subverzia (auto)biografizmu. Podáva správu o stave subjektu v procese a nová autobiografia pozostáva z fragmentov, ktoré sú vo svojej podstate založené na samoreprodukcii - na imitácii, opakovaní, parodizovaní, na spochybnení toho, čo už bolo vyslovené alebo napísané. V intertextuálnej podobe ide vždy o reakciu autora na seba, resp. na svoje predchádzajúce dielo. Autor reaguje, niekedy aj prepisuje svoje skôr vzniknuté autobiografické texty, alebo ich náležite komentuje tak, že z komentárov si vytvára nové dielo. Tento spôsob tvorby existuje ako typ autoreferencie a autoreflexie, no v slovenskej literatúre nemá extrémne podoby ako u niektorých západoeurópskych autorov, ktorí preferujú aj tzv. znovu-čítanie (reread) a znovu-písanie (rewriting) už existujúceho diela alebo dokonca diel (Autobiography as reading one's self). Známym predstaviteľom tejto "techniky" je americký autor francúzskeho (židovského) pôvodu Raymond Federman: podľa neho autoreferenčná beletria uprednostňuje poetiku rozporu (dialógu) oproti tradičným postupom realizmu (Hornung, 1997, s. 225).

U nás tento typ prózy je najviac rozvinutý v prozaickej tvorbe Rudolfa Slobodu a Dominika Tatarku. R. Sloboda už ako 34 ročný sa pokúsil o napísanie Pamätí, ale tak, že lepil text, t.j. vytváral svoje dielo z dvoch rovín: 1. rovinu tvorili komentáre z jeho života (podľa neho akýsi "lyrický text"); 2. rovinu poskladal z citácií, ktoré našiel v iných knihách (Sloboda, 1988, s. 90). Podľa autora vtedajšie Pamäti (z roku 1972) nečítalo veľa ľudí, údajný román zostal v rukopise, ale tých, ktorí si ich prečítali, zaujala metóda radenia, tá "paralelnosť" lyriky a citátov z filozofických kníh, to kladenie textov za seba a vedľa seba" (tamže, 1988, s. 91).

Na sklonku života - pred osudnou samovraždou - si zopakoval tento pokus. Napísal román pod tým istým názvom a keďže sa časy medzitým zmenili, nevelké dielo uzrelo posmrtné v roku 1996 aj svetlo sveta. Na obálke je odcitovaná časť z listu redaktorky z 25. septembra 1995, v ktorom sa autor odvoláva na "pretext" a vysvetľuje vlastnú poetiku tvorby: "S týmto

nadpisom mám veľké skúsenosti... Keďže nebudem presne určovať, čo je sen a čo nie, umožní mi to zájsť do minulosti, kedy chcem, nadávať, na koho chcem, nebudem žalovateľný" - možno sa dočítať v liste. A práve tento postoj (point of view) je subverzívny, lebo podrýva všetko, čo je nezdravé a z hľadiska "rozumu" neakceptovateľné; podvracia oficiálnu ideológiu, demagógiu, kultúrnu politiku, baľkovskú vystatovačnosť a nacionálnu intolerantnosť (Sloboda, 1996, s. 122-123). Ale ani filozofujúci charakter textu neabsentuje, aj v tomto smere sa približuje posttext pôvodnému pretextu, prvorozu, ktorý časove predčil nové Pamäti o 24 rokov.

Popri R. Slobodovi nový typ autobigrafizmu reprezentuje disidentská tvorba D. Tatarku, hlavne jeho Pisačky (1984) a Navrávačky (1988). Dôkladnú a vyčerpávajúcu interpretáciu týchto diel urobila poľská slovakistka Halina Janaszek-Ivaničková (1996, s.133-144), z týchto dôvodov sa s Tatarkovou tvorbou nebudeme detailnejšie zaoberať. V súvislosti s postmodernou tvorbou sme sa tomu venovali na inom mieste (Žilka, 1997, s. 11-12).

2. Mýtus ako systém. Mýtus je symbolickou naratívnu konštrukciou (alebo formou), ktorý slúži ako vzor a fascinujúci príklad pre ľudskú spoločnosť. Mýtus je v tomto zmysle príkladom hodným nasledovania, morálnou normou alebo revolučným projektom. Svojím vyznením je predurčený vplývať na city, lebo sa bezprostredne dotýka všetkých problémov, prekážok, zmyslu ľudského života, takých hodnôt a istôt, ktoré človek stavia ponad všetko.

Vo svete, kde pre mnohých ľudí religiozita (príklady z náboženskej literatúry) už nie je schopná dať zmysel životu ani hodnotu pre isté činy, dávajú mýty vysvetlenie na tému veľkých problémov (Dabiez, 1997, s. 203). To však neznamená, že religiozita témy nepôsobia a že nemôžu byť literárne spracované. Práve naopak! Avšak umenie nemôže mať iba ilustratívny charakter na výklad teologických dogiem a teorém, napr. Biblie, ale musí obsiahnuť zápas veriaceho, ba i neveriaceho o pravdu, ktorý je plný napätia a dramatických peripetií. Oproti Genettovi, ktorý pokladá nadväznosť textu na žánrový systém za architextualitu (Broich, 1997, s. 180), budeme považovať práve nadväznosť posttextu (podľa Genetta hypertextu) na mytický základ vo funkcii pretextu (hypotextu) za architextualitu. Treba však poznamenať, že architext nie vždy existuje v písanej podobe, často je iba rekonštrukciou istého modelu z viacerých variantov, ale biblické námety majú vždy svoj prvoroz práve v Biblii (príbeh o Salome, príbeh a Jozefovi a jeho bratoch, Judášova zrada, život Ježiša Krista atď.). Máme však veľké množstvo mýtov, ktoré vznikli až v tomto tisícročí (hrdinstvo Jany z Arku, príbeh o Faustovi, mýtus o spravodlivosti kráľa Mateja, jánošíkovská legenda atď.). Mýtus má funkciu ako folklór aj v tom, že môže mať cudzí pôvod, napriek tomu sa môže udomáčniť a stať sa súčasťou preberajúcej kultúry. Vhodným príkladom je práve mýtus o doktorovi Faustovi, ktorý síce vznikol v druhej polovici 16. storočia, ale nepretržite pôsobí a dožíva sa nových a nových spracovaní nielen u nás, ale všade, kde sa vyvíja kultúra na báze európskych (kresťanských) tradícií. Obrovský rozkvet nastáva práve v 20. storočí; len za 75 rokov možno evidovať takmer 300 nových diel v rozličných jazykoch. Vznikajú s touto tematikou dramatické diela, romány, filmy, opery, bábkové hry, novely, básne dlhšieho i kratšieho rozsahu. Vcelku príbeh o Faustovi má dva dôležité tematické komponenty: 1. pakt s diablom, čiže odklon človeka od božích zákonov buď na spôsob ich nedodržiavania alebo priamej vzbury; 2. túžby a úspechy doktora Fausta, ktoré sú podmienené večnou nespokojnosťou, typickou pre človeka so západnou orientáciou (tzv. romantický nepokoj).

Po Záborskom siahajú po tejto téme v súčasnosti hlavne dramatickí umelci. Popri Karolovi Horákovi úspešne uviedli Fausta aj v nitrianskom Bábkovom divadle. Bábková hra bola spracovaná na motívy hry Christophera Marlowa Doktor Faustus a Goetheho Fausta. Samotná hra autorov Ondreja Spišáka a Ivana Gontku má tri roviny, vyjadrenú aj osobitnými

kompozičnými rovinami. Prvú rovinu tvoria bábkky, druhú bábkoherci pohybujúci sa na scéne a tretiu rovinu predstavuje rocková kapela. Pokiaľ ide o 1. rovinu, tá predstavuje mytický svet, folklórny umelecký svet, aký sa uchoval hlavne vo folklórnej podobe danej témy, nevynímajúc ani istú revoltu proti Bohu. Oproti nej stojí svet súčasný, kde výsledkom zmluvy s diablom je užívanie drog, presnejšie drogová závislosť. Túto rovinu predstavujú predovšetkým bábkoherci, resp. ich výstupy na javisku. Ide pritom o voľné spracovanie mytického základu, veď "výsledkom" paktu s diablom tu nie je ani nadmerné sexuálne pôžitkárstvo, ani ľahká zábava, ale upísanie sa narkomanstvu - Faust sa stáva vulgárnym a samovražedným narkomanom (Mc. Conellová, 1997, s. 11). Dianie v 1. a 2. rovine dokresľuje rocková kapela, ktorá vyjadruje pocity pri užívaní drog, akýsi svet tajomný, mámivý. V 3. rovine sa markantne prejavuje to, čo priniesla postmoderna pri inovovaní danej témy do dramatického umenia, myslíme tu predovšetkým na funkčné využitie rockovej hudby od sedemdesiatych rokov. Ale za výraznú zmenu oproti doterajším spracovaniam faustovského mýtu treba pokladať hlavne novú interpretáciu zmluvy s diablom v podobe drogovej závislosti; tento motív je aj značne akcentovaný v samej inscenácii hry, veď predstavenie sa končí výzvou smerom k publiku: "Teraz by sme si mohli minútu ticha pripomenúť obeť drogovej závislosti!"

Osobitný typ intertextuality predstavuje dráma Karola Horáka *Nebo, peklo, Kocúrkovo*, ktorá vznikla z dvoch diel Jonáša Záborského: 1. *Vstúpenie Krista do Raja* (náboženský epos); 2. *Faustiáda* (komický epos v próze). Obidve diela sú pretextom pre Horákovu drámu, ktoré využil už skôr pri písaní predchádzajúcich drám: Záborského náboženský epos *Vstúpenie Krista do Raja* sa stal podkladom jeho rovnomennej dramatickej hry, ktorá bola uvedená v prešovskom divadle (1994). Prirodzene, východiskom je kresťanský "mýtus" o Kristovi (biblický námet), ale naň sú navrstvené ďalšie sémantické roviny a vrstvy. Ďalším východiskom je jeho dráma pod názvom *Evanjelium* podľa Jonáša (Záborského) z roku 1987. Z hľadiska intertextuality tu máme do činenia s dvoma postupmi: nadväznosť možno skúmať na základe vzťahu drám Karola Horáka k dielam Jonáša Záborského *Vstúpenie Krista do Raja*, resp. "fantastickej hrdinskej básne" *Faustiáda*; možno však analyzovať aj relácie novej hry (*Nebo, peklo, Kocúrkovo*) Karola Horáka k predchádzajúcim vlastným textom (autoreflexia). Aj jedna, aj druhá rovina tvorí samostatnú časť intertextuality, ale zároveň autoreflexia, t.j. druhý postup otvára aj nové možnosti výskumu danej problematiky, lebo k dvom tematickým komponentom (biografia J. Záborského a jeho literárny text *Vstúpenie Krista do Raja*) priberá ďalšie roviny (topos o Kocúrkove a faustovský mýtus). Z týchto intertextuálnych súvislostí a vzťahov vznikla divadelná hra, ktorá je práve pre túto prekomplikovanosť nesmierna náročná na recepciu.

Karol Horák vytvoril divadelnú hru až zo štyroch samostatných intertextuálnych okruhov. Prvý tematický okruh je oživením Jonáša Záborského v samej hre v úlohe epického rozprávača; druhý tematický okruh vyplňa aktualizácia faustovského mýtu; tretí tematický okruh predstavuje zosúčastnenie toposu Kocúrkova; štvrtý tematický okruh predstavuje príbeh o ukrižovaní Ježiša Krista a textovo (intertextuálne) nadväzuje na náboženský epos J. Záborského *Vstúpenie Krista do Raja*. Okrem prvého okruhu všetky tri ďalšie majú mytický alebo náboženský (biblický) základ.

3. Subverzia textu (žánru) vecnej literatúry. Posttexty tohto druhu môžu nadväzovať na konkrétny pretext, ale zároveň sa obyčajne intertextuálne, t. j. s bohatým inventárom alúzií vzťahujú na celý súbor textov (pretextov) neliterárneho i literárneho pôvodu. Najdôslednejšie pracuje s touto metódou Pavel Vilikovský: pre jeho text *Slovenský Casanova* (Žilka, 1991, s. 7-10) je pretextom vedecká štúdia pochybnej kvality z obdobia totality, pre humoresku *Pam para pam* (Žilka, 1998, s. 141-156) je východiskom rozhlasová relácia z toho istého obdobia. Možno však dodať, že autor neustále uplatňuje vo svojej tvorbe túto metódu (Hodel, 1998, s.

85-94, Zarek, 1997, s. 185-192).

4. Záverom možno zhrnúť naše úvahy o intertextualite: o intertextualite možno hovoriť v dvoch samostatných významoch - existuje v užšom a širšom zmysle slova. Ak ju chápeme v užšom zmysle slova, týka sa iba jedného konkrétneho pretextu a posttextu (hypotextu a hypertextu). No v širšom zmysle slova ide o prepojenosť, nadväznosť posttextu (konkrétneho diela) na celý systém pretextov (žánrový model, mytický základ, biblický námet, vedecké, publicistické, administratívne texty alebo rečnícke prejavy).

Všetky uvedené typy sú v slovenskej literatúre (v poézii, próze a dráme) primerane zastúpené a naďalej vznikajú texty na tomto princípe. Aj to je dôkaz, že sa postmodernizmus u nás udomácnil a neustále pôsobí na štylistický a kompozičný charakter vznikajúcich umeleckých diel na princípe tzv. subverzie.

Literatúra

Barthes, Roland: S/Z. Budapest, Osiris Kiadó 1997.

Broich, Ulrich: Pola odniesień intertekstualności. Odniesienia do pojedynczego tekstu. In: Janaszek-Ivaničková, Halina (edit.): Antologia zagranicznej komparatystyki literackiej. Warszawa, Instytut Kultury 1997.

Dabiez, André: Mit Fausta: dawne i nowe oblicza. In: Janaszek-Ivaničková, Halina (edit.): Antologia zagranicznej komparatystyki. Warszawa, Instytut Kultury 1997.

Darovec, Peter: Násmešné rozmlúvanie o štyroch knihách, ktoré sa zjavili v dejinách slovenskej literatúry. Levice, Koloman Kertész Bagala 1996.

Grendel, Lajos: Odtienené oblomky. Ostrá strel'ba - Odkundesi - Odvodeniny. Prel. Karol Wlachovský. Bratislava, Tatran 1985.

Hodel, Robert: 'Subjektive Vereinnahmung' von Sprache bei Pavel Vilikovský und Dmitrij Prigov. In: Žilka, Tibor (edit): Tracing Literary Postmodernism. Nitra, The Institute of Literary Communication – University of Constantine the Philosopher 1998, s. 85-94.

Hornung, Alfred: Autobiography. In: Bertens, Hans - Fokkema, Douwe: International Postmodernism. Theory and Literary Practice. Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins Publishing Company 1997.

Chalupka, Ján: Drámy. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1954.

Janaszek-Ivaničková, Halina: Od modernizmu do postmodernizmu. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 1996.

Karvaš, Peter: Nové humoresky a iné kratochvíle. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1986.

Lasica, Milan – Satinský, Július: L&S. Levice, Koloman Kertész Bagala 1996.

McConellová, Lauren: Postmodernistické divadlo na postkomunistickom Slovensku. Divadlo v medzičase, 2. roč., 1997, č. 1, s. 10-11.

Michalovič, Peter – Minár, Pavol: Úvod do štrukturalizmu a postštrukturalizmu. Bratislava, Iris 1997.

Mukařovský, Jan: Studie z estetiky. Praha, Odeon 1966.

Palkovič, Pavol: Kocúrkovo - osud či výzva? Slovenské divadlo, 45. roč., 1997, č. 2-3, s. 112-123.

Paštéka, Július: Pohľady na slovenskú dramatikú, divadlo a kritiku. I. Bratislava, Národné divadelné centrum 1998.

Pfister, Manfred: Pola odniesień intertekstualności. Odniesienia do systemu. In: Janaszek-Ivaničková, Halina (edit.): *Antologia zagranicznej komparatystyki literackiej*. Warszawa, Instytut Kultury 1997, s. 182-191.

Pokrivčák, Anton: *Literatúra a bytie*. Nitra, Ústav literárnej a umeleckej komunikácie Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre 1997.

Sloboda, Rudolf: *Pokus o autoportrét*. Bratislava, slovenský spisovateľ 1988.

Sloboda, Rudolf: *Pamäti*. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1996.

Wesseling, Elisabeth: *Historical Fiction: Utopia in History*. In: Bertens, Hans - Fokkema, Douwe (eds.): *International Postmodernism. Theory and Literary Practice*. Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins Company 1997.

Záborský, Jonáš: *Faustiáda*. Bratislava, Tatran 1984.

Zajac, Peter: Štylistika, poetika, rétorika. In: Žilka, Tibor (edit.): *Od moderny k postmoderne*. Nitra, Ústav literárnej a umeleckej komunikácie Univerzity Konštantína Filozofa 1997.

Zarek, Józef: O dwu slowackich Opowiadaniach metodologicznych Rudolfa Slobody i Pavla Vilikovskiego. In: Tokarz, Bożena – Piskor, Stanisław (eds.): *Ponowoczesność a tożsamość*. Katowice, Wydawnictwo OK SPP 1997.

Žilka, Tibor: *Téma a štýl v postmodernizme. Postmodernistické aspekty prozaických textov*. Nitra, Ústav jazykovej a literárnej komunikácie Pedagogickej fakulty v Nitre 1991.

Žilka, Tibor: Iterabilita v próze a vo filme. In: Plesník, Ľubomír (edit.): *O interpretácii umeleckého textu*. 19. *Od recepcie k morfológii umeleckého diela*. Nitra, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre 1998, s. 141-156.

Severný región západoslovenských nárečí

Ivor Ripka

1. Jazyk utvárajú a používajú ľudia v spoločnosti, v čase a vždy aj v istom priestore (na konkrétnom území, teritóriu) podľa svojich komunikačných potrieb i podľa možností, ktoré poskytuje daná historicko-spoločenská situácia a spoluurčuje životný záujem nositeľov tohto jazyka. Jazyková skutočnosť je zákonným výsledkom spolupôsobenia všetkých vývinotvorných a dynamizujúcich zložiek ľudskej spoločnosti. Národný jazyk (t. j. prirodzený jazyk národa ako spoločenského celku) teda vždy bol, je i bude istým spôsobom členený (stratifikovaný).

1.1. Slovenské územné nárečia (teritoriálne dialekty) sú štruktúrne jazykové útvary (existenčné formy, variety), ktorými spontánne a nemodelovo komunikuje autochtónne obyvateľstvo istej (geograficky vymedziteľnej) oblasti. Pre tieto útvary sú charakteristické spoločné javy z rozličných jazykových rovín, ktoré sú výsledkom rovnakých vývinových zákonitostí a tendencií. Jednotlivé takto definované nárečia národného jazyka sa v dôsledku dlhodobého pôsobenia mnohých jazykových i mimojazykových faktorov navzájom odlišujú. Vzájomná odlišnosť miestnych nárečí súvisí s rozvojom slovenského etnika na jeho území i na jeho častiach za daných historických, spoločenských i kultúrnych podmienok. Jazykovozemepisná diferencovanosť je jednou zo základných črt nárečí ako celku.

1.2. Súvislé kompaktné územie, spoločné politicko-hospodárske, spoločenské, kultúrne a iné podmienky vyvolávali na druhej strane aj iné zbližovacie tendencie a viedli postupne k integrácii slovenských nárečí ako osobitného jazykového typu v rodine slovenských jazykov. Živé a jednoznačné vedomie príslušnosti k spoločnému slovenskému jazyku majú príslušníci všetkých slovenských nárečí vždy, ak ide o vyjadrenie vzťahu k susedným slovanským jazykom, no najmä vtedy, ak ide o vzťah k iným nepríbuzným (neslovanským) jazykom; vedomie jednoty národného jazyka a spolu s tým aj národnej kultúry je v týchto prípadoch pevné (porov. Štolc, 1994, s. 15).

2. Nárečia, ktorými sa na slovenskom území hovorilo už v čase Veľkomoravskej ríše, mali nepochybne západoslovenský charakter a boli blízko príbuzné s nárečiami moravských kmeňov. Po rozvrátení Veľkej Moravy sa nárečia na moravskom území dostali do politickej, kultúrnej a hospodárskej sféry českého štátu. Slovenské územie sa stalo časťou Uhorskej ríše a nárečia na tomto území sa dostali do osobitných jazykových, kultúrnych, politických, hospodárskych i ostatných spoločenských vzťahov.

Pre rozvoj slovenských nárečí mali význam tri dejinné udalosti, a to a/ zánik Veľkej Moravy a začlenenie slovenského etnika do Uhorskej ríše a s tým súvisiaci blízky styk s maďarským jazykom, b/ nemecká kolonizácia a styk s nemeckým jazykom a c/ valašská kolonizácia a styk s nárečiami východoslovenského, ponajviac ukrajinského a poľského typu.

2.1. Podmienky diferenciácie slovenských nárečí boli zložité a vyplývali zo zložitosti historického vývinu Slovenska vôbec. Podľa všetkého najneskoršie v 15. storočí boli hlavné typy slovenských nárečí sformované. Neskoršie presuny obyvateľstva v pomedzných krajoch podstatne nezasiahli dávnejšie osídlené centrálné oblasti jednotlivých stolíc a nemali už na celkový charakter nárečí podstatný vplyv.

Uhorská ríša bola administratívne rozdelená na tzv. stolice alebo župy, ktoré boli aj zemepisnými celkami. Hospodárstvo, hmotná i spoločenská kultúra v stolicích nadobudli postupne osobitný ráz. Paralelne popri tom sa vyvinuli aj nárečové typy, ktoré dodnes na území bývalých stolíc žijú. Podľa historických stolíc sa pomenúvajú aj nárečové areály a jednotlivé nárečia.

3. Slovenské nárečia sa (tradične) rozdeľujú na tri základné nárečové makroareály, a to na stredoslovenský, východoslovenský a západoslovenský makroareál (nárečovú skupinu). Všetky sú vnútorne značne členené. V rámci makroareálov sa v slovenskej dialektologickej literatúre (Krajčovič, 1988; Štolc, 1994; Ripka, 1997) najprv vyčleňujú väčšie oblasti, a to tzv. regióny. Makroareál západoslovenských nárečí možno rozčleniť na južný a severný región. Pri tejto príležitosti sa sústreďíme na charakteristiku nárečí severného regiónu.

3.1. Severný región západoslovenských nárečí sa rozprestiera v údolí stredného Považia, Rajca a v povodí Kysuce. Na juhu ho ohraničuje pahorkatina medzi Malými a Bielymi Karpatmi, na severe južné svahy západnej časti Slovenských Beskýd, na západe hrebeň Bielych Karpát a Javorníkov, na východe severná časť Považského Inovca a západné svahy Malej Fatry. Východná izoglosa severného regiónu západoslovenských nárečí sa zhoduje s izoglosnou hranicou medzi západoslovenským a stredoslovenským makroareálom v jej severnom úseku. Tento región sa zvyčajne (porov. Štolc, 1994; Ripka, 1997) člení na tri základné areály, a to areál dolnotrenčianskych, hornotrenčianskych a kysuckých nárečí. R. Krajčovič (1988, s. 225) zaraďuje areál kysuckých nárečí (navyššie ďalej členený na dolnokysucké a hornokysucké nárečia) medzi pomedzné areály.

4. Z rozboru všetkých jazykových rovín dolnotrenčianskych nárečí vychodí, že tento areál geneticky patrí k západoslovenskej nárečovej skupine (k zsl makroareálu). Z najtypickejších hláskoslovných znakov (pokladáme za ne také javy, ktorými sa jednotlivé areály zsl regiónu síce niekedy vzájomne odlišujú, no stredoslovenské nárečia ich nepoznajú), ktoré dolnotrenčianske nárečia dodnes zachovávajú v plnom rozsahu, možno uviesť najmä tieto znaky (porov. Ripka, 1975, s. 207):

a/ Za pôvodné *ort-*, *olt-* c cirkumflexovou intonáciou je vo väčšine prípadov *rot-*, *lot-*: *rovní*, *robiť*, *rola* i *rokita*, *rožeň*, *rósporek*. Presahy stredoslovenských tvarov s *rat-*: *rakita*, *rásporek* a pod. sú len sporadické.

b/ Vokalizáciou obidvoch starých jerov vznikla jedina (skoro pravidelná) striednica *-e-*: *ocet*, *oťec/oťiēc*, *orel*, *d'eň*, *buben*, *oves*, *samec*, *pes*, *kotel*, *ven*, *bečka*, *veš*, *deska*, *sen*, *lokeť/locheť*, *pasiének*, *piések*, *zdechla*, *smútek* (je aj vo vokalizovaných predložkách a predponách *ve*, *nade*, *pode* a pod.).

c/ Pravidelné vkladné hlásky *e* (v slovách, ktoré mali pred koncovým jerom spoluhláskovú skupinu s *-r-*, *-l-*, *-m-* alebo *-n-*) a *é* (v tvaroch gen. plur.): *viéter*, *kmoter*, *blázen*, *švager*, *cuker*, *kostel*, *t'ehél*, *ihél*, *jedél*, *šidél* a pod.

d/ Samohlásku *a* za pôvodnú nosovku *ę* v krátkej pozícii, *á* za pôv. *ę* v dlhej pozícii: *masso*, *pata*, *d'evat'*, *hovado*, *makkí* (ale všeobecne *pet'*); *pátí*, *hrád'el*, *prást'*, *pátek*, *vázat'*, *svátek*, *nosá*, *robá*, *památká*, *zajác* a pod.

e/ Zmena slabičného *l* akéhokoľvek pôvodu na *u*: *duhí*, *dužoba*, *žutí*, *tustí*, *túk*, *bucha*, *suza*, *jabúčko* a pod. Slabičné *l* zostáva iba po perniciach (*vlk*, *plní*, *vlna*, *vlňení* a pod.).

f/ Výskyt zdvojených spoluhlások akéhokoľvek pôvodu (najčastejšie ako výsledok asimilačného procesu): *occa*, *precca*, *vaččí*, *mlaččí*, *masso*, *kašša*, *frajjér*, *majjého*, *slamenní*, *drevenné* a i.

g/ Asimilačný proces dal podnet aj na zmenu *dl > ll, dn > nn*: *palla, sallo, millo, ced'illo, polla, jenného, stuňňa, paňňa, pol_lavicú, pon_nosom* a pod.

h/ Jediné stredné *l*, ktoré sa artikuluje tak ako v spisovnej slovenčine: *ľud'ie, lutuvať, ľavi/leví, veľkí, veselíe, malí, mali, boli, bolí* a pod.

i/ Zachovanú starú skupinu *-šč-* v slovách *ešče, ščedrí, púščať, húščina, ohňiščo* a pod.

/ Platnosťou rytmického zákona neobmedzované funkčné využívanie kvantity: *biélí, čiérní, dávám, plúcá* a i.

k/ Prízvuk ustálený na prvej slabike.

4.1. Na rovine gramatickej stavby majú dolnotrenčianske nárečia takisto niekoľko charakteristických (zväčša všeobecne západoslovenských) črt. Sú to najmä tieto javy:

a/ Tvary nom. sing. podst. mien stredného rodu na *-o* (pôv. mäkké *jo*-kmene): *vajco, srcco, líco, ojo* atď. Ich výskyt dokazuje, že tieto nárečia poznali konsonantickú mäkkostnú koreláciu.

b/ Lokál sing. príd. mien muž. a stred. rodu na *-ém* (podľa tvarov iných pádov): *o visokém chlapovi, o dobrém d'ecku; o cudzém, krpátém, zlém, chorém* a pod.

c/ Inštr. sing. príd. mien žen. rodu na *-ú*: *z dobrú, staršú, visokú, mlaččú* a pod. Dlhé *-ú* sa objavuje aj v inštr. sing. žen. podst. mien: *z hentú babú, staršú setru* a i.

d/ Tvary prítomníka a neurčitka sloves typu *ňesem, ved'em, tuč'em, berem, orem, d'erem; rozumet', červeňet', zešed'ivet', tret', opozret', zemret'* a pod.

e/ Tvary *l*-ového príd. mien typu *bil, robil* so zmenou *i > e* najmä v tvaroch muž. rodu: *pel, masťel, pust'el, pálel, vipel, naučel sa* a pod.

f/ Tvary *l*-ového príd. mien sloves typu *kričať* s predĺženou kmeňotvornou príponou: *kričál, bežál, ležál* a pod., ktoré sa vyskytujú na severozápade areálu.

g/ Záporná podoba slovesa *biť*: *ňeňi som, ňeňi si, ňeňi*.

h/ Používanie nárečovej vytyčovacej hodnotiacej častice *ale* vo význame spisovných častíc približnej miery (asi, približne): *to bolo ale o d'esáť hod'inách* a pod.

i/ Široké využívanie frekventovanej spojky *až (aš)*, ktorá sa používa ako základná podmienková podrad'ovacia spojka (*poviém ti to, aš to ňevizrad'íš*), ako účelová podrad'ovacia spojka (*zeber si ruč'ník, aš ti ňeňi zima*) a býva aj v časových vetách, v ktorých určuje čas deja hlavnej vety (*aš sa stret'ňeme, tak ti to ukáž'em*).

j/ Časté elipsy a iné vybočenia z väzby v dialogických prejavoch, v ktorých sa využíva mimojazyková situácia i mimojazykové prostriedky (mimika, gestá) a tendencia k pleonastickému vyjadreniu v monológoch.

4.2. V oblasti tvorenia slov toľko preukazných javov, charakterizujúcich vymedzený areál, zaznamenať nemožno. Rozbor derivačného systému ukazuje, že diferencie sa týkajú skôr rozsahu využitia (použitia) slovotvorných prostriedkov ako ich samotného inventára. Jednotlivé prípony sa využívajú pri tvorení nových slov s rozličnou onomaziologickou štruktúrou a jeden významový okruh pozná viaceré slovotvorné modely.

Z typických dolnotrenčianskych znakov možno uviesť

a/ trocha príznakové tvorenie názvov rodín pomocou prípony kolektívnych privlastňovacích príd. mien *-éch* (*Hornáček – Hornáčkéch, Stano – Stanéch, Škita – Škitéch*);

b/ tvorenie zdobených názvov mláďat príponou *-ácko// -átko*: *mišura – mišurácko, prasa – prasácko, žriéba – žriébacko* a pod.;

c/ tvorenie ženských mien zhoršujúceho významu podľa slovotvorného modelu s príponou *-ena*: *belena* (pobelavá dievka), *brblena, drdlena* (hundravá žena), *cifrena* (nevkusne vyparadená dievka) a pod.

5. Areál hornotrenčianskeho nárečia sa rozprestiera v hornej časti stredného Považia (v bývalej Trenčianskej stolici). Patria do neho obce na oboch stranách línie Dubnica – Žilina. Od južnejšieho dolnotrenčianskeho areálu ho oddeľuje pásmo izoglos. Medzi ne patrí napríklad izofóna *ia* proti *á* (htrenč *viac, robia* // dtrenč *vác, robá*), výskyt asibilovaných spoluhlások *dz, c* (vo všetkých pozíciách) proti *d, t* (htrenč *dzeci, cicho, idzece* // dtrenč *deti, ticho, idete* alebo *d'eti, ticho, id'e'e*), zachované skupiny *dl, dn* proti *ll, nn* (htrenč *padla, jedna* // dtrenč *palla, jenna*).

Z izomorf je napr. výrazná prípona *-ia* proti *-ié* (htrenč *bracia* // dtrenč *bratié, bratié*), *-ovia* proti *-ovié* (htrenč *sinovia* // dtrenč *sinovié*), prípony *-iam, -iach* proti *-ám, -ách* (htrenč *ul'iciam, ul'iciach* // dtrenč *ulicám, ulicách*), slovesná prípona *-ia* proti *-ejú* (htrenč *rozumia* // dtrenč *rozumejú*) a pod.

5.1. Hornotrenčiansky areál charakterizuje aj vrstva praslovanských pozostatkov západoslovanského pôvodu, ktorú prekrýva vrstva psl javov nezápadoslovanského pôvodu. Celistvosť výskytu psl pozostatkov západoslovanského pôvodu je narušená v takom rozsahu ako v dolnotrenčianskom areáli. Nenarušená zostala skupina *tl* (*pl'ietla*), výskyt prípadov *rot-, lot-* (*rožeň, rokita, lokec, loňi*) narušuje len niekoľko prípadov *rat* (*raždžie, rasocha*). Za pôvodné *š* (z psl *'ch*) je však dnes iba *s* alebo *ch* (v tvaroch *žeňisi, macose* popri *macoche*).

Mladšia vrstva psl pozostatkov nezápadoslovanského pôvodu si však celistvosť zachovala. Sem možno zaradiť začiatkové *-i* (*ihla*), slabičné *r* (v prípadoch typu *krv*), prípona inštr. sing. *-om* (*chlapom*), krátkosť v prípadoch *krava, slama* a pod.

Mladšia vrstva psl rezíduí západoslovanského pôvodu je už sčasti narušená. Tvary privlastňovacích zámen sú nekontrahované (*moja, moje, mojého*), za psl jery sa sporadicky vyskytuje *a* (*piatek, ven, ale mach, chrbát*) a pod. (porov. Krajčovič, 1988, s. 229).

6. Pomedzný areál kysuckých nárečí, ktorými sa hovorí v povodí riek Kysuca a Bystrica (v okresoch Čadca a Kysucké Nové Mesto), je vnútorne značne diferencovaný. Niekedy sa podrobnejšie člení na areál dolnokysuckých a hornokysuckých nárečí, v rámci ktorých sú potom ešte menšie rajóny či enklávy.

Jadrom dolnokysuckých nárečí je oblasť výskytu len krátkych vokálov (*a, o – e, u – i*). Podobná situácia je aj vo vokalizme hornokysuckých nárečí; inventár vokálov však nie je totožný s inventárom vokálov v dolnokysuckých nárečiach (je tu vokál *ä* a vokál *y* zadnejšej realizácie). V západnej časti dolnokysuckého areálu je rajón s krátkym i dlhým vokalizmom a so stopami po diftongoch *jé, vó* (*vjéra, kvón*). Zvláštnosťou je dlhé *é* a *á* s osobitnou distribúciou. Po perniciach a po *r, s, z* je dlhé *é* (*pétek, robé, nosé, vozé, varé*), po iných spoluhláskach je dlhé *á* (*kričá, začátek, ľudá*).

6.1. Konsonantizmus tohto pomedzného areálu je takisto nejednotný a diferencovaný. Východnú časť dolných Kysúc zasahuje zóna s mäkkosťnými párami $t - t'$, $d - d'$ (*d'e'i*, *t'icho*, *id'e'e*), do južnej časti presahuje hornotrenčianska izofóna s asibilátami dz , c za d' , t' (*dzeci*, *cicho*, *idzece*, *kosc*). Znelostná neutralizácia je úplná, no neutralizácia $v > f$ sa realizuje nerovnomerne. Zvláštnosťou je výskyt neutralizácie typu *h velikem smutku*, *h mesce*, *h noci* a *ch pitvore*, *ch poli*.

6.2. Ani flexia nie je jednotná, a preto je systematický opis náročný. V nom. plur. mužských subst. sú napr. prípony *-i* (*chlapi*), na juhovýchode *-ja* (*brat'ja*, *ľud'ja*), *-ovja* (*sinovja*), na západe *-ová* popri *ové* (*sinová*, *sinové*). V gen. plur. popri prípone *-ov* sa miestami ustálila prípona *-och* ako v lok. plur., takže paradigmatu charakterizuje vnútorná unifikácia (*chlapi*, *chlapoch*, *chlapom*, *chlapoch*). Infinitív sloves má podobu *kričít'*, *vraťit'*, *vidít'*, *bolit'* a pod.

7. V severnej časti západného Slovenska – podobne ako v iných nárečových regiónoch – slúžilo nárečie ako územný variant národného jazyka na komunikáciu približne do konca 50-tych rokov. Industrializačné i kolektivizačné premeny v tom období ovplyvnili aj jazykovú situáciu. Na nárečia, ktoré sa dovtedy v každodennom úze používali vlastne skoro výhradne, začal pôsobiť celý komplex činiteľov. Relatívne stabilná norma nárečí sa začala uvoľňovať. Ma zastieranie nárečových špecifik začal vplývať spisovný jazyk, šírený masovokomunikačnými prostriedkami, prostredníctvom školy, osvetovej činnosti, rozličných kultúrnych akcií a pod. Nové pracovné príležitosti v mestách a s nimi súvisiaca migrácia tiež prispeli k istej destabilizácii pôvodného nárečia. (Ripka, 1993, s. 317).

7.1. Súčasnú jazykovú situáciu v regióne charakterizuje stála interferencia (vzájomné prenikanie, prelínanie) jazykových prostriedkov. V jednotlivých komunikačných aktoch sa odráža aj spoločenská solidarita používateľov jazyka, ktorá sa prejavuje pri voľbe jazykového útvaru, funkčného štýlu i konkrétneho jazykového prostriedku. Vo verejnom, oficiálnom prostredí sa pri komunikácii používajú spisovné útvary národného jazyka (hovoriaci má ambície ich používať), v domácom (rodinnom) kruhu zasa nárečie. Dichotómia spisovnosti – nespisovnosti má dnes novú funkčnú náplň: stavia do protikladu vyjadrovanie verejné (na ktorom spoločnosti záleží) a dôverné (súkromné), ktoré je osobnou záležitosťou hovoriaceho. S nespisovnosťou súvisí živelné (nemodelované) vyjadrovanie, ktoré sa týka všedných záležitostí. Takto komunikujú rovnocenní partneri (vekom, postavením) v rovnakej životnej situácii alebo pri zámerne dokazovanej rovnosti (napr. pri návštevách intelektuála v rodnej obci). Takéto vyjadrovanie je často reflexné a improvizované.

Postupné potláčanie a „zanikanie“ miestnych nárečí je spôsobované predovšetkým tlakom vyrovnávajúcich sa životných záujmov medzi obyvateľstvom miest a dedín. Konštatovania o zániku nárečí majú však zatiaľ viac-menej prognostický charakter. Pôvodný rustikálny charakter nárečí sa zaiste dynamicky mení, no ich historická priorita, t. j. fakt, že sú počiatkom každého národného jazyka, zostáva neohrozená a nemenná.

Ukážka nárečových prejavov (Dolnotrenčiansky areál)

Ňeskám teda céra bi už aňi šeličo ňeved'ela, ale já čo pamatám a čo som očula, boli to jellá inšie: rano bola običajne zemáková poliévka z melencami, v lepších domoch káva a hospodár dal slaňinu a trochu počerstveňá, abi červíka otrovil, borovičku, lebo slivovicu.

Obet teda bôl jag v robotní d'eň tag v ňedelu poliévka, potom masso z omáčku, lebo ňejaké cesto. Poliévki sú običajne zemáková, zasmažená, v ňed'elu massová ze sližami, kapusňica z melenci, hrachová, fazulová.

Pond'elek, strelu a pátek sa jelli sliže lebo haluški a cest'eňica ze sirom, slivkovím lekvárom, orechami, makom.

Večera bolo jenno jello, čo ostalo od obedu, lebo zemáková kašša s kiselím mliékom, lebo pollizňik. To je riétké zemákové cesto pečené na kapusních listoh ze slaňinku običajne peci lebo rúle.

Jellá vaččích svátkov bývajú stejné, len pribuňne ešče koláč, sirovňík, makovňík, calta, buhti. Ščedrí večer bývajú oplatki, makové pupáčki, suché slivki varené s cukrom, hríbová kapusňica z melenci, kislá omáčka hríbová, vismažená riba ze zemáki a varením ovoťím, Ježišková kašička a tak... Bolo aj vipid' hrátého, pálenki s cukrom a ňiégd'e aj víno. Na Vánoční boží hod bivala huspeňina a káva s koláčom, na obed massová poliévka ze sliški, varené masso z omáčku a zemákom, ud'eňina s kapustu, pečená bravčovina se zemáki a vareními slivkami. Na večeru bivali pozostatki z obedu a huspeňina.

Literatúra

KRAJČOVIČ, M.: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 344 s.

RIPKA, I.: Dolnotrenčianske nárečia. Bratislava, Veda 1975. 280 s.

RIPKA, I.: Jazyk Trenčina a okolia. – In: Trenčín. Vlastivedná monografia. 1. Zost. M. Šišmis. Bratislava, Alfa 1993, s. 313 – 320.

RIPKA, I.: Poznámky o klasifikácii slovenských nárečí. – In: Zborník FFUK, Philologica XVI. Red. P. Žigo. Bratislava, Univerzita Komenského 1997, s. 175 – 181.

ŠTOLC, J.: Slovenská dialektológia. Bratislava, Veda 1994. 220 s. (Na vydanie pripravil I. Ripka.)